

ISSN 1727-060X

2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады

TÜRKOLOGIJA

TÜRKOLOJİ

ТЮРКОЛОГИЯ

TURKOLOGY

№ 3-4 (47-48), 2010

мамыр-маусым/mayıs-haziran

шілде-тамыз/temmuz-ağustos

Журнал Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінде
2005 жылғы 18-ақпанда тіркеліп, N5597-Ж кәуәлігі берілген.

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап, Париж қаласындағы халықаралық
ISSN орталығында тіркелген.
ISSN 1727-060

Bu dergi Paris'te bulunan Uluslararası İSSN Merkezi'ne Mayıs 2003'te kaydedilmiştir.

Kayıt No: ISSN 1727-060

Түркістан 2010

ҚҰРЫЛТАЙШЫ / УЧРЕДИТЕЛЬ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасының төрағасы / председатель редакционной коллегии

Ташимов Лесбек Ташимұлы
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ президенті,
техника ғылымдарының докторы, профессор

Бас редактор / главный редактор

Ергөбек Құлбек Сәрсенұлы
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ вице-президенті
филология ғылымдарының
докторы, профессор

Бас редактор орынбасары / Заместитель главного редактора

Кенжетай Досай Тұрсынбайұлы
Түркология ғылыми-зерттеу институтының
директоры философия ғылымдарының
докторы, профессор

Редакция алқасы / редакционная коллегия

ф.ғ.д., проф. Ахматалиев А. (Бішкек); проф. М.Накин (Түркістан); ф.ғ.д., проф. Бахадирова С. (Нөкіс); ф.ғ.д., проф. Бердібай Р. (Түркістан); ф.ғ.д., проф. Ыбыраев Ш. (Көкшетау); т.ғ.д., проф. Бутанаев В. (Абакан); ф.ғ.д., проф. Васильев Д. (Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Егоров Н. (Чебоксары); ф.ғ.д., проф. Ергөбек К. (Түркістан); ф.ғ.д., проф. Илларионов В. (Якутск); ф.ғ.д., проф. Закиев М. (Қазан); т.ғ.д., проф. Қызласов И. (Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Қайдар Ә. (Алматы); т.ғ.д., проф. Мадуан С. (Түркістан); ф.ғ.д., проф. Махмеддин Н. (Алжир); ф.ғ.д., проф. Миннегулов Х. (Қазан); ф.ғ.д., проф. Мұсаев К. (Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Мырзахметов М. (Тараз); ф.ғ.д., проф. Нуреддин М. (Бейрут); ф.ғ.д., проф. Орус-оол С. (Қызыл); ф.ғ.д., проф. Сарыбаев Ш. (Алматы); ф.ғ.д., проф. Тұрал С. (Анкара); ф.ғ.д., проф. Тухлиев Б. (Ташкент); ф.ғ.д., проф. Тыбыкова А. (Горно-Алтайск); ф.ғ.д. Улаков М. (Нальчик); ф.ғ.д., проф. Черемисина М. (Новосибирск); ф.ғ.д., проф. Хребидек Л. (Прага); т.ғ.д., проф. Ювалы А. (Кайсері); ф.ғ.д., проф. Шайхұлов А. (Уфа); ф.ғ.д., проф. Щербак А. (Санкт-Петербург); ф.ғ.к. Әбжет Б. (Түркістан); Танауова Ж. (жауашты хатшы);

SAHIBI / OWNER

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu / Editorial Board

Yayın Danışma Kurulu Başkanı / Head of the Editorial Board

Prof.Dr. Lesbek Taşimoglu Taşimov
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası
Kazak-Türk Üniversitesi Rektörü

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof.Dr. Kalbek Sarsenuli Ergöbek
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası
Kazak-Türk Üniversitesi Rektör
yardımcısı

Baş Editör Yardımcısı / The assistant to the Editor-in-Chief

Prof.Dr. Dosay Turсынбайұлы Kenjetay
Türkoloji ilmi-araştırma institüsü Başkanı

Prof.Dr. Ahmatalyev A. (Bişkek); Prof.Dr. Bahadırova S. (Nökis); Berdibay R. (Türkistan); Prof.Dr. Ş.Ibraev (Kökşetau); Prof.Dr. Butanayev B. (Abakan); Prof.Dr. Vasilyev D. (Moskova); Prof.Dr. Veliyev K. (Bakü); Prof.Dr. Egorov N. (Çeboksarı); Prof.Dr. Ergöbek K. (Türkistan); Prof.Dr. İllariyonov V. (Yakutsk); Prof.Dr. Zakyev M.(Kazan); Prof.Dr. Kızlasov İ. (Moskova); Prof.Dr. Kaydar A. (Almatı); Prof.Dr. Maduan S. (Türkistan); Prof.Dr. Mahieddin N. (Aljir); Prof.Dr. Minnegulov H. (Kazan); Prof.Dr. Mirzahmetov M. (Taraz); Prof.Dr. Musayev K. (Moskova); Prof.Dr. Nureddin M. (Beirut); Prof.Dr. Orus-ool S. (Kızıl); Prof.Dr. Sarıbaev Ş. (Almatı); Prof.Dr. Tural S. (Ankara); Prof.Dr. Tuhliев B. (Taşkent); Prof.Dr. Tıbıkova A. (Gorno-Altaysk); Prof.Dr. Ulakov M. (Nalçik); Çeremisina M. (Novosibirsk); Prof.Dr. Hrebitsek L. (Praga); Prof.Dr. Yuvalı A. (Kayseri); Prof.Dr. Şayhulov A. (Ufa); Prof.Dr. Şerbak A. (Sankt-Peterburg); Dr. Abjet B. (Türkistan); Tanauova J. (Genel sekreter).

Р.А. МУСАЕВА

ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ КОЛЛЕКТИВНЫХ ПРОЗВИЩ КУМЫКСКОГО ЯЗЫКА

Мақалада кумық тілінде жиі кездесетін лақап аттар, олардың түрлері сөз болады. Осы лақап аттарды зерттеу барысында жалқы есімдер мен антропонимдердің шығу тегінің теориялық мәселелерін шешу жайы қарастырылады.

Yazar kumuk dilindeki sık kullanılan lakaplar ve onların çeşitlerini değerlendiriyor. Bunu araştırırken isimlerin ve antroponimlerin teorik meselelerini çözmeye çalışır.

Личные имена, как и вся ономастическая лексика, отражают историю, жизнь и быт народа, природные условия его обитания, связи с другими народами, уровень его экономического и духовного развития. Известно, что в наибольшей степени изучены в антропонимике имена личные и фамилии. К числу наименее изученных разновидностей антропонимов относятся прозвища. Они являются наиболее древней антропонимической единицей, послужившей генетическим источником других собственных имен. Несмотря на свою давнюю историю, прозвища изучены еще недостаточно по сравнению с другими антропонимами. Во-первых, они бытуют главным образом в устной речи; во-вторых, функционируют в узко замкнутых коллективах; в-третьих, носят в основном фамильярно-пренебрежительный характер и негативны в морально-этическом отношении, что затрудняет сбор материала; в-четвертых, чаще всего имеют отрицательную экспрессивную окраску, что также препятствует успешному исследованию данной области антропонимики.

Между тем изучение прозвищ позволяет более полно решить многие теоретические вопросы, связанные с выяснением природы собственных имен вообще и антропонимов в частности. Более того, исследование прозвищ может помочь в решении проблемы называния. Работа по изучению прозвищ имеет и большое практическое значение. Результаты изучения этой области антропонимии могут быть интересны и полезны для психолога, педагога, литератора, лингвиста, историка и этнографа. Все кумыкские прозвища по количеству обозначаемых в диссертации разделены на две группы: 1/Личные (индивидуальные) прозвища; 2/Коллективные прозвища.

1. Личные прозвища. Прозвища данной группы относятся к отдельному человеку и характеризуют его с разных сторон: Жымчыкъ / “птица” / Камиль, Партизан Гьамит, Хасапчы / “мясник” / Гьасан, Инчели Салман и др.

2. Коллективные прозвища. В коллективных прозвищах выделяются подгруппы: а/семейно-родовые и коллективно-территориальные прозвища.

а) Семейно-родовые или отфамильные прозвища по сравнению с личными прозвищами малочисленны и относятся не к одному человеку, а ко всему роду, ко всей семье. До появления фамилий большинство людей называлось по именам племени и рода: *Тюлкюлер* «лисы», *Кечеллер* «лысые», *Маймакълар* «кривоногие», *Къанналар* «куцые», *Гёнсюйрегенлер* «волокущие за собой шкуру», *Йырыкълар* «разрезы», и др.

б) Коллективно-территориальные прозвища отличаются от семейно-родовых своей принадлежностью к людям, не имеющим родственных связей. Они образуются от лично-собственных имен и от прозвищ: Сумалар / «кукурузные початки»/ - общее прозвание жителей селения Гели Карабудахкентского района.

Коллективные прозвища могут присваиваться и малым коллективам, и целым народам. Например, Маравуллар – прозвище жителей одного из аулов селения Какашура, Закончулар – прозвище жителей одной из частей Карабудахкента, Тавлулар, Гъамишерилер – название целого народа.

Прозвища могут быть фактом бытового этикетного поведения, который занимает низшее место среди символических форм поведения. Ими пользуются во время бесед или ссор с членами своей семьи. Обострение самосознания происходило во время встречи представителей соседних микрогрупп. Акт их коммуникации начинался с установления локальной идентичности. Типовые формы прозвищной коммуникации использовались на посиделках /игрищах, где встречалась молодежь из разных сёл. Поддержанию прозвищной традиции способствовал тип хозяйственной деятельности поселенческих групп. Прозвищная традиция носит универсальный характер и распространена среди различных этносов. Основной оппозицией в традиционной народной культуре является противопоставление «своего» и «чужого». В реконструкции прозвищный фольклор восходит к табуированию речи и имеет обережную функцию.

Обережная функция, по сути, выступает как антикоммуникативная. Интегрирующая функция теснейшим образом связана с коммуникативной (референтивной). Интегрирующий фактор коллективных прозвищ соотносится с диахроническим уровнем их бытования. Условиями субэтнической идентификации микрогрупп являются общность территории проживания и языка. Общность текстов, понятных отдельной локальной группе, позволяет ей осознавать свое единство. В процессе коммуникации происходит постоянное переутверждение коллективных прозвищ. Они выступают как средство передачи и хранения информации при межпоколенной трансмиссии. Одна из основных функций локально-групповых наименований в кумыкском языке — функция размежевания микрогрупп.

Коллективные прозвища представляют собой коммуникативную систему, связанную с местными группами. В сельской местности существует очень сильное осознание своей принадлежности к местному сообществу. Этот вывод подтверждается развитой системой

коллективных прозвищ; их знание свидетельствует о принадлежности индивида к локальной микрогруппе. На существование в сельской местности языкового коллектива, равного части села или целому селению, обращали внимание многие исследователи. Ядро прозвищ тесно связано с этносом на различных уровнях: от микролокального (прозвища жителей села или ее конца) до межэтнического (прозвища соседних народов). Любое сообщество имеет свои, только ему известные прозвища, которые помогают группе осознавать групповое тождество. Прозвищный идиолект может существовать на уровне жителей одного дома (в городе) или сельского аула, а может бытовать и на уровне целого ареала. Коллективные прозвища в кумыкском языке представляют собой коммуникативную систему, связанную с местными группами. Коллективными прозвищами обрисовывается определенный тип жителей. Они дают возможность выделять группы внутри этноса.

Микроэтнонимия дает рубрикацию этносоциального пространства и является конкретной основой субэтнической самоидентификации. Функция размежевания микрогрупп соотносится с синхронным уровнем бытования традиции. Условиями субэтнической идентичности микрогрупп являются общность территории проживания и языка. Как правило, информанты хорошо знают прозвища только своей локальной группы. В малых группах существует речевая гомогенность. У них появляется общая манера речевого поведения. Слова становятся символами, позволяющими определить «своего» и «чужого».

Коллективные прозвища в кумыкском языке являются своеобразной формой репрезентации этнического образа. Существуют различные уровни означаемых ими общностей: от крупных сообществ, занимающих большую территорию или живущие на территории одного селения, до жителей одного сельского аула. Например, одна часть села называлась *сабанчылар* «пахари», потому что жители этой части села занимались преимущественно земледелием, а другая – *закончулар* «законники», потому что жители этой части села занимались разрешением общественных вопросов, имущественных споров. То же самое номинативное выделение наблюдается и в городской словесности в отношении жителей микрорайонов и многоквартирных домов.

Коллективные прозвища кумыкского языка и их мотивации содержат в себе стереотипные модели локальных характеристик. Их анализ позволяет выделить следующие типичные явления:

1. Первую группу составляют сообщества с завышенной самооценкой, находящиеся в социально доминантной позиции по сравнению с другими; по отношению к себе они допускают только положительные характеристики, по отношению к другим — отрицательные.

2. Ко второй группе относятся сообщества, имеющие заниженную самооценку. Негативные характеристики интегрированы ими в стереотипы самовосприятия. К подобным группам относятся сообщества, проживающие в территориально и социально неблагоприятных условиях.

Основную группу составляют сообщества, сами присваивающие себе позитивные характеристики, несмотря на свой внешний вид. Это способ

своеобразной символической компенсации объективно низкой самооценки с целью повышения ее для локального использования. По отношению к другим группам ими используются уничижительные характеристики. Выделенная модель является следствием такой особенности народного сознания, как этноцентризм. Коллективные прозвища кумыкского языка содержат в себе этносоциальную регламентацию и делятся на самоназвания (эндоимы) и названия, данные «чужими» (экзоимы). Прозвища тесно связаны с понятием «идентичность». Эндоимы свидетельствуют о самоидентификации представителей местных групп локальных микрогрупп и об осознании ими своей принадлежности к определенной общности. Самоназвания имеют более высокую положительную (или нейтральную) оценочность, чем экзоимы. В них объект номинации чаще всего «приподнят» над соседними группами населения. Экзоимичные прозвища передают различные оттенки отношения к объекту номинации: уважение, иронию, пренебрежение, издевку, враждебность, опасение. Оценочность относится к когнитивной сфере коллективных прозвищ. Среди различных форм осознания «чужих» преобладает ироничное отношение к объекту номинации: *сумалар (початки кукурузы)* жители селения Гели Карабудахкентского района р. Дагестан, получавшие самые большие урожаи кукурузы в округе; *авторучки* — селения Эрпели Буйнакского района (любят заниматься словотворчеством). Иронические характеристики в народной традиции в первую очередь получают чужие локальные сообщества: и др. В экзоиме вкладывается сниженная или негативная оценочность. Они передают снисходительное отношение к представителям местных сообществ: *марлибашилар* (марлевые головы — с. Какашура), или издевку: *чириклер* «грязнули». В экзоимах обыгрывается признак, отсутствующий, по мнению его давших, у них самих. В бытовом дискурсе экзоимы употребляются гораздо чаще, чем эндоимы. В процессе собирательской работы в кумыкском языке нам удалось зафиксировать значительно меньшее по сравнению с экзоимами количество самоназваний.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гордеева Г. Типы наименований жителей в диалектной речи: Ономастика Поволжья (материалы шестой конференции по ономастике Поволжья) М., 1991.
2. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков.- Антропонимика. – М., 1984.
3. Никонов В.А. Этнонимия // Этнонимы. М., 1970. С.6.
4. Суперанская А.В. Ваше имя? Рассказы об именах разных народов. – М.: Армада-Пресс. 2001.

REZUME

R.A.MUSAEVA (Makhachkala)

FUNCTIONALITY OF COLLECTIVE NICKNAMES OF KUMYSK LANGUAGE

The article says the nickname commonly used in kumysk language of their groups. Study of nicknames would better address many theoretical issues related to clarifying the nature of proper names and anthroponims.

Ерболат САУРЫҚОВ

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ МЕҢГЕРІЛЕ БАЙЛАНЫСҚАН
ҮСТЕУЛІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

*Автор в статье анализирует управление
наличия словосочетаний с глаголом, именем
прилагательным, именем существительным и
модальными словами.*

*Bu makalede fiil ve ekipleri içeren söz takımları,
isim ve sıfat tamlamalarındaki kelimeler arasında
bağlanma özellikleri analize edilmiştir.*

Сөздердің лексикалық табиғатында да, грамматикалық табиғатында да алуан түрлі жаңалықтар мен жаңару процестері үнемі жүріп жатады. Ол – ғасырлар бойғы тіл дамуы мен қалыптасуында болып жататын жалғаспалы құбылыс. Соның бірі – сөздердің бір-бірімен тіркесуі. Сөз тіркесі кең ұғымда алғанда сөз таптарының тіркесі. Ал сөз таптарының барлығының тіркесу қабілеті бірдей бола бермейді. Кез келген сөз таптары бір-бірімен жүйесіз тіркеспейтіндігі мәлім. Олар өзара мағыналық байланыста болып, синтаксистік қатынаста, белгілі бір сөз тіркесінің құрамында ғана тіркесе алады. Басқа сөздермен мағыналық байланысып қатынасқа түсе алатын сөз таптары тіркесу қабілеті бар сөздер деп есептеледі.

Қазіргі түркі тіл біліміндегі меңгеру – сөз тіркесіндегі бағыныңқы сөздің басыңқымен мағыналық үйлесімі негізінде септік жалғауларының (іліктен басқа) бірінде тұрып байланысуы. Меңгерілетін сөз табыс, барыс, шығыс, жатыс, көмектес жалғауларының бірінде тұрады да, меңгерген сөз етістік, есім не сол екеуінің ортақтасқан тобы болады [1. 34-35].

Тіл білімінде меңгеріле байланысқан сөз тіркестері әрі теориялық, әрі практикалық жағынан жан-жақты зерттелініп, ғылыми тұрғыдан негізделіп, меңгеру табиғатының мәселесі айқындала түсті. Алайда, тілдің эволюциялық даму барысында сөз тіркестері де өзгерістерге ұшырап, жаңа конструкциялар пайда болды. Осы тұрғыдан келгенде жалпы сөз тіркесінің, соның ішінде меңгерудің табиғаты толық ашылып бітті деп кесіп айтуға болмайды. Олар үнемі даму үстінде болады.

Тілдегі меңгеріле байланысу формалары да даму жағынан тіл тарихында өз орны бар, тілімізде түрлі қызметтер атқаратын сөз тіркестері. Тілімізде етістіктің меңгеруі есімдерге қарағанда әлдеқайда көп, әрі ертеден келе жатқан тарихи құбылыс. Олар өз бастауын көне түркі жазба ескерткіштері тілінен алады. Ал есім меңгеру – кейінгі кездің жемісі. Көне жазба ескерткіштер тілінде есімдердің септік жалғаулы сөздерді меңгеруі кездеспейді. Алайда есімдердің бұл қасиеті бір күнде пайда бола қалған құбылыс емес, эволюциялық жолмен ғасырлар бойы бірте-бірте қалыптасқан құбылыс. Соңғы жылдары меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарлары мен басыңқы сыңарларының байланысу дәрежесіне

қарай тіл білімінде меңгеруді «берік және әлсіз меңгеру» деп іштей бөліп қарастырып жүр. Бұл пікірді орыс тілінде Ф.И.Буслаев бастап, А.М.Пешковский оны әрі қарай тереңдетсе, түрік тілдерінде Н.К.Дмитриев бастап, М.Б.Балақаев, А.Н.Кононов, Г.К.Кулиев, Ә.Аблақов, С.Исаев және тағы басқа ғалымдар бұл пікірді нақтылай, айқындай түсті.

Қазіргі түркі тіл білімінде, сондай-ақ соңғы жылдары аз да болса сөз болып жүрген мәселелердің бірі – үстеулердің меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінде жұмсалуды. Бұл процесс қазіргі тілімізде мол қолданысқа ие. Үстеулердің меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінде қолданылуын екі жақты қарастыруға болады. Біріншісі, үстеулердің басыңқы сыңарда келіп, басқа сөз таптарын меңгеруі де, екіншісі – үстеулердің түрлі септік жалғауларын қабылдап басқа сөз таптарына меңгерілуі. Қазіргі қазақ тілінде меңгеру басыңқы сыңарына қарай етістікті меңгеру, есімді меңгеру және ортақ меңгеру деп үш топқа бөлінеді. Қолымыздағы деректер үстеулердің меңгерудің осы үш түрінде де қолданылатынын көрсетеді. Алайда, олардың аталмыш меңгерулерде қолданылу дәрежесі бірдей емес

Үстеудің етістікпен қабыса байланысатыны белгілі. Содан болар үстеулердің етістікке меңгерілуі, қабысудың тасасында қалып, оған жете көңіл бөлінбей келеді. Олай дейтін себебіміз түркі, соның ішінде қазақ тіл білімінде де бұл құбылыс бірер ғалымдардың еңбектерінде ғана сөз болған. Мәселен, А.Н.Баскаков етістіктің үстеулерді меңгеретінін көрсетеді: *bugünü anlamak için dümü bilmek gerek* «чтобы понять сегодня, надо знать завтра», *sonrağa birakma* «откладывание на потом» [2. 66]. М.Балақаев «былтырдан білемін» деген тіркестегі үстеуді пысықтауыштық қатынаста мезгілдік мағынаны білдіретін етістікті меңгеруге жатқызады [3. 50]. Бұл еңбектерде етістіктің үстеуді меңгеруі жалпы сөз болғанмен, ол ғылыми тұрғыдан дәлелденіп, теориялық жағынан ашылмаған. Қазіргі тілдік фактілер үстеудің меңгеріле байланысуының біршама мол қолданысқа ие болғанын көрсетеді. Қолымыздағы деректерді салыстыра отырып етістіктің үстеулерді әртүрлі септіктерде (барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес) толықтауыштық та, пысықтауыштық та қатынаста меңгере беретінін байқадық. Үстеулердің септік жалғауын қабылдауында мына нәрсені ескермесе болмайды. Ол септік жалғаулардың үстеу сөзжасамында алатын орны. Жоғарыда кейбір үстеулердің жалпы кеңістік мағыналы септік жалғауларды қабылдап, жаңа мәнге, мағынаға септік жалғауларды қабылдап, жаңа мәнге, мағынаға ие болып, жаңа сөз жасайтынын айттық. Мәселен, «төмен кетті» деген сөз тіркесіндегі үстеу бағыттық мәнде қолданылса, сол сөз жатыс септігінің жалғауын қабылдап «төменде отыр» мекендік мағынаға ие болады. Сондай-ақ қазір, бүгін дегендер нақты бір ғана мезгіл атаулары болса, олар да жатыс септігін қабылдап «қазірде, бүгінде» жалпылық, яғни «қазіргі уақытта», «бүгінгі күнде» деген мағынаны білдіріп, жаңа мәнге ие болып тұр. Бұл

сөздерде септік жалғаудың негізгі қызметі еш сақталмаған. Бұлар септелу парадигмасынан шығып кеткен сөздер. Сондықтан аталмыш қосымшалар тарихи диахрониялық тұрғыдан болмаса, синхрониялық тұрғыдан септік жалғау ретінде бөлуге келмейді.

Көптеген үстеулер табыс септігінде тұрып етістіктермен тек толықтауыштық қатынаста тіркеседі. Олар жай септік формасында да, тәуелді септеу формасында да бірдей қолданыла береді. Мысалы: Қозыбақ саған ғана емес, *талайды зарлатқан* ұялас бөрілер ғой (М.Әуезов). Ел боламын десең *ертеңіңді ойла* (Егемен Қазақстан). – Қызым-ау, *қазақшаны қайдан үйренгенсің* (М.Мақатаев). *Бүгінімді өткізсем* қиындықпен, ертеңіме үмітпен алданамын (М.Мақатаев). *Соншаны көріп*, біліп келіп, ішке тығып тастағандай едіңіз (М.Әуезов). Табыс септігінде етістіктермен меңгеріле байланысатындар негізінде мезгіл, мөлшер және қимыл-сын үстеулері. Сондай-ақ кейбір жағдайда стильдік мақсатпен мекен үстеулерінің де меңгерілетіні байқалады: *Жоғарыны күндей көрме, Төменгіні жүндей көрме* (Маржан сөз). Ілгеріні болжайтын ой иесі болуға тиіс (Т.Иманбаев).

Барыс септігінде біршама үстеулер етістікпен толықтауыштық қатынаста тіркесіп, қимыл процесінің кімге, неге арналғанын білдіреді: Сан жерде *талайымызға болысып*, Абай еткен жақсылықты айтамыз (М.Әуезов). *Бүгінімізге келсек*, ірі мемлекеттік, саяси қайраткер деп мен Нұрсұлтан Назарбаевты айтар ем (Қазақ әдебиеті). Бұлардан *орысшаға бүйрегі бұрып тұратын «Рахат»* арнасы да қалысқан жоқ, олар «Тәулік тынысы» атты қазақша хабарын күн сайын экранға шығаруда (Қазақ елі). *Кешегіге негізделмеген бүгіннің ертеңге ұласып* баянды болуы қиын (Заман-Қазақстан). Пысықтауыштық қатынаста тіркесіп бағыттық, мезгілдік мағына береді: *Отарды төменге айдау ма?* (Қазақ әдебиеті). ... айырмасы - бұлар төменнен жоғарыға көтеріледі (Р.Тоқтаров). Толықтауыштық қатынаста мезгіл, мөлшер және қимыл-сын үстеулері, ал пысықтауыштық қатынаста негізінен мекен үстеулері қолданылады. Кейде үстеудің көптік жалғауды қабылдап заттанып барып барыс септігін қабылдауы да кездеседі.

Қазақ тіліндегі үстеулер жатыс септігінде етістікпен жай септеу, тәуелді септеу формаларында, тек пысықтауыштық қатынаста тіркеседі. Жоғарыда айтылған жаңа сөздер де осы септікте жасалады. Бұл жатыс септігі мен үстеудің мағыналық жақындағынан болса керек. Мысалы: Ертеңінде Мақсұттың жаназасын шығаруға көп жұрт жиналып еді (М.Әуезов).

Үстеулердің шығыс септігінде пысықтауыштық қатынаста тіркесіп мезгілдік, мекендік мағынаны білдіруі тілімізде жиі қолданылады: Еліміздің болашақта гүлденуі бүгіннен басталады (Қазақ әдебиеті). Жоғарыдан құлаған тас бірте-бірте жиілей түсті (Қазақ әдебиеті). Талайдан көрген қысталаңның бірі осы еді (М.Әуезов).

Толықтауыштық қатынаста көмектес септігінде тіркескен үстеулер қимылдың объектісі ретінде жұмсалады: *Талайлармен тартыстым, келіспедім* (Ә.Тәжібаев). Мың жасағыр алаштың бар тіршілігі *бүгінмен шектеле ме?* (М.Мағауин).

Түркі тіл білімінде есімді меңгеру туралы алғашқы пікірлер З.И.Убрятова мен А.Н.Кононовтың еңбектерінде кездеседі. Қазақ тілінде оған ерекше көңіл бөліп, терең зерттеп, әрі қарай дамытқан М.Балақаев пен А.Аблақов болды. Тілші М.Балақаев есімдердің есімдерді меңгеруін, етістікті тіркестердегідей әрі мағыналық, әрі синтаксистік тығыз байланыс негізінде емес, әлсіз байланыс ыңғайында пайда болады және мұндай тіркес жеке сөздің лексикалық мағынасынан тұмайды, жалпы сөйлемнің мазмұнын, айтайын деген ойға, баяндауышқа жалғаулы есімдердің керек болуынан туады деп түсіндіреді [3. 34]. А.Аблақов байырғы түркі жазба ескерткіштер тілінде есімдер мен көмекші етістіктердің бірлескен тобы болмаса, есімдердің дара қалпында тұрып меңгеруінің некен-саяқ болмаса, кездеспейтінін айтады. Есімдердің меңгеруі тілдің даму тарихында кейінірек қалыптасқандығын айтып, оны даму тұрғысынан төмендегідей сатылап көрсетеді: ең алдымен етістіктің меңгеруі, соның негізінде «ортақ меңгеру», ал ортақ меңгерудің дамуынан барып есімдердің меңгеруі қалыптасқан [4. 259]. Бұған себеп құрама баяндауыштар құрамындағы есімдердің баяндауыштық позицияда үздіксіз жиі қолданылуымен байланысты, әрі негізгі лексикалық мағына осы есімдерге тән екедігіне байланысты екпін көмекші етістіктерге түспей, олардың алдындағы есімдерге түсуі. Міне, осымен байланысты көмекші етістіктің сөйлемді тиянақтап тұру міндеті толығымен тіркес құрамындағы есімдерге қарай ауысады, нәтижесінде құрама баяндауыш құрамынан көмекші етістіктер түсіп қалып, есімдердің меңгеруі қалыптасады. Бұл процесс ойды шұбалыңқы түрде бермей, жинақы,ықшам етіп берумен де тікелей байланысты [4. 261]. Қазіргі тіл білімінде есім сөздер баяндауыш қызметінде келгенде ғана меңгереді деген пікір қалыптасқан, алайда тілімізде есім сөздердің сөйлемде анықтауыш, пысықтауыш болып келіп те меңгеруі кездеседі. Бірақ мұндай тіркестер көп қолданыла бермейді.

М.Балақаев есімді меңгерудің басыңқы сыңары ретінде сын есімдер, зат есімдер, заттың күйін білдіретін есімдер (бар, жоқ, көп, аз, мәлім, бәрібір, мүмкін т.б.) жиі жұмсалатынын, ал сан есімдер мен есімдіктердің аз да болса кездесетінін көрсетеді [3. 34-35]. А.Аблақов есімдердің ішінен сын есім, зат есім, үстеу, шылау және модальдық есімдердің меңгере алатынын көрсетеді [5. 27]. Ғалым есімді меңгеруді басыңқы сыңарына қарай төрт топқа жіктейді: сын есімді сөз тіркестері, зат есімді сөз тіркестері, модальдық есімді сөз тіркестері, сан есімді және есімдікті сөз тіркестері.

Есімдер сөздердің ішіндегі меңгеруге қабілеті өте мол сөз табы – сын есімдер. Бұның себебі сын есімнің баяндауыштық қызметке бейімділігінен

деп білеміз. Алайда олардың бәрі бірдей меңгере бермейді. М.Балақаев баяндауыштық қызметке келіп, заттың ішкі-сыртқы сапасын білдіретін сын есімдердің есім меңгерудің құрамында әлдеқайда көп кездесетінін көрсетеді: өзіңе жақсы, маған түсінікті, сөзге сараң, жусаннан биік [3. 34]. Жалпы есім меңгеру жайлы, соның ішінде сын есімнің меңгеруі жайлы толық мәліметті А.Аблақовтың еңбегінен ала аламыз. Ғалым сын есімнің есімді меңгерудің ішінде өте актив сөз табы екенін айта келіп, оның қандай сөз таптарын меңгере алатынына тоқталады. Соған орай үстеулердің меңгеруін біршама зерттейді де, мынадай тұжырым жасайды: «заттың өлшемдік сапасын білдіретін сын есімдермен, көмекші есімдер мен үстеулердің де тіркесетін жайттары кездеседі [6. 48]. Сол сияқты үстеулер сын есімдермен барыс септігінде тіркеседі: Әсіресе, *орысшаға шорқақ (С.Мұқанов). Өзі қазақшаға судай (С.Мұқанов)*. Мұндағы үстеу сын есіммен толықтауыштық қатынаста тіркесіп, кісінің бір нәрсеге бейімділігін немесе бейімсіздігін көрсетіп тұр.

Зат есімдердің үстеулерді меңгеруі сын есімдерге қарағанда аз кездеседі. Олар тек баяндауыштық қызметке келгенде ғана үстеулерді меңгере алады. А.Аблақов мезгіл мәнді үстеулердің зат есімдермен жатыс және шығыс жалғауларында тұрып, меңгеріле байланысатынын көрсетеді [6.127]. Біз олардың сонымен қатар барыс септігінде де тіркесетінін анықтадық. Үстеулер зат есімдерге пысықтауыштық және толықтауыштық қатынастарда меңгерілді. Мысалы: Өткеннің ғибраты – *ертеңге серік (Егемен Қазақстан)*. Қазақ тілінде модаль сөздердің сөз тіркесі құрамында басыңқы сыңар болып келуі өте мол кездесетін құбылыс екені белгелі. А.Аблақов модальдық есімдермен зат есімдер, есімдіктер, есімшелер, тұйық етістіктер, үстеулер, субстантивтенген сан есімдер және сын есімдердің тіркесе алатынын көрсетеді [6.141]. Модаль сөздердің үстеулерді меңгеруі зат есімдер мен сын есімдерге қарағанда аз кездеседі. Мысалы: *Бұрыннан мәлім, Наурыз – 22 наурыздағы күн мен түннің теңесуіне сәйкес келетін, шығыс күнтізбесі бойынша жаңа жылдың алғашқы күні (Социалистік Қазақстан). Бүгінге қажет болмаса, ертеңге керек.*

Қазақ тілінде ортақ меңгеру бірден пайда бола қалған жоқ, ол тіл дамуы барысында, эволюциялық жолмен қалыптасты. Өйткені тіл тарихына тереңірек назар аударсақ, қазіргі көмекші етістіктердің өздері ертеде толық лексикалық мағынасы бар етістіктер болған. Мұндай етістіктер мағыналық тұрғыдан өзімен орайлас, мәндес есімдермен іргелес байланысып, ғасырлар бойы үздіксіз қолданудың нәтижесінде лексикаланып, тек грамматикалық мағынамен шектеліп қалу дәрежесіне жеткен. Мағыналық жағынан осындай өзгерістерге түскен етістіктер өзі тіркесіп тұрған сөзімен бірлесіп келіп сөйлемнің бір ғана мүшесін, яғни баяндауыш қызметін атқаратын болған. Осы тарихи процесс, біздіңше, есімдер мен көмекші етістіктердің бірлесіп келіп ортақ меңгеруін туғызды [4.261].

Жоғарыда келтірілген пікірлер мен берілген мысалдардан үстеулердің қазіргі кезде етістікпен, сын есім, зат есім және модаль сөздермен меңгеріле байланысқан тіркестерде көбірек жұмсалатынын байқаймыз. Бірақ, үстеулердің барлық сөз таптарымен меңгеріле байланысу қабілеті бірдей емес. Үстеулер қимылды, әрекетті анықтайтын болғандықтан етістікті меңгеуде жиі жұмсалады. Ал есімді меңгеру мен ортақ меңгеруде бұған қарағанда аз қолданылады. Меңгеріле байланысу үстеулердің басты функциясы болмағандықтан, олар негізінен әлсіз меңгеруде көп тіркеседі. Үстеулердің мұндай сөз тіркестерінде жұмсалыу қабілетін оның жан-жақты дамып жетіле түсуінен, қазіргі әдеби тілімізде қолданылу аясының кеңейгендігінен деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Аблақов А.* Қазіргі қазақ тіліндегі есімдер мен септеулік шылаулардың меңгеруі // Тіл және әдебиет мәселелері. Аспиранттар мен ізденушілердің мақалалар жинағы. – Алматы: 1965.
2. *Баскаков А.Н.* Словосочетания в современном турецком языке. –М.: Наука, 1974.
3. *Балақаев М., Қордабаев Т.* Қазіргі қазақ тілі. –Алматы: Мектеп, 1971.
4. *Аблақов А.* Словосочетания, образованные способом управления в казахском языке. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. –Алматы, 1987.
5. *Аблақов А.* Қазіргі қазақ тіліндегі меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркестері. – Алматы: Қаз ССР Жоғарғы ин. орта арнаулы білім министрлігі, 1971.
6. *Аблақов А.* Қазіргі қазақ тіліндегі меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркестері. Ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. –Алматы, 1965.

REZUME

E.SAURIKOV (Taraz)

MANAGING CASH PHRASES IN THE TURKIC LANGUAGES

The author of the article examines the management and considers the presence of phrases such as managed communications on the basis of phrase with a verb, adjectives, nouns and modal words.

Noibakhon MAMADALIYEVA

LINGUISTIC FEATURES OF “ZARB AL-MASAL” BY GULKHANI

Автор мақаласында Гулханидың «Зарб аль-масал» еңбегінің лингвистикалық ерекшеліктеріне талдау жасайды.

Yazar Gulhanideki “Zarb Al-Masal” dilbilgisi açısından değerlendirmiştir.

The works of such writers and poets as Gulkhani, Makhmur, Mujrim ‘Abid and Ghazi are very important in the studying of the features of the Uzbek literary language of the late 18th and the early 19th centuries. Especially Gulkhani played a special role in the developing of the Uzbek prose of that period, in bringing its language and methods nearer to the spoken Uzbek and folklore.

Like his contemporaries Gulkhani also composed his first lyrics using literary traditions of Uzbek and Tajik writers who lived and worked before him.

Along with continuing the way of satire based by Alisher Nava’i and developed by Turdi, Gulkhani created a remarkable way of cock-and-bull stories in prose. By this he first, contributed to the development of belles-lettres after Nava’i and Babur and second, his “Zarb al-masal” created in Uzbek in the 19th century became as famous as “Lisan al-Tayr”.

“Zarb al-masal” has been preserved in a few manuscripts and copies printed in Tashkent and Qazan. As the manuscripts and prints were copied by different people and printed in different towns they differ from one another. Such differences relate to: the names, usage of some proverbs, phonetic, grammatical and lexical forms of some words in other Turkic languages or dialects. In 1977, F. Ishaqov published a critical text and grammatical sketch about “Zarb al-masal” [1]. Later V. Zahidov, V. Abdullayev, A. Qayumov, H. Nazarova, F. Ishaqov, U. Tursunov and B. Urinboyev expressed their own opinion on the work [2].

“Zarb al-masal” means ‘the word of fathers or a proverb’ and that is why it contains many different proverbs and sayings. The word is derived from the Arabic “zarb” and “masal”. “Zarb al-masal” is written in an allegoric way and its images are basically birds, animals and other creatures. By these allegoric images the author skillfully expressed the real way of life, defects of human nature and psychology.

“Zarb al-masal” is close to pieces of folklore and this idea is proved by the fact that it starts like all fairy tales, fables and ballads and the author skillfully used the method of rhythmic prose [saj’]. For example, “Bor erdi Kashmir togh”, “Bor erdi Farghonada bir sarbon”, “Anda bir boyughli vatan tutmish erdi”, “Och yurib kekirgan, oghzi birla ishni bitirgan“...,”Suratidan hech kami yuq va ma’ni bejo ketsa ghami yuq” [3]. [There was a mountain in the area of Kashmir”, “There was

a caravan leader in Ferghana”, “There lived an owl”; “That was always hungry and did its job with its jaws...”].

To depict the meaning of the work, to detail the developments and reveal the essence of images Gulkhani managed to skillfully use proverbs and sayings, fables and edifying idiomatic expressions. For example, “Oshni ta’mi tuz bilan, suvni ta’mi muz bilan”, “Oshuqqan qiz erga borsa yorchumas”, “ Bosh omon bulsa, tuffi topilur”, “Bor mahtansa topilur, yuq mahtansa chopilur” [“Food is good with salt, water is good with ice”, “Haste makes waste”, “Have a good head and you’ll find a good hat”, “A rich man can boast as he likes, a poor man cannot”], etc. Paying attention to linguistic features of these proverbs and comparing them with the actual ones we can see that most of them have been preserved with slight differences.

Gulkhani was a bilingual poet therefore he also used Tajik words and phrases in “Zarb al-masal”: Yoriki ahlast, kori u sahlasi (a friendly companion is successful companion); zuri behuda miyon meshikand (useless efforts make you sick).

In his book “Zarb al-masal” to make the nature of his images typical and individual Gulkhani widely used words and phrases spoken by ordinary people and this made the book popular: eshak oyuni, qalb qozoni, hijolat teri, ulturgan qiz, buyi etgan, ogo bulur yigit, tayloq, butaloq, burundiq, tezak, qop mundi kechak, pashsha, tushov, tovushqon, mumsiq, kuknori, etc.

Also “Zarb al-masal” included words of the old Uzbek literary language borrowed from Uzbek, Tajik and Arabic languages. Gulkhani used words belonging to the Tajik language and its dialects first in a literary traditional way and second, because he himself was bilingual and spoke an alpine dialect. Such Tajik words as gush-ear, yakbora-once, yakgaron-endless, cangpusht-tortoise, nofarjom-thankless, anjom-end, garqob-sunk and such bookish words as alaf-grass, istikhora-dream interpretation, saqat-defective, najjor-carpenter, ajuz-old woman are used in the book.

“Zarb al-masal” is distinguished for being lexically rich and stylistically peculiar. It is rich in aforementioned simple words used in everyday life as well as names of people, geographical names, names of birds, animals and creatures, ethnographical words and phrases, terms meaning various crafts, various social phenomena and status, natural elements and others:

1) names of people: Amir Nava’i, Khwaja Ahmas, Majnun, Niyazcha aghaliq, Malik Shah, Imam Husayn, Muhammad, Nuh, Sulayman, Amir ‘Umar, etc.;

2) place names: Ferghana, Qaraqchiquq, Qarasuv, Kashmir, Badakhshan, Tuy-Tepa, Chakan, Urgut, Namangan, Bekabad, Yangi-Ariq, Yangi-Qurghan, etc.;

3) names of birds: akka, olatughanoq, duck, anghit, woodpecker, oriole, owl, gyrfalcon, buzzard, teal, anqo, phoenix, etc.;

4) names of animals and creatures: horse, camel, goat, calf, dog, he-goat, wolf, dragon, mouse, bull, fly, herd, snake, rabbit, etc.

It is worth noting that the legacy of Gulkhani has not so far been studied extensively. It is high time, indeed, to set the focus on the historical and scientific aspects of his works. As Gulkhani’s works play a significant role in the history, language and spirituality of the Uzbek people.

LITERATURE

1. *Ishakov F.* Zarb al-masal by Gulkhani. Tashkent: “Fan”, 1976, p. 126; Gulkhani. Zarb al-masal and Poems. Second Edition. Tashkent: “O’zadabiynashr”, 1960.
2. *Abdullaev B.* History of the Uzbek Literature. Vol. II. Tashkent: “O’qituvchi”, 1980, 345 p.; Zohidov V. From the History of the Uzbek Literature. Tashkent: “UzSSR Literature Publishing House”, 1961; Mallaev N. History of the Uzbek Literature. Vol. I. Tashkent: “O’qituvchi”, 1964; Tursunov U. and others. History of the Uzbek Literary Language. Tashkent: “O’qituvchi”, 1995. P. 264.
3. The extracts are obtained from the following sources: Gulkhani. Zarb al-masal and Poems. Second Edition. Tashkent: “O’zadabiynashr”, 1960.

РЕЗЮМЕ

**Н. МАМАДАЛИЕВА (Ташкент)
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
«ЗАРЬ АЛЬ-МАСАЛ» У ГУЛХАНИ**

В статье автор рассматривается лингвистические особенности «Зарь аль-масал» у Гулхани.

Гүлфар МАМЫРБЕКОВА

ЕСКІ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ТІЛІ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

В статье рассматриваются сведения о староказахском языке средневековья.

Makalede orta asırdaki eski kazak yazı dili hakındaki bilgiler değerlendirilmiştir.

Ұлттық жазба тіліміздің негізі қаланған ХІХ ғ. ІІ жартысынан бастап қазақ тіл білімінде жазба тілді екі түрлі сипатта қарастыру орын алған еді. Оның бірі – қазақтың ұлттық жаңа жазба әдеби тілі де, екіншісі – кітаби тіл. Бұның соңғысы ХХ ғ. дейін өз жалғасын тапқан болатын. Осы «кітаби тіл» термині қандай мағына береді, шынымен де кейбір зерттеушілер көрсетіп жүргендей «баспадан жарық көруіне» байланысты аталған ба? Егер баспадан жарыққа шығуына қатысты айтылған болса, онда таза ұлттық сипатта басылған Абай мен Ыбырайдың шығармаларын қайда қоямыз? Ал жазба тіліміздің арғы тарихы күні бүгінге дейін неге осы «кітаби тіл» тұрғысынан қарастырылады? «Кітаби тіл», «кітаби лексика» нені меңзейді?

Тілшілер тарапынан «кітаби тілге» қатысты берілген анықтамалар негізінен «жағымсыз» ренде қалыптасқан. Мысалы, «шұбарланған тіл» (В.В.Радлов) «қоспа тіл» (С.Е.Малов) касталық тіл (І.Кеңесбаев, Қ.Жұмалиев), дін тілі (С.Аманжолов), т.б.

Қазақ ғалымдары арасынан ең алғашқы болып «кітаби тіл» терминінің дұрыс еместігіне назар аударған профессор Б.Әбілқасымов болды. Ғалым «кітаби тіл» терминінің қазақша әдебиеттерде екі түрлі ыңғайда, яғни «біріншісі – шағатай немесе орта азиялық түркі әдеби тілінің (тюрки) мағынасында, екіншісі – шағатай тілінің қазақ авторлары шығармасында қолданылған түрі ретінде аталғанын айта келіп, егер «кітаби тілді» шағатай немесе орта азиялық түркі әдеби тілінің синонимі ретінде танитын болсақ, ХVIII-ХІХ ғасырда өмір сүрген сауатты қазақтардың баршасы өз туындыларын түркі әдеби тілінде жазған болады және ол тілді жете меңгерген болады. Ал шындығына келсек, ХІХ ғ. бірінші жартысында өмір сүрген қазақ азаматтары Шоқан, Махамбеттер өздерінің ағайын-тумасына жазған хаттарын шағатай не түркі әдеби тілінде жазуы ешбір мүмкін емес», - дей отырып, бұл тілді қазақтың «көне әдеби тілі» деп атаған дұрыс деген пікір білдірген болатын [1. 121-123].

Академик Р.Сыздық ХV-ХІХ ғ.ғ. аралығында қалыптасқан кітаби жазба тіл бірте-бірте қазақыланып ХІХ ғ. аяғына таман жалпыхалықтық негіздегі жаңа жазба әдеби тілмен астасып кетті деп көрсетеді [2. 196].

Біз ғалымдардың бұл пікіріне толықтай қосыла отырып, мынадай тұжырымға келеміз: «Кітаби тілге» жатқызылған шығармалар тілінде қазақ тілінің арғы тарихи дамуын көрсететін құрылымдық жүйе сақталған және

көне, орта түркі дәуіріндегі ортақ түркілік элементтердің ұлттар тіліне ыдырағаннан кейінгі кезеңдердегі «қазақы» болмысын бізге жеткізіп, ұлттық жазба тілдің қалыптасуына кең жол ашқандықтан «кітаби тілге» жататын жазбаларды «ескі қазақ жазба тілі» үлгілері деп тануымыз қажет. Қазіргі әдеби тіліміздің қазыналық сөздік қорын барынша молайтқан да осы дүниелер».

Туыстас өзбек, татар т.б. халықтар «кітаби тіл» терминін қолдану былай тұрсын, тарихи жазбаларындағы «бөтендік» сипатты жатсынбай, керісінше «меншіктеп» көне өзбек, көне татар тілі жәдігерлері деп танып келеді. Бұл орынды да. Себебі, орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштердің ортақ тілде жазылғандығы дау тудырмас, ал ұлт болып қалыптасқаннан кейінгі кезеңдердегі жазбалар тілінде жекелеген ұлттық сипаттағы тілдік белгілер жүйелі түрде кездесіп отырады.

Егер ескі қазақ жазба тілі бізге соншалық «жат» болса неге әдеби тілдің бірнеше стильдерінде еркін қолданыста болды? Демек, ескі жазба тілдің қолданылу аясының кеңдігі оның өміршендігін көрсетеді. Бұған оның бір емес бірнеше стильдік тармақтар бойынша халыққа қызмет еткендігі дәлел бола алады. Яғни ескі қазақ жазба тілінің бірнеше салаларда қолданылуының өзі оның бұқарашылдық сипатта болғандығының дәлелі. Сондықтан да «кітаби тіл» деп айдар тағылған ескі қазақ жазба тілі тек аз ғана топтың, яғни «сауаттылардың» ғана мүддесіне қызмет етті деген пікірмен келісу қиын. Өйткені тамырын VIII ғасырдан бастаған араб жазуы түркі жұрты былай тұрсын, кириллица қабылданған кезеңге дейін қазақ халқының арасына кеңінен тарады. Ал Кеңес Одағы кезеңіндегі «сауатсыз қазақтар» санының аса көп мөлшерде көрсетіліп келуі, «алаш арыстарының» көзін жойған сұрапыл саяси идеологияның ықпалынан деп білеміз. Өйткені күллі қазақ «әріп танымайтын қараңғы» болса, араб жазуымен мерзімді басылымдардың халық арасына жаппай таралуы да мүмкін емес жағдай. Сондықтан да XV ғ. бермен қарай қазақ қоғамында дүниеге келген жәдігерлерімізді «ешкім түсінбеген кітаби тілде жазылды» немесе «тек сауаттылардың мүддесіне жарады» деп сыртқа теппей, «тарихи төл туындыларымыз» ретінде қабылдауымыз қажет. Егер шынымен де, ескі қазақ жазба тілі «азғантай топқа» ғана жарамды болған болса, XX ғ. дейін жалғасын таппас еді.

Сонымен ескі қазақ жазба тілі халық сұранысын мынадай салалар негізінде жүзеге асырды:

1. Көркем әдебиет стилі. Бұған XVI-XVII ғғ. жататын Әбілғазының «Түркі шежіресі» мен Қадырғалидың «Жамиғат тауарихы» жатады және бұлар ескі қазақ жазба тілінде хатқа түскен алғашқы үлгілер болып табылады. Сонымен қатар бұл топқа XIX ғ. II жартысында пайда болған діни және лирикалық қисса-дастандар мен XX ғ. басындағы ескі қазақ жазба тілі өкілдерінің шығармалары кіреді (М.Көпейұлы, М.Қалтайұлы, Ш.Жәңгірұлы т.б.).

2. Ресми іс-қағаздары стилі. XVIII-XIX ғғ. хан-би жарлықтары мен саяси қатынас қағаздары.

3. Публицистикалық стиль. XIX ғ. II жартысынан бастап жарыққа шыққан алғашқы қазақ газеттері.

4. Эпистолярлық стиль. Бұған Шоқан, Махамбет т.б. қазақ өкілдерінің жазысқан хаттары кіреді.

Міне, осылайша қолданыс мерзімі 5 ғасырға (XV-XX ғғ.) жуық уақытты қамтыған жазба тілдің қазақ қоғамындағы мәні мен рөлі қашан да болса дау тудырмасы анық. Және ескі қазақ жазба тілі өз кезеңінің уақыт талабына сай өзгерістер мен толықтыруларға ұшырап отырған. Яғни «түсініксіз» деп танылатын көне бірліктер ауызекі сөйлеу тілі элементтерімен ауыстырылып бірге-бірге жалпыхалықтық сипат ала бастады.

Мысалы, ең алғашқы ескі қазақ жазба тілі үлгілері болып табылатын Әбілғазының «Түркі шежіресі» мен Қадырғалидың «Жамиғат тауарихында» дәстүрлі жазу нормасы берік сақталған. Алайда, бұл шығармалар тіліндегі жекелеген сөздер мен сөз тіркестерін орта түркі ескерткіштері тілімен тікелей салыстырғанда елеулі айырмашылықты аңғаруға болады.

Мысалы, XI ғ. ескерткіші болып табылатын Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы»:

*Өкүш ианашған тил ей алмас иағы
Сөзүң бошлұғ етме иыға тут тилиң
(Мылжындаған тіл алдырмайтын жау
Беталды сөйлей берме тіліңді тый).
Кішіг тил ағырлар булур кут иісі
Кішіг тил ужузлар иарыр ер басы
(Кішкентай тіл қадірлі қылар
Кішкентай тіл басыңды жұтар).
Жүсіп Баласағұн «Құтты біліг»:
Мени емгәтур тил еди өг телим
(Мені тіл аса көп азапқа салды).
Киши сөз билә қашты болды малик
Өкүш сөз башығ иерге қылды күлүк
(Кісінің сөзден беделі көтеріледі
Көп сөз болса басты жерге тығыш күл етеді).*

Ал ескі қазақ жазба тілінің алғашқы нұсқалары болып табылатын XVI-XVII ғғ. ескерткіштері «Түркі шежіресі» мен «Жамиғат тауарих» мәтіндерін аудармасыз-ақ, еш қиындықсыз түсінуге болады, яғни қазақ тілінің ерекшеліктері сақталған. Сондықтан да олар «ескі қазақ жазба тілінің» алғашқы нұсқаларының қатарынан орын алады:

ТІІІ: Ағызларыңыз бір болса ұзақ иыллар уа көб күнлер бұ иұртлар қолуңыздын чықмас (Ауызбіршіліктеріңіз болса, ұзақ жылдар мен көп күндер бұл жұрт қолыңыздан шықпас).

ТШ: *Барчасыны өз ағызыға бақтұрұб мұсылман қылды* (Баршасына өз әмірін жүргізіп, мұсылман қылды).

ТШ: *Мені тақы ала бар имамның астанасына баш ұрайын деді* (Мені тағы ала бар имамның табалдырығына бас нейін деді).

ЖТ: *Дүниенің төрт бұрычын билеген хан, халайықын әділлік білген сұрған хан, иетімлерге рахым қылыб, чығайларны тойдұрған хан* (Дүниенің төрт бұрышын билеген хан, халқын әділдікпен ұстаған хан, жетімдерге рақым қылып, кедейлерді тойдырған хан).

ЖТ: *Сансыз хан ұғлы сұлтанларны ешігінде табұғ еттүрген хан* (Сансыз хан ұлы сұлтандарды есігінде табындырған хан).

ЖТ: *Тахтың сенің тағға ұхшар, халқың сенің сайа даулетге ұхшар, затың сенің мисал айға ұхшар, әділің сенің бұлтқа ұхшар, фиғылың сенің шафағатқа ұхшар, хайрың сенің теңізге ұхшар* (Тағың сенің таққа ұқсар, халқың сенің байлықтың құдіретіне ұқсар, бейнең сенің айға ұқсар, әділдігің сенің бұлтқа ұқсар, пейілің сенің шапағатқа ұқсар, қайырымдылығың сенің теңізге ұқсар).

Көркем әдебиет саласындағы ескі қазақ жазба тілінің бұдан кейінгі туындылары Қазақстандағы кітап шығару ісі кезеңінде өз жалғасын тапты. Жалпы Қазақстанда кітап бастыру ісі кеш қолға алынғаны белгілі, яғни XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінен бастап іске аса бастады. «Ертеректе заты түгіл аты болмаған бұл өнердің дала өмірінен біраз орын алуы қазақтардың әдебиеті мен мәдениеті үшін зор жаңалық болды және олардың даму қарқынын арттыра түсті» [3. 26].

Ескі жазба тіл негізінде баспа бетін көрген көркем әдебиет үлгілері, негізінен, XIX ғ. екінші жартысында жарық көрген қисса аталған өлең жырлар. Қиссалардың өзі мазмұндық жағынан өте бай, мысалы, дінді насихаттайтын («Зарқұм», «Жұм-жұма», «Сал-сал», «Кербаланың шөлінде», «Тамимдер», «Адам», «Хазірет Расулның Меғражға қонақ болғаны», «Бозжігіт» т.б.), махаббатты дәріштейтін («Таһир», «Үш қыз», «Жүсіп-Зылиха», «Қисса-и Рүстем», т.б.), ерлікті жырлайтын («Қисса и Қожа Ғафан уа һәм Сәдуақас», «Қисса-и Серғазы») т.б. қиссалар. Сонымен қатар ескі қазақ жазба тілімен фольклорлық жырлар да жарыққа шықты («Ер Тарғын», «Қисса-и Алшамыс», «Қисса-и Қыз Жібек», «Қисса-и Айман-Шолпан», т.б.).

Бұлардың тіліне қатысты ғалым С.Аманжолов мынадай пікір білдірген еді: «Опубликованные в Казани, Уфе и Ташкенте религиозные киссы (поэмы), назидания мулл и т.п., хотя на титульных листах их стоят слова казакша (по-казахски), фактических были написаны в основном на испорченном и смешанном, иначе т.н. книжном языке, где преобладали чагатайские и татарские элементы» [4. 221].

Алайда, Ғ.Мұсабаев керісінше: «Кітаби тілдің әсерімен жазылған қиссаларды жақсылап оқитындарды халық қадірлейтін. Шығыс әдебиетінен «Боз жігіт», «Сейфүл Мәлік - Бәдіғұл Жамалды», «Жүсіп - Зылихань» оқушыларды ұйыш-ақ тыңдайтын да түсінетін. Кітаби тіл ешқашан құбыжық

болған емес» деп көрсетеді [5. 166]. Шынымен, бұған дәлел ретінде Ы.Алтынсариннің 1884 жылы жарық көрген «Шариғат ул-ислам» кітабын айтуға болады. Еңбекті арнайы қарастырған С.Хасанова: «...бұл кітаптың авторы Ы.Алтынсарин деп айта қою қиын. Өйткені Ыбырай бұрын жазған «Хрестоматиясында» ұстаған принциптерінің көбін мұнда ұстай алмаған. Бұл еңбек шағатаизмнің элементтерінен құр емес. Шұбарлау. Орфография мен пунктуация жағы да көңілдегідей емес. Әсіресе сөйлемдері шұбалыңқы, ондағы сөздердің қиюы жымдасып келе бермейді» [6. 10] деп көрсеткен болатын. Таза ұлттық жазба тілдің қалыптасуына ерекше күш жұмсап, ат салысқан адамның бұлайша жазуы неліктен? Бұның негізгі себебі, сол кездегі қоғам үшін де ескі жазба тіл «беделінің» төмендемегені еді. Осының айғағы ретінде баспа бетінен көптеген кітаптар «ескі қазақ жазба тілінде» жарыққа шығуын жалғастыра берді. 1900-1910 жылдар аралығында Қырымбайұлы («Насихат Қазақия»), Әбубәкір Кердері («Әдебиет қазақия»), Н.Наушабайұлы («Манзумат қазақия»), М.Көпейұлы («Сарыарқаның кімдікі екендігі»), М.Қалтайұлы («Қазақтың айнасы»), М.Сералин («Гүлжәшиме») сынды авторлардың шығармалары халыққа тарады.

Тіпті ұлттық жазба тіл өкілдерінің қатарына жататын Міржақып Дулатұлының 1910 жылы жарық көрген «Бақытсыз Жамалынан» да «ескі тілге тән» нормаларды арагідік кездестіруге болады:

*Мір Иақұб төменлердің аласасы
Сөзімнің бар ма жоқ па тамашасы
Жылтыраб тесік мойыншақ жерде қалмас
Қазақша бір роман жаза салшы
Жамалдың жайын жаздық бұл кітабда
Бахытсыз бір қыз екен осы шақда
Біреуге хас нәрсе емес ғам болған іс
Жайылған бұл бір гұрұф нәр қазақда
Сатады қызды қазақ мал орнына
Алмайды халал жұфды жар орнына
Әйелді хайуанға хисаб етүб
Тұтады өзін ерлер хан орнына
Бұл сөзді оқұб көрер қолына алған
Иниша аллах хақиқатдар емес жалған
Тиұлұб мыңнан бірі хианатдан
Көрсен екен айыбларын нәр кім қылған
Қазақша роман жоқ басылған көб
Бұл күнде халық ішінде шашылған көб
Қадары хал білгенімше мен де жаздым
Тілеймін болса екен деб асырған көб [7, 3-6].*

Ескі қазақ жазба тілінің келесі бір жаңры – публицистикалық стиль үлгілері, яғни қазақ қоғамындағы мерзімді басылымдар. Қазақ баспасөзінің басы XIX ғ. екінші жартысынан шыға бастаған екі газеттен басталатыны

белгілі. Ғалым Б.Әбілқасымов атап көрсеткендей бұлар: «Қандай қоғамдық-экономикалық формацияда болмасын, ұлттық дүниетанымның күшті тәрбие құралы ретінде өзінің маңызын, рөлін еш төмендеткен емес» [1, 124]. Қазақ тілінде алғаш жарық көрген «Түркістан уалаяты» газеті 1870-1883 жылдар аралығында 13 жыл бойы Түркістан генерал губернаторлығының орталығы Ташкент қаласында шығып тұрды. Ал екінші «Дала уалаяты» газеті бұдан 5 жыл кейін, 1888 жылдың 1 қаңтарынан бастап, Дала генерал губернаторлығының орталығы Омбы қаласынан шыға бастады. Міне, ескі қазақ жазба тілінің дәстүрлі нормаларын осы екі газет тілінен ұшыратуға болады.

Ал бұдан кейінгі қазақ тілінде шыққан мерзімді баспасөздердің екінші тобы 1907 жылы «Қазақ», «Серке»; 1911 жылы «Дала», «Қазақстан», «Айқап»; 1913 жылы «Ешiм даласы», «Қазақ», 1916 жылы «Алап»; 1917 жылы «Бiрлiк туы», «Үш жүз», «Тiршiлiк», «Сарыарқа», «Ұран». Ғалым Ү.Сұбханбердинаның көрсетуінше «Бұл газеттердің шығуына үкімет тарапынан көмек болған жоқ» [8. 6].

Халықтың ұлттық мәдени сипатын мәңгілікке жалғастыратын рухани қазынасының бірі – халық шығармалары (фольклорлық) десек, солардың жойылып кетпей, қалың қауымға кеңінен жарияланауына ықпал еткен алғашқы қазақ газеттері болған еді. Бұған дәлел ретінде газеттерден үзбей жарияланып тұрған ауыз әдебиеті үлгілері – ертегі, аңыз әңгімелер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, тұрмыс-салт жырлары, лиро-эпостық жырлар, айтыс, пешендік сөздер сияқты әдеби нұсқаларды айтуға болады.

Академик Р.Сыздықова қоғамдық публицистикалық стильдің пайда болуын мерзімді баспасөздердің «Түркістан уалаяты» мен «Дала уалаяты» газеттерінің пайда болуымен байланыстыра отырып, оларда елдің, халықтың тұрмыс-жайы, оқу-ағарту мәселелері, қазақтың ұлттық мәдениеті, тарихы, әдебиеті мен тілі т.б. туралы публицистикалық сипаттағы мәтіндердің басылып тұратындығын және бұл мәселелердің оқырман қауымға түсінікті, жатық тілмен ұсынылып отырғандығын дәлелдей келе: «Сондықтан, лексико-фразеологиялық құрамы жағынан да, грамматикалық құрылысы жағынан да бұл стильдің негізі қазақтың өз тілі болды» - деп көрсетеді [9. 175].

Қорыта айтқанда, ескі қазақ жазба тілі – қазіргі әдеби тіліміздің дамуына жол ашқан үлкен арналардың бірі. Көне одан кейін орта түркі дәуірлерінен бастау алған ескі жазба тілдің құрылымындағы дәстүрлі қатаң «әмбебап норма» XV ғасырдан XX ғасырға дейінгі аралықта бірқатар өзгерістерге ұшырап өз заманының жазу мәдениетінің озық түрін қалыптастырды. Көне түркі тілі болсын, орта түркі тілі болсын тіпті бергінгі ескі қазақ тілі болсын бұлардың барлығын да өз заманындағы жазу мәдениетінен оқшау қарастыруға болмайды. Және осы үш жазба тілдің тарихи сабақтастығы мен байланысын үнемі есте ұстаған абзал. Өйткені алдыңғы екі жазба тілдің (көне, орта) негізінде қалыптасқан ескі қазақ жазба тілінің құрамынан сол

дәуірлердің куәсі ретінде сақталған тілдік бірліктерді де, таза ұлттық жазба тілдің белгілерін де кездестіре аламыз.

Сөз соңында айтарымыз, ғалым Ғ.Мұсабаев атап көрсеткендей, «кітаби тіл ешқашан құбыжық болған емес».

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Әбілқасымов Б.* XIX ғ. екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1982. – 224 б.
2. *Сыздықова Р.* Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 319 б.
3. *Дербісәлин Ә.* Қазақтың октябрь алдындағы демократияшыл әдебиеті. – Алматы: Ғылым, 1966. – 312 б.
4. *Аманжолов С.* Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата: КазГосИзд-во, 1959. ч 1. – 452 б.
5. *Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ.* Қазіргі қазақ тілі. (Лексика, фонетика). – Алматы: ҚазмемОПБ, 1962. – 316 б.
6. *Хасанова С.* Ыбырай Алтынсарин шығармаларының тілі. – Алматы: Мектеп, 1972. – 132 б.
7. *Дулатов М.* Бақытсыз Жамал. – Петропавл, 1910. – 94 б.
8. *Сұбханбердина Ү., Дәуітов С.* Айқап. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 368 б.
9. *Сыздықова Р.* XVIII-XIX ғ.ғ. қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1984. – 248 б.

REZUME

G. MAMYRBEKOVA (Almaty) OVERVIEW OF THE OLD KAZAKH WRITTEN LANGUAGE

In the article the information about the old Kazakh language in the Middle Ages.

Р. БЕЙСЕТАЕВ

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СИНГАРМОНИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

В статье рассматривается природа уровня структуры казахского языка, единицы уровня структуры, его связь и отношения между собой и проблемы много уровней обязанностей языка.

Makalede kazak dilinin tabii çok aşamalı yapısı, bu yapının iç beraberliği, ilişkisi ve dilin çok aşamalı hizmet verme meseleleri incelenir.

Бабаларымыз ғұмыр кешкен көшпелі өмір салтының бізге қалдырған рухани асыл мұраларының бірі – сингармониялық қазақ тілі. Қазақтың сингармониялық тілі және оған негізделген айшықты сөз (өлең) өнері – сол өмірдің бүгінгі айнасы.

Қазақтың этникалық дара ерекшеліктері:

- қазақтың сөйлеу жүйесі және сөйлеу қабілеті мен мүмкіндігі;
- қазақтың ойлау жүйесі және ойлау қабілеті мен мүмкіндігі;
- қазақтың дүниетанымы және дүние тану қабілеті мен мүмкіндігі

Осы айтылғандардың барлығы тіліміздегі табиғи гармонияға, дәлірек айтсақ, сингармонияға негізделіп қалыптасқан.

Табиғат аясында көшпелі ғұмыр кешкен қазақ халқы гармонияны Жаратылыстың кеңістіктегі орнының және уақыт өлшеміндегі күні мен түнінің, айы мен жылының баяу әрі бір ырғақты ауысып отыруына және белгілі мерзімде тұрақты қайталанып отыруына сай түсінген және оны күнделікті тұрмыс-тіршілігінде қолданған. Бұл – қазақ дүниетанымының негізі, көшпелі қазақ өмірінің бүкіл рухани болмыс-бітімін айқындайтын, негізгі заңдылық. Ұлы далада ұзаққа созылған көшпелі өмір салты, ұлттың дәстүрлі ойлау жүйесі және дүниетанымы қазақ тілінің сингармониялық құрылымда қалыптасуына негіз болды.

Адам белгілі бір қоғамдық ортада өмір сүреді. Сондықтан оның қоғамдағы саналы іс-әрекеті өзінің ұлттық дыбыстық тілі арқылы іске асады. Бұл орайда, дыбыстық тілдің құндылығы мен күрделілігі ешбір жансызбен салыстыруға келмейді.

Сонымен, «дыбыстық тіл» дегеніміз не? Бұл сұраққа бір жақты жауап беру – қателік. Адамзаттың дыбыстық тілі – өте нәзік әрі өте күрделі биологиялық құбылыс. Оны қолмен ұстауға немесе микроскоппен көруге келмейді. Дыбыстық тіл – адам санасының (жоғарғы нерв жүйесінің) күрделі физиологиялық қызметінің жемісі. Десек те, қоғамдық ортада тілдің әлеуметтік маңызы одан да жоғары. Бұл арада белгілі бір қауымның немесе бір ұлттың қоғамдық өмірі туралы айтамыз. Ал, осы ұғымды жалпылама мағынада алсақ, онда бүкіл адамзаттың рухы мен оның әлеуметтік болашағы туралы айтамыз. Сондықтан, адамның дыбыстық тілі – жалпы адамзаттық ұғым.

Сонымен қоса, ол адамзатты басқа жанды дүниеден ерекшелеп тұратын негізгі белгі-қасиет. Дыбыстық тіл – адамның өз-ара қатынас құралы әрі ойлау жүйесінің негізі. Абайдың Дәулетиярға айтқан: «Ақыл дәулетке бітпейді, ақылға дәулет бітеді» сөзі, қоғамның рухани өмір сүруінің бір көрінісі. Екінші сөзбен айтқанда, ақылды орнымен жұмсап, бақыт, дәулет табу – әрбір адамның еңбек ету қабілетіне, қайрат-жігеріне, ақылына және «аллаға шүкір» деп, байыппен өмір сүруіне байланысты болады. Ал, ақылдың түбі – асыл сөз – адамзаттың дыбыстық тілі. Сондықтан, сананы зерттеу үшін алдымен ұлттық тілдің шынайы құрылымын, оның түрлі қызмет атқару деңгейін, деңгейлік бірліктерін, олардың қатынасы мен байланысын анықтау керек.

Еуропаның дәстүрлі тіл білімі дыбыстың, сөздің, сөйлемнің әріптік бейнесіне қарап, тіл заңдылықтарын тауып, түрлі тіл теориясын құрып шықты. Біздің тіл біліміне көзқарасымыз мүлде бөлек. Түркі тілдерінің заңдылықтары мен түрлі тіл теориясы дыбыстың, сөздің, ырғақтық топтың, толық сөйлемнің (өлең шумағының) дыбысталуына қарай анықталуы және құрылуы шарт. Сондықтан, біз адамзаттың дыбыстық тілін тек дыбысталуына сай қарастырамыз және дыбысталу заңдылықтарына сай талдап, түрлі лингвистикалық теория құрамыз.

Соңғы жиырма жылдың шамасында, басқа тақырыпқа ауытқымай, ізденіс-талпынысымыз тұтас бірақ бағытта болды. Ол – қазақ тілінің сингармониялық құрылымы, тілдің көп деңгейлі қызмет атқаруы. Оның түрлі тілдік деңгейінің құрылымы, өзіндік деңгейлік бірліктері, олардың өзара байланысы, ара қатынасы және сингармониялық тілдік құрылымда қызмет атқаруы. Зерттеу жұмысымыздың басты мақсаты қазақ тілінің түрлі табиғи деңгейінің қызмет атқаруының сырын ашу болды. Түпкі мақсат – қазақ ұлтының ойлау жүйесін зерттеу.

Біз құрған тіл дыбыстары жасалымының «аумақтық» теориясы түркі тілдерінде қалыптасқан ерекше құбылыс – сингармонизмнің биологиялық сырын ашуға негіз болды. Бұл теория түркі тілдерінде сингармонизм құбылысын тудыратын, қалыптастыратын аса маңызды заңдылықтарды ашып, талдап және баяндап шығуға мүмкіндік берді. Аумақтық теориясыз «сингармонизм» құбылысының мағынасы мен мәнін түсіндіру мүмкін емес. Осы орайда, өзіміз жүргізген қазақ және жалпы түркі тілдеріне «құрылымдық талдаудан» біраз үзінді келтірейік.

Табиғи жаратылысқа сай, қазақ тілінің құрылымы үш деңгейлі (фонетика → фонология → грамматика) болып қалыптасқан:

I – ФОНЕТИКА – тілдің дыбыс жүйесі;

II – ФОНОЛОГИЯ – тілдің буын құрау және сөз жасау жүйесі;

III – ГРАММАТИКА – тілдің сөз түрлендіру, сөз тіркесін және оның ретті тізбегінен сөйлем құрау жүйесі.

Фонетика – тіл дыбыстарының табиғи физикалық белгі қасиеттерін,

анатомиялық және физиологиялық жасалымын, олардың жеке дара дыбысталу ерекшеліктерін зерттейді.

Фонология – тіл дыбыстарының ретті тіркесінен буын құрау және буындардың ретті тізбегінен сөз жасау заңдылықтарын әрі олардың үндесе дыбысталуын (гармония) зерттейді.

Грамматика – сөз түрлендіру әрі оның дыбысталуын (гармония) реттеу, тілімізде сөз тіркесін құрау әрі оның дыбысталуын (гармония) реттеу, сонымен қоса, түрлі сөз тіркесінің ретті тізбегінен сөйлем құрау әрі оның құрамындағы ырғақтық топтардың сан алуан «біртекті тембрлі» дыбысталуын (сингармония) зерттейді.

Сонымен бірге, тілдік құрылымның түрлі деңгейінің өзіндік бірлігі болады. Тілдік бірлік деп сөздің (сөйлемнің) жекеленген, арнайы дыбысталатын әрі үнемі тұрақты бейнелі болып келетін элементін айтамыз. Тілдік бірліктің негізгі белгісі – айырықша дыбысталуы мен қолданылуы. Тілімізде тілдік бірліктің дербес мағына білдіруі де, білдірмеуі де мүмкін. Тілдің әр деңгейінің өзіндік кіші және үлкен бірлігі болады. Мысалы, фонетикада – дыбыс, фонологияда – кіші – буын, орта – сөз, ал үлкен – сөз тіркесі (ырғақтық топ). Грамматика екі сатылы деңгейлі: 1) морфологияда – кіші – морфема (ол да, буын), ал үлкен – (сөз) туынды сөзформа; 2) синтаксисте – кіші – сөз тіркесі (ырғақтық топ), орта – жалаң сөйлем, ал үлкен – құрмалас сөйлем.

Осы құрылымдық талдауға сүйенсек, анық аңғарылатын ерекше заңдылық байқалады: әрбір тілдік деңгейдің бірлігі төменгі деңгейдің бірлігінен жасалады, керісінше, ал әрбір төменгі деңгейдің бірлігі келесі жоғарғы деңгейдің бірлігінің құрамды бөлігі болып отырады. Сонымен қоса, егер деңгей ішінде түрлі кіші және үлкен бірлік болса, онда үлкен бірлік өз деңгейіндегі кіші бірліктен жасалады.

Қазақ тілінің сингармониялық құрылым табиғатына сай, оның табиғи деңгейлері мен тілдік бірліктері 1-ші кестеде берілді.

1-кесте. Қазақ тілінің сингармониялық құрылым деңгейлері мен тілдік бірліктері.

№	Тілдің құрылым деңгейі	Тілдік бірліктері
I	Фонетикалық деңгей	
	Тілдің аумақтық табиғаты бар дыбыс жүйесі	Тіл дыбысы
II	Фонологиялық деңгей	
	Тілдің фонологиялық буын, сөз және ырғақтық топ жасам жүйесі	Буын Сөз Ырғақтық топ
III	Грамматикалық деңгей	
	Тілдің сөзформасын жасау, Сөз тіркесін және сөйлем құрау жүйесі	Сөз тіркесі Жай сөйлем Құрмалас сөйлем

Қазақ тілінде жеке буынның, сөздің және тұтас ырғақтық топтың біртекті тембрлі дыбысталуы – «гармония» тудырады.

Қазақ тілінде құрмалас сөйлемнің немесе өлең шумағының түрлі біртекті тембрлі құбылып дыбысталуы – «сингармония», екінші сөзбен айтқанда, сингармонизм құбылысын тудырады.

Кемеңгер А. Байтұрсынұлы айтқандай, «заңы азбаған қазақ тілі» [1], оның деңгейлі құрылымы (фонетика → фонология → грамматика), өзара тығыз байланысты деңгейлік бірліктері, ерекше синтаксистік құрылымы, әсіресе, тілдік жаратылысқа және табиғи тіл заңдылықтарына сай, дұрыс құрылған құрмалас сөйлемнің (өлең шумағының) біртұтас сан түрлі «біртекті тембрлі» дыбысталуы адамның ойлау жүйесін зерттеуде бұрын нейрофизиологтар аңғармаған, аңғарса да керек қылмаған, ерекше құнды физиологиялық деректер беріп отыр.

Түркі тілдерінің артикуляторлық жасалымы тұрақсыз, осыған орай, акустикалық сипаты құбылмалы тіл дыбыстарының аумақтық теориясы биологиялық тұрғыдан дәлелденді.

Дәл осылай, түркі тілдеріне тән сингармонизм құбылысы да – құрмалас сөйлемнің (өлең шумағының) сан алуан «біртекті тембрлі» дыбысталуы, – биологиялық тұрғыдан дәлелденді.

Түркі тілдерінде сөйлем ішінде әрбір ырғақтық топ өзіне ғана тән біртекті тембрмен дыбысталып, ал құрмалас сөйлем құрамындағы ырғақтық топтардың ретті тізбегі түрлі «біртекті тембрлі» айтылады. Нәтижесінде, дыбысталауда сөйлемнің (өлең шумағының) өн бойында дауыс тембрі мейлінше құбылып тұрады. Міне, біз жоғалтып алған асылымыз «сингармонизм құбылысы» – осы құбылыс. Ал, еуропа ғалымдарының сингармонизмді «сөз бойынан» немесе морфологиядан іздеулері, сол замандағы «ғылыми адасу» еді.

Еуропаның дәстүрлі грамматикасы кез келген құрылымды тілді латын немесе еуропа тілдері грамматикасының аясында талдап және баяндап шығумен шұғылданады. Олардың ұғымында: «Еуропа тілдері грамматикасының заңдылықтары мен ережелері кез келген басқа құрылымды тілді зерттеп шығуға жарамды». Сондықтан болар, олар өз грамматикасын «Жалпы грамматика» деп атайды. Ал, құрылымы мен заңдылықтары жағынан ең күрделісі – түркі тілдерінің грамматикасы. Латын, еуропа тілдерінің грамматикасы түркі тілдері грамматикасының бір құрамды бөлігі секілді.

Адамзаттың дыбыстық тілі өзін жасаушы тірі организм – адам тәні секілді, біртұтас әрі күрделі жүйе. Адамның сөйлеу мүшелері – жұмсақ таңдай, тіл, жақ, қызыл иек, тіс, қос ерін, дауыс желбезегі, сонымен қоса, жұтқыншақ, көмей, мұрын қуысы тілдің биологиялық жасалымын, ал адам санасы оның әлеуметтік қызмет атқарып, өмір сүруін қамтамасыз етеді. Егер осының бірі кеміс болса немесе әлеуметтік рухани орта нашарласа, онда тіл

мүкістенеді, тіпті қатынас құралы болып қызмет атқарудан қалады. Сондықтан, адамның дыбыстық тілінің әлеуметтік қызмет атқаруы сөйлеу мүшелерінің жүйесіне, оның бірлігіне, биологиялық тұтастығына және үйлесімді қызмет атқаруына тікелей байланысты.

Қазақстан егемендік алысымен елімізде қазақша оқу құралдары жарық көре бастады. Кеңестік дәуірде орталықтың ресми ұсынған оқулығы қазақ тіліне аударылып, ал қазақша жазылған кітап Мәскеуде бекітілетін. Қазақ тілі туралы қазақша жазылған кітап орыс тіл білімімен үндесуі шарт болды. Түркі тілдерінің сингармониялық құрылымы, оның үндестік (гармония), бірегей үндестік (сингармония) заңдылықтары және тұтас құрмалас сөйлемнің (өлең шумағының) үндесе дыбысталуында пайда болатын «сингармонизм» құбылысы таза ескерусіз қалды.

Міне, осы аталған олқылықтардың орнын толтыру үшін қазақ тіліне құрылымдық талдау жүргізілді. Құрылымдық талдаудың нәтижесі түрік тілдерінің үш деңгейлі екендігін көрсетіп отыр. Ал, сингармонизм – барлық деңгейлік тіл заңдылықтарының біртұтас ретті әрі жүйелі қызмет атқаруы нәтижесінде пайда болатын ерекше құбылыс. Біз қарастырып отырған 1-ші дыбыстық деңгейдің (немесе, – фонетиканың) басты заңдылығы – тіл дыбыстары жасалымының «аумақтық табиғаты». Бұл заңдылыққа сай, түркі тілдерінің дыбыс жүйесі тұрақсыз биологиялық жасалымы бар, осыған орай, айнаымалы акустикалық белгісі бар жүйе. Ең бастысы – ол сингармониялық тілдің фонетикасының болмыс бітімі, немесе – сол фонетиканың өзі. Осының арқасында түркі тілдерінің сөйлемі құрамында буынның, сөздің, тұтас ырғақтық топтың дыбысталуында көп түрлі тембрлік біркелкілік пен біртектілік еркін сақталады.

Жанды дүние әлемінің кез келген құбылысы секілді, адамзаттың дыбыстық тілі де өзіндік жүйелі құрылымы және көп деңгейлі қызмет атқару заңдылықтары бар табиғи құбылыс.

Сингармонизм – түркі тілдерінің табиғи жаратылысының келісті жарасымы: сананың, сөйлеу мүшелерінің сөйлеу барысында жүйелі әрі мейлінше үнемді қызмет атқаруының жемісі. Жалпылама берілген осы анықтаманың мағынасын түсініп, тіл табиғатын, оның қалыптасқан нормаларын және түрлі деңгейлік бірліктерін саралап жазып шығу үшін шынайы тілдік белгілерді және заңдылықтарды анықтау қажет. Егер адамзаттың дыбыстық тілін табиғи құбылыс деп қабылдасақ, онда оның табиғи құрылымының, табиғи жасалым деңгейлерінің және табиғи қызмет атқару деңгейлерінің болуы – жаратылыстың белгісі.

Тіл жаратылысының нақты бітімі эволюцияның жемісі, ол бүгінгі ұрпақтың қабылдау сезіміне байланыссыз қалыптасқан деп түсінсек, онда тіл құрылымының, табиғи жасалым деңгейлерінің және табиғи қызмет атқару деңгейлерінің бір-біріне сай келулері шарт.

Біз жүргізген физиологиялық, психологиялық және лингвистикалық кешенді зерттеудің нәтижелері көрсетіп отырғандай, белгілі бір ұлт

өкілдерінің сөйлеу барысында тыныс алу ырғағы мен олардың сөйлем құрау дәстүрлерінің арасында қалыптасқан бірегей байланыс бар. Сондықтан, ұлттық тілдің сөйлемінің құрылымы нақты физиологиялық заңдылық, деп тұжырым жасауға негіз бар. Бұл, әсіресе, құрылымы өте күрделі сингармониялық түркі (қазақ) тілдеріне қатысты.

Қазақ тілінің табиғи заңдылықтарын ашу мақсатында адам тәніне тікелей кешенді физиологиялық эксперимент жасалды. Олардың нәтижесі өкпенің және басқа сөйлеу мүшелерінің қызметі сөйлеу барысында бір орталықтан басқарылатынын көрсетіп отыр. Басқару орталығы – адамның санасы әрі сөйлем құраушы – адамның санасы.

Осыған байланысты, еуропа тіл білімінде қалыптасқан, сөзді «словесное ударение» құрайды, сөзді басқа сөзден «словесное ударение» ажыратады деу, қате пікір. Сөз құраушы да, сөзден сөзді ажыратушы да адамның санасы, ал аталмыш «словесное ударение» тілдің сөз құрау құралы немесе сөз құрау тәсілі. Сондықтан, біздің де «сингармонизм» атқарады деуіміз өте қате пікір. Шындығында, сингармонизм құбылысы пайда болады деуіміз керек, ал іске асырушы – адамның санасы.

Адамзаттың тілдік қатынас процесін айтушының белгілі бір мағына білдіретін сөйлем құрап, оны дыбыстауы (жазуы) мен тыңдаушының оны естіп (оқып), қабылдауының бірлігі, деп түсінуіміз керек. Сонымен қоса, біз мұны тілдік қатынас процесінің біртектілігі деуіміз керек. Ал, тілдік қатынас процесінің ұлттың барлық өкіліне ортақтығы тілдік құрылымның, табиғи жасалым деңгейлерінің және табиғи қызмет атқару деңгейлерінің біркелкілігімен қамтамасыз етіледі. Түрлі өлкелік диалектілерді былай қойғанда, бір шаңырақтағы ата мен немере бір-бірін ана тілінде түсінбей қалған біздің қазіргі заманымызда, тілдік құрылымды және ұлттың табиғи сөйлеу нормаларын зерттеп анықтау – үлкен рухани міндет.

Ұзақ жүргізілген физиологиялық, психологиялық, лингвистикалық зерттеудің және көп жылдық бақылаудың нәтижелері сингармониялық қазақ тілі құрылымының және көп деңгейлі қызмет атқаруының бірсыпыра қырсырын ашуға мүмкіндік берді. Міне, осы зерттеулердің нәтижесін зиялы қауым назарына ұсынып отырмыз.

Қазақ тілінің сингармониялық құрылымына сай, тілдік бірліктері мына келтірілген деңгейлерде қалыптасқан:

- дыбыс – тілдік негіз – ұлттық тілдің артикуляциялық жасалым ерекшеліктері айнымалы, осыған орай, акустикалық сыйпаты құбылмалы дыбыс жүйесін құрайды;
- буын – тілдің дыбыстау мүмкіндігінің және фонологияның ең кіші бірлігі; буын жеке тұрып дыбысталады, ал мағына білдірмейді;
- сөз – ұлттық тілдік лексикалық қорын құрайды; бір немесе бірнеше буыннан жасалады және арнайы мағына білдіреді, кейде бірнеше мағына білдіруі мүмкін;

- ырғақтық топ – сингармониялық тілдің интонациялық және синтаксистік бірлігі: екі немесе үш сөздің бірігіп, бір деммен біртекті тембрлі дыбысталуынан жасалады; қазақ (түрік) тілі сөйлемінің ең кіші бірлігі, мағына білдіруі шарт емес;

- мағыналық топ – тілдің мағыналық синтаксистік бірлігі: бір немесе бірнеше ырғақтық топтан жасалады; толық не қосымша мағына білдіреді немесе мағына үстейді;

- сөйлем – ұлттық тілдің жеке тұрып қызмет атқаратын ең кіші синтаксистік бірлігі: бір немесе бірнеше мағыналық топтан жасалады; белгілі бір мағына білдіруі – шарт;

- шумақ – бір немесе бірнеше сөйлемнен жасалып, жүйелі тұтас ойды білдіретін тілдік құрылым – мәтіннің құрамды бөлігі.

Сонымен қоса, біз бұған түркі тілдеріне тән тағы үш просодиялық ұғымды қосуымыз керек: буынның дыбысталуы; ырғақтық топтың дыбысталуы; тұтас сөйлемнің дыбысталуы.

Тіл дыбыстары – тілдік негіз – ұлттық тілдің дыбыс жүйесін құрайды. Қазақ тілінде кез-келген дыбыс шексіз ренді болып жасалады. Тіліміздің осы ерекшелігі түркі тілдері сөйлемінің дыбысталуының ортақ құбылысы – сингармонизмнің анатомиялық табиғи негізі.

Түркі текті халықтардың жазу-сызу өнерінің орыс графикасына көшпүі – олардың тіліне, тіл мәдениетіне елеулі нұқсан келтірді. «Орыс мәдениетінің шығысқа тарауының жемісі», «Ұлы орыс халқы тілінің игілікті әсері», «Компартияның аталық қамқорлығының арқасында» деген секілді желеулермен жүргізілген, Кремльдің орыстандыру саясаты қазақ ортасында өркен шашты, тамырын тереңге жіберді.

Табиғаты сингармонизмге негізделген түркі тілдерінің сөз просодиясы орыс тілінің сөз екпінімен түсіндірілді. Өз ғалымдарымыз түбірге қосымшалар жалғанып, сөздің түрленуіне байланысты, сөз ішінде жылжымалы екпін тапты және оның түрлі буында орналасу заңдылығын дәлелдеп бақты. Нәтижесінде – тіл шұбарланды.

Профессор Ә. Жүнісбековтың қазақ тілінде кез келген морфема буындық деңгейден төмен болмайтыны, негізгі фонологиялық қызметті буын атқаратыны, тілдің сөз просодиясы сингармонизммен жасалатыны және сингармонизмнің аясында іске асатыны туралы жүйелі еңбектеріне көпшілік қауым күні бүгінге дейін көңіл аударып отырған жоқ.

Сингармонизм – қазақ тілінің табиғи жаратылысының келісті жарасымы: сананың, сөйлеу мүшелерінің мейлінше үнемді әрі жүйелі қызметінің жемісі. Түркі тіл әлемінің бүкіл болмыс-бітімін айқындайтын табиғи құбылыс. Тек еңбектің басында келтірілген эпиграфқа және аталған себептерге байланысты жарасымы кетіп жүрген ұғым. Бүгін әдеби тіліміз өзінің негізгі арнасы – сингармонизмнің аясынан шығып кетті: ерін үндестігі «жойылып болды», тілдің табиғи буындық құрылымы «фонемамен» алмастырылды, сөйлеу барысында қазақ сөздері ырғақтық топ құрамай, жеке-

жеке дыбысталатын болды, сөздің (ырғақтық топтың) буындық құрылымының сөйлеу жылдамдығына байланысты құбылмалы қасиеті мүлде ескерусіз қалды т. б.

Қазақтың әдеби тілін қазақтың өзінен бөлектеп алып, аты – қазақ, заты – орыс (словесное ударение, фонема т. б. негізінде) қазақтың тіл білімін қалыптастырмақ болдық. Бұл – басқа ұлт ғалымдарының «сингармонизмнің күйреуі» деулеріне негіз болды. Күйретуші – өзіміз және қабылданған жазу жүйесіндегі келеңсіздіктер (мысалы, **ы** дыбысын **и** әрпімен белгілеп, **сыйыр**, **сыяқты**, **тыянақты** сөздерінің **сыыр**, **сияқты**, **тиянақты** болып жазылып, солай айтылуы секілді).

Тіл заңдылығының күйреуі – сөздің күйреуі, ал сөздің күйреуі – тілдің күйреуі. Келісті тілді қалыптастырған бабаларымыздың бүгінгі ұрпағы ана тілінің күйреуіне жол бермейтіні белгілі. Сондықтан, біз де қазақ ұлтының дүниетанымы және Х. Досмұхамедұлы, Қ. Басымұлы, Ә. Жүнісбеков, М. Райымбекова, Ұ. Шүленбаева, Ж. Бейсетаева, Р. Бейсетаев, Ғ.Ә. Құлқыбаев, М.С. Серғалиев еңбектерінің негізінде сингармонизмнің мәні мен мағынасын және анатомиялық-физиологиялық сырын ашып, тіліміздегі негізгі құбылысқа сапалық анықтама беруді мақсат қылдық.

СИНГАРМОНИЗМ (грек. *syn* – бірге және *harmonia* – байланыс, үндесу) – түрік тілі әлемінің табиғи жаратылысын айқындайтын негізгі құбылыс. Сингармонизм алғашқы кезеңде (ал, орыс тіл білімінде күні бүгінге дейін) дауысты дыбыстардың үндесуі делініп келді [2-8].

Қазақ тілінің дыбыс жүйесін сингармониялық ғылыми бағытта бірінші болып зерттеген ғалым – А. Байтұрсынұлы. Ол «сингармонизм» терминін қолданбаған, себебі қазақ тілінің дыбыс қорын, сөйлесім процесін езулік жуан, езулік жіңішке категорияларында ұғып, ғылыми зерттеулер жүргізіп, талдау жасаған [1]. Десек те, А. Байтұрсынұлының сингармофонемалық концепциялары, сол замандағы көзқарасқа сай, «фонема» деңгейінде құрылып, тек езу сингармонизмін ғана қамтыған.

Әлем тіл білімінде «сингармонизм» терминін алғаш қолданған ғалым Х. Досмұхамедұлы болды. Ол қазақша сөйлесімнің негізі сингармонияны «дауысты дыбыстар гармониясы» тұрғысынан ғана емес, «барлық дыбыстар гармониясы» деп таныды және жалпы сингармонизм негізінде зерттеулер жүргізді [9. 81-99].

Басы А. Байтұрсынұлы және Х. Досмұхамедұлы еңбектерінен басталатын тілдің дыбыс жүйесін сингармониялық бағытта зерттеуін ағылшын ғалымдары Ферс шәкірттерімен және Джон Лайонз (John Lyons) қолдап, түрік тілінің материалы негізінде просодиялық ұғымдар бойынша жүйелі зерттеулер жүргізген [10. 141-144].

Ғалымдар сингармонизм туралы әр кезде әр түрлі пікір айтты: дауысты дыбыстардың үндесу заңы (дауыстылардың гармониясы), барлық дыбыстардың гармониясы, тіліміздегі сингармонизм, ассимиляция,

диссимиляция делініп, бұлар тең дәрежелі қойылды, сингармонизм фонетикалық заңдылық, ал морфонологиялық құбылыстардың табиғаты басқа делінді, керісінше, кейде сингармонизм морфонологиялық құбылыс ретінде қарастырылды.

Кімнің қай кезде, қандай қате пікір айтқанын теріп жазудың, әрине, қажеті жоқ. Қателік бәрімізде бар: бірі – жат жұрттан мәдениет үлгілерін алуға байланысты; екіншісі – бөтен елдің тіліне еліктеуге байланысты; ал, үшіншісі – әрқилы замандағы мемлекеттік үстем саясаттың ықпалына байланысты туындап отырды.

Дегенмен, қазақ тілінің табиғаты бөлек – сингармониялық тіл, сондықтан, үндіеуропа тіл білімінің үлгі-тәсілдері түркі тілдерінің табиғаты мен қызмет атқару сырын аша алмады. Тағдырдың қалауы келісті болды. Түркі тілдеріндегі сингармонизм заңының сырын ашу тек қазақ ғалымдарының еншісіне тиді.

Қазақ тілінің зерттелуінің балаң шағында «Қазақ-қырғыз тілінде сингармонизм заңына көнбейтін сөз, сөз өзгерісі жоқ» [9. 89] деп, бірінші сөзді Х. Досмұхамедұлы кемеңгерлікпен айтқан болатын. Біздің ойымызша, бұл – сингармонизм туралы профессор Ә. Жүнісбековке дейін дұрыс айтылған, алғашқы шешуші пікір болды.

Екінші шешуші дұрыс пікірді Қ. Басымұлы айтты: «Тоғыз жуанды, жіңішкеді дауысты дыбыстар сөздің жанды тамыры есебінде болып, сөздің әуеніне тірек болады»... және оларды жуан, жіңішке және еріндік, езулік деп жіктеді [11].

Ә. Жүнісбеков түркология ғылымында сингармонизм аясында жүргізілген зерттеу жұмыстарын, жасалған тұжырымдарды саралау және өзі жүргізген эксперименттік зерттеулердің нәтижесінде негізгі заңның шынайы табиғатын ашатын мына тұжырымға тоқтады: сингармонизмнің негізгі фонологиялық қызметі – қазақ (түрік) сөзінің өн бойында біркелкі тембрдің сақталуында; үндіеуропа тілдеріндегі фонеманың қызметін түркі тілдерінде сингармема атқарады.

Ат, ет, от, өт сөздеріндегі бұрынғы ұғымыздағы бір т дыбысы езулік-жуан, езулік-жіңішке, еріндік-жуан, еріндік-жіңішке болып, төрт түрлі реңге ие болатыны белгілі болды. Міне, дыбыстардың осы үйлесімі, қазақ сөзін құлаққа жағымды қылып тұратын, негізгі қасиет.

Ғалым еңбектеріне сүйенсек [12-15], қазақ тілінің дыбыс жүйесі дауысты дыбыстардың үш сингармотипінен және тоғыз сингармодауыстыдан, ал әрбір дауыссыз – төрт сингармодыбыстан тұратын жүйе. Әрбір дауыссыздың сингармотембрі олардың жуан-жіңішке, еріндік-езулік қасиеттерінің қарама-қарсылығынан жасалады.

Осы айтылғандардың негізінде қазақ тілінің төл сөздері алты сингармониялық белгілер арқылы ажыратылады. Олар мыналар: 1) жуан езулік – жіңішке езулік, 2) жуан еріндік – жіңішке еріндік, 3) жуан еріндік –

жуан езулік, 4) жуан еріндік – жіңішке езулік, 5) жіңішке еріндік – жіңішке езулік, 6) жіңішке еріндік – жуан езулік.

Ғалымның бұдан шығарған негізгі қорытындысы: 1) тіл және ерін сингармонизмдерінің сөз мағынасын ажыратудағы қызметтері тең дәрежелі; 2) сингармонизм тек дауысты дыбыстар үндестігі ғана емес, ол қазақ тілінің дыбыс жүйесін толық қамтитын, тілімізде сөз құрайтын және оның біркелкі тембрмен (езулік, еріндік) дыбысталуын қамтамасыз ететін, жалпылама заңдылық.

Профессор Ә. Жүнісбеков «Қазақ тілінің дауысты – дауыссыз дыбыстары еуропа тіл білімінің фонема теориясына бағынбайды қазақ тілінде фонема жоқ, фонологиялық негіз буын» деген дұрыс пікір айтады [14,4-6]. Сонымен қоса, профессор А. Айғабылов «Қазақ фонологиясының жай-күйі де екінші бір көлденең тартылған кедергі. Біз осындай жағдайларға байланысты фонема терминінен гөрі дыбыс терминін қолдануды жөн көрдік» [16,8] деп, пікір айтады. Біздің ойымызша, қазақ тілі дыбыстарының фонологиялық мүмкіндігі буын құраумен ғана шектелген. Сондықтан, осы екі ғалымның пікірлері зерттеу жұмысының өн бойына негіз болып алынды.

Зерттеп отырған мәселеміз түркі тілдеріндегі сингармонизмнің табиғаты және заңдылықтары туралы болғандықтан, оған қомақты үлес қосқан, өз ғалымдарымыз М. Райымбекова мен Ұ. Шүленбаеваның еңбектері туралы айту керек.

Ғалым М. Райымбекова қазақ тілінің дауысты дыбыстарының ерекшеліктерін жүйелі зерттей келе, сөз ішінде ашық дауысты дыбыстардың қысқа айтылып, ал қысаң дауыстылардың созылыңқы айтылатынына назар аударған [17].

Ғалым Ұ. Шүленбаева жан-жақты зерттеудің нәтижесінде профессор Ә. Жүнісбековтың – «үндестіктің екі түрі (ерін-езу) тең құбылыс, олар бүтін бір жүйенің құрамды бөліктері», деген пікірін дәлелдеп шықты және ерін үндестігі бойынша қазақ тілінің материалы негізінде жүйелі зерттеу жұмыстарын жүргізді [18].

Түркі тілдеріндегі сингармонизмнің табиғатын ашуда қазақ ғалымы Қ. Басымұлының еңбегі ерекше болды. Өйткені, Ә. Жүнісбеков айтқан, бұрынғы ұғымымыздағы бір т дыбысы ат, ет, от, өт сөздерінде төрт түрлі реңге ие болады деу, жеткіліксіз болып шықты. Қ. Басымұлы айтқандай, олар сөздің тоғыз жанды тамырына сай, ат, әт, ет, ыт, іт, от, өт, ұт, ұт буындарында тоғыз түрлі реңді болып жасалады екен. Сонымен қоса, біз жүргізген физиологиялық зерттеудің нәтижесі бұл дыбыстың ашық буын үлгілерінде та, тә, те, ты, ті, то, тө, тұ, тү түрінде келіп, басқаша тоғыз түрлі реңді болып дыбысталатынын көрсетіп отыр. Бұл бір дыбыстың жеке буын құрамында келгендегі әр түрлі нұсқалары. Қазақ тілінде бір сөздің жеке дыбысталмайтынын, синтаксистік интонациялық бірлік ырғақтық топ екенін еске алсақ, онда сөйлеу барысында кез келген дыбыс шексіз реңді

болып жасалады деуіміз орынды. Сондықтан Қ. Басымұлы қазақ тілінің мәнін түсінген ғалым деуіміз керек.

Қазақ тіліндегі сингармонизм құбылысының сыры мен мағынасын анықтау үшін қазақ тілі сөйлемінің құрылымы тілдік тұрғыдан талданды [19]. Көп жылдық бақылаудың нәтижесі қазақ сөздерінің сөйлем ішінде жеке дара айтылмай, екіден (кейде үштен) топтасып, үндесіп айтылатынын көрсетті. Сондықтан, қазақ тілінде бір сөз жеке дыбысталмайды, негізгі синтаксистік бірлік – ырғақтық топ.

Жүргізілген кешенді соматикалық эксперименттің нәтижесі [20-24] қазақ тілі дыбыстарының жасалуында, барлығына ортақ ерекшеліктер бар екендігін көрсетіп отыр:

- қазақ тілінің кез келген дыбысы тіл бойында пайда болатын бір (кейде екі) кедергінің әсерінен жасалады;
- дыбыстау кедергісі тіл арты мен ортасы аралығының жұмсақ таңдайдың артқы тұсы мен алдыңғы тұсының аралығына қарай сәйкес көтерілуі арқылы жасалады;
- тіл ұшы астыңғы қызыл иектің төменгі тұсы мен астыңғы күрек тістердің ұшы аралығына жанасып тұрады;
- кедергінің дыбыстау ауа ағыны өтетін саңылауының шамасы дыбыстың нақты ырғағын жасаушы факторлардың бірі.

Табиғи жаратылысқа сай, кедергінің төменгі және жоғарғы бөліктері болады. Ал кедергінің екі бүйірі – адамның жақ еттері. Физиологиялық эксперименттің нәтижелері анық көрсеткендей, кедергінің төменгі бөлігі қозғалмалы сөйлеу мүшелері – ауыз қуысының өн бойында орналасқан тіл мен астыңғы ерін арқылы жасалады. Кедергінің жоғарғы бөлігі, негізінен, ауыз қуысының жоғарғы жағында орналасқан тұрақты сөйлеу мүшелері – жоғарғы тіс, қызыл иек, жұмсақ таңдай арқылы жасалады [20-24].

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, дыбыстау кезіндегі екі бөлігінің ара шамасына қарай, кедергі үш түрлі болады:

- 1) кедергінің екі бөлігі бір-бірімен толық қабысып тұрады;
- 2) кедергінің екі бөлігі бір-біріне жуықтап тұрады;
- 3) кедергінің екі бөлігі бір-бірінен алшақ тұрады.

Жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижесі бізге мынаны көрсетеді:

- кедергінің бірінші түрінен шұғыл дауыссыз дыбыстар жасалады;
- кедергінің екінші түрінен ызың дауыссыз дыбыстар жасалады;
- кедергінің үшінші түрінің әсерінен дауысты дыбыстар жасалады.

Кедергінің үшінші түрінде дыбыстау ауа ағыны өтетін кеңістік кең болып, ауа қарқынсыз өтеді. Нәтижесінде, кедергінің дыбыстау ауа ағынына әсері әлсіреп, жасалған дыбыстың құрамында салдыр мейлінше аз болады. Бұл – әсіресе, ашық дауысты [a] дыбысының айтылуында анық байқалады. Бұл кедергіні резонаторлық (негізгі) кедергі деуіміз керек.

Сонымен, осы зерттеуге тірек қылып мына тұжырымдар алынды.

1. X. Досмұхамедұлы: қазақ-қырғыз тілінде сингармонизм заңына көнбейтін сөз, сөз өзгерісі жоқ.

2. Қ. Басымұлы: тоғыз жуанды, жіңішкелі дауысты дыбыстар сөздің жанды тамыры есебінде болып, сөздің әуеніне тірек болады... және олар жуан, жіңішке, еріндік, езулік болып жіктеледі.

3. Ә. Жүнісбеков: қазақ тілінде кез келген морфема буындық деңгейден төмен болмайды; үндестіктің екі түрі (ерін-езу) тең құбылыс, олар бүтін бір жүйенің құрамды бөліктері; үндіеуропа тілдеріндегі фонеманың қызметін түрік тілдерінде сингармема атқарады; сингармонизмнің негізгі фонологиялық қызметі – қазақ (түрік) сөзінің өн бойында біркелкі тембрдің сақталуында, бұлай болмаған жағдайда, айтылған сөз құлаққа жағымсыз естіліп, қабылдауда ұғынықсыз болады.

4. М. Райымбекова: қазақ тілінде сөз ішінде ашық дауысты дыбыстар қысқа айтылып, ал қысаң дауыстылар созылыңқы дыбысталады.

5. Ұ. Шүленбаева: тіліміздегі қосымшалар да көп вариантты болып келеді, түгел еріндікпен айтылады; үндестіктің екі түрі (ерін, езу) тең бірліктер; ерін және езу үндестіктерінің тіліміздегі егіз құбылыс екендігін эксперимент, сондай-ақ айтылу немесе дыбысталуын бақылау нәтижелері дәлелеп отыр.

6. Р. Бейсетаев: қазақ тілінде кез келген морфеманың жеке тұрып дыбысталуы – шарт; қазақ тілінде жеке сөздің дыбысталуының мәні жоқ, негізгі синтаксистік әрі интонациялық бірлік – ырғақтық топ; қазақ сөздері мағыналық немесе грамматикалық қатынаста тұрып, ырғақтық топ құрап бір текті тембрлі дыбысталады; қазақ тілі сөйлемі – ырғақтық топтардың мағыналық және интонациялық қызметі мен бірлігіне қарай реттеле байланысқан тізбегінен жасалады.

7. Р. Бейсетаев, Ж.Р. Бейсетаева: қазақ тілінде аралас буынды ырғақтық топтың өн бойында біркелкі дауыс тембрі ырғақтық топтың барлық буынының ретті жасауында, тіл бойындағы кедергінің орны мен тіл ұшы қалпының тұрақтылығымен қамтамасыз етіледі, екінші сөзбен айтқанда, ырғақтық топтың дыбысталуында ауыз қуысындағы дыбыс резонаторы пішінінің тұрақтылығымен қамтамасыз етіледі; ырғақтық топтың өн бойында дауыс тембрінің біртектілігі (еріндік, езулік) еріннің қалпының тұрақтылығымен жасалады.

8. Тіл дыбыстарының қатаң-ұяң, жуан-жіңішке физиологиялық жасалым ерекшеліктері және сөйлеу мүшелері бұлшық еттерінің ширығу қалпының тіл дыбыстарының буынаралық тіркесуіне тигізетін әсері сарапталды (Ғ. Құлқыбаев, Ж. Жақсыбекова, Р. Бейсетаев).

9. Зерттеу барысында қазақ тілінде жеке дыбыстың, буынның, сөздің (ырғақтық топтың), сөйлемнің дыбысталуын бақылау нәтижелеріне ерекше назар аударылды (Р. Бейсетаев, А. Жакин).

10. Физиологиялық зерттеудің нәтижесі тіл дыбыстарының тембрін жасауда кедергі саңылауы шамасының да ерекше маңызы бар екенін көрсетіп отыр. Сондықтан, енді оларды жуан-жіңішке, еріндік-езулік, ашық-жартылай ашық-қысаң деп қабылдап, осылардың негізінде түркі (қазақ) тілдерінің буындық фонологиялық теориясы толықтырылып, қайта құрылды (Ғ.Ә. Құлқыбаев, Р. Бейсетаев).

11. Қазақ тілі сөйлемі – ырғақтық топтардың мағыналық және интонациялық қызметі мен бірлігіне қарай реттеле байланысқан тізбегі болып шығады (М.С. Серғалиев, Ж.Р. Бейсетаева, Р. Бейсетаев).

12. Кез келген ұлттың тіліндегі сөйлем сол ұлт өкілінің тыныс алу ритміне сай құрылатыны және ұлттық физиологиялық заңдылық екендігі белгілі болды (Ғ.Ә. Құлқыбаев, М.С. Серғалиев, Р. Бейсетаев).

Тірек қылып алынған осы жүйелі зерттеулердің нәтижесі бізге қазақ (түрік) тіліндегі негізгі құбылыс – сингармонизмге мынадай сапалық анықтама беруге негіз болды: сингармонизм – сөйлем ішіндегі кез келген ырғақтық топтың дыбысталуында, оның құрамындағы барлық буында дауыс шамасының тұрақтылығын және тембрдің біртектілігін қамтамасыз етумен пайда болатын құбылыс.

Ә. Жүнісбеков дәлелдеген «сингармонизмнің негізгі фонологиялық қызметі – қазақ (түрік) сөздерінің өн бойында біртекті тембрдің сақталуы» қағидасы жеке сөздің дыбысталуында толық орындалады. Ырғақтық топтың құрамына енетін екі сөздің біртекті тембрлі (еріндік не езулік) немесе аралас тембрлі (еріндік және езулік) болып келуі мүмкін. Біртекті тембрлі сөздерден жасалған ырғақтық топ, сол тембрлі бір сөздей болып, бір деммен дыбысталады. Мысалы: |өлөңсөздүн| (өлөң сөздің), |ерданасы| (ер данасы). Ал, аралас тембрлі ырғақтық топтың құрамындағы екі сөз бір еріндік тембрмен дыбысталады. Мысалы: |сөссарасы| (сөз сарасы), |қойбаласы| (қой баласы). Демек, аралас тембрлі ырғақтық топтың өн бойында біртекті, тек еріндік тембр сақталады.

Сонымен, ырғақтық топтың дыбысталуында, оның өн бойында біртекті тембр (еріндік, езулік) сақталады. Сонымен қоса, сингармонизм аясында кез-келген ырғақтық топтың дыбысталуында, оның құрамындағы барлық буында дауыс шамасының тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Сингармонизм құбылысына сай айтылған сөз тіркесінің құлаққа жағымдылығы, қабылдауда ұғынықтылығы қамтамасыз етіледі. Біз бұны – сингармониялық тілде табиғи тіл заңдылықтарының қызмет атқаруының келесі деңгейі деуіміз керек.

Сингармонизм құбылысына сай тіл заңдылықтарының қызмет атқаруының ең жоғарғы деңгейі – ырғақтық топтардың мағыналық және интонациялық қызметі мен бірлігіне қарай реттеле байланысқан тізбегінен мағыналық топ (синтагма) және сөйлем құрау әрі олардың қазақ (түрік) тілінің сөз просодиясына сай дыбысталуын қамтамасыз ету.

Тірек қылып алынған тұжырымдарды, өзіміз жүргізген кешенді зерттеудің нәтижелерін жинақтай келе, қорыта айтпағымыз:

- сингармонизм түрік тіл әлемінің жалпылама құбылысы;
- түркі тілдері әлемінің кез-келген дыбыстық құбылысы (мейлі фонетикалық заңдылық болсын, мейлі морфонологиялық өзгеріс болсын) және барлық грамматикалық заңдылығы сингармонизм құбылысына сай, сингармонизм құбылысын тудыруға қызмет атқарады;
- сингармонизмнің фонологиялық негізі – сингармема (буын); сондықтан, тіл дыбыстарының жүйелі тіркесінен біртекті тембрлі (еріндік, езулік) дыбысталатын буын жасалады; жеке буын түбір морфема түрінде келіп, мағынаға ие болады, ал қосымша морфемада мағына болмайды;
- сингармонизм құбылысы аясында буындардың жүйелі тіркесінен біртекті тембрлі (еріндік, езулік) дыбысталатын мағыналы сөз құралады;
- сингармонизм құбылысы аясында мағыналық немесе грамматикалық қатынаста тұрған сөздердің тіркесінен ырғақтық топ құралады және оның құрамындағы барлық буында дауыс шамасының тұрақтылығы және үндесіп, бір деммен дыбысталуы қамтамасыз етіледі;
- сингармонизм құбылысы аясында ырғақтық топтардың мағыналық және интонациялық қызметі мен бірлігіне қарай реттеле байланысқан тізбегінен сөйлем құралады және оның қазақ (түрік) тілінің сөз просодиясына сай дыбысталуы қамтамасыз етіледі.

Бұл – түркі (қазақ) тілдерінде сингармонизм құбылысының пайда болуы мен өмір сүруінің негізі. Біздің мақсатымыз түркі тілдерінің осы ерекшеліктерін физиологиялық және психологиялық тұрғыдан дәлелдеп, тілдік қолдану мәселелерін талдап, зиялы қауымның назарына ұсыну.

Тілімізде сингармонизм құбылысы қалыптасқан географиялық және әлеуметтік орта, оның анатомиялық-физиологиялық, этнологиялық және психологиялық негіздері, қазақ тілінің акустикалық сыйпаты құбылмалы дыбыс жүйесі, сингармониялық тілдің құрылымы, оның негізгі заңдылықтары және олардың қызмет атқаруы – ырғақтық топ құрау, оның құрамындағы барлық буында дауыс шамасының тұрақтылығын әрі тембрдің біртектілігін қамтамасыз ету, сөйлем құрау, оның қазақ (түрік) тілінің сөз просодиясына сай түрлі тембрлі дыбысталуын қамтамасыз ету және қазақ тілінің сингармониялық сөз просодиясы туралы кейінгі мақалаларда жан-жақты баяндалады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Байтұрсынов А.* Тіл тағылымы. Алматы, Ана тілі, 1992, 448 б.
2. *Исхаков Ф.Г.* Гармония гласных в тюркских языках / В кн.: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. I. Фонетика. Москва, Изд. АН СССР, 1955, С. 122-159.

Р. Бейсетаев. Қазақ тілінің сингармониялық...

3. *Исхаков Ф.Г.* Общая характеристика тюркского вокализма / В кн.: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. I. Фонетика. Москва, Изд. АН СССР, 1955, С. 53-59.
4. *Севертян Э.В.* Морфологическое строение слова в связи с другими его характеристиками / В кн.: Тюркологический сборник. 1974. т. 2. Москва, Наука, 1978, 304 с.
5. *Севертян Э.В.* Фонетика турецкого литературного языка. Москва, 1955.
6. *Байчура У.Ш.* Звуковой строй татарского языка. Казань, Ч. I, 1959.
7. *Черкасский М.А.* Тюркский вокализм и сингармонизм. Москва, Наука, 1965, 142 с.
8. *Щербак А.М.* Сравнительная фонетика тюркских языков. Москва, Наука, 1988, 204 с.
9. *Досмұхамедұлы Х.* Аламан. Алматы, Ана тілі, 1991, 176б.
10. *Джон Лайонз.* Введение в теоретическую лингвистику. Москва, Прогресс, 1978, 543 с.
11. *Басымұлы Қ.* Жаңа әріп пен жана емле және дыбыстарымыздың жіктері. Алматы, 1932.
12. *Джунисбеков А.* Гласные казахского языка. Алматы, Наука, 1979, стр. 92
13. *Джунисбеков А.* Сингармонизм в казахском языке. Алма-Ата, Наука, 1980, стр. 78.
14. *Джунисбеков А.* Проблемы тюркской словесной просодики и сингармонизм казахского языка. АДД. Алма-Ата, 1988, 46 стр.
15. Строй казахского языка. Алма-Ата, Наука, 1991. 128 стр.
16. *Айзабылов А.* Қазақ тілінің морфологиясы. Алматы, Санат, 1995, 136 б.
17. *Раймбекова М.* Длительность гласных казахского языка. АҚД. Алма-Ата, 1968, 27. с.
18. *Шуленбаева Ұ.* Қазақ тіліндегі ерін үндестігі. АҚД. Алматы, 1994, 24 б.
19. *Құлқыбаев Ғ.Ә., Бұласай Р.* Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. Қарағанды, Санат, 2004, 144 б.
20. *Құлқыбаев Ғ.А., Бейсетаева Ж.Р., Бұласай Р.* Физиология тюркской сингармонической речи в норме / В кн.. Проблемы высшего образования и науки в XXI век. Материалы международ. науч.-практ. конф. Изд. КарГУ, 2002, С. 170-173.
21. *Сергалиев М.С., Бейсетаева Ж.Р., Бұласай Р.* Физиология тюркской сингармонической речи казахов в норме / В кн.. Проблемы высшего образования и науки в XXI век. Материалы международ. науч.-практ. конф. Изд. КарГУ, 2002, С. 201-205.
22. Физиологические механизмы звукообразования человеком в норме (авторы: Кулқыбаев Г.А., Бейсетаева Ж.Р., Жаксыбекова Ж.З. Бейсетаев Р.). рег. № 144 от 17 июня 2004 г. В Комитете по интеллектуальной собственности Минюст РК.
23. Физиологические механизмы реализации тембральных характеристик звуков речи (авторы: Кулқыбаев Г.А., Бейсетаева Ж.Р., Жаксыбекова Ж.З. Бейсетаев Р.). рег. № 145 от 17 июня 2004 г. В Комитете по интеллектуальной собственности Минюст РК.
24. *Құлқыбаев Ғ.А., Бейсетаев Р., Байжанов Е., Бейсетаева Ж.Р., Жаксыбекова Ж.З.* Физиологические механизмы звукообразования человеком в норме / В сб.: Научные труды I съезда физиологов СНГ, т. 1., Москва, Медицина-Здоровье, 2005, С. 199. рег. № 144 от 17 июня 2004 г. В Комитете по интеллектуальной собственности Минюст РК.

(Жалғасы бар)

REZUME

R. BEYSETAEV (Karaganda)

THE PHENOMENON OF VOWEL HARMONY IN THE KAZAKH LANGUAGE (the harmony structure of the Kazakh language)

The article deals with multi-layer structure of nature of the Kazakh language, as the unity of this structure, their relationship to each other and referred to the multilayered language.

Ү.К. ИСАБЕКОВА

МОНОСИЛЛАБТАР - ОРТА ҒАСЫРДЫ ҚАЗІРГІ ТІЛМІЗБЕН
САБАҚТАСТЫРУШЫ ТІЛДІК ФАКТІЛЕР

В статье рассматриваются односложные корни-моносиллабы в казахском языке. Главной целью работы является анализ текста средневекового письменного памятника «Құтадғу билиг» и последующее включение его в научной оборот. Полученные выводы доказывают, что при исследовании моносиллабов можно доказать, что нынешние языки кыпчакских групп взаимосвязаны.

Makalede kazak dilindeki köklü monosyllablar incelenir. Çalışmanın amacı orta asir yazı abidelerinden "Kutadgu bilig'in" metnini analize etmektir. Araştırma neticesinde бүдүнкү кірçак диленин бирбиріyle alakalı olduđunu anlayabiliz.

Қазіргі тілімізде жалпытүркілік тектілден өрбіп, жан-жақты дамып, жіктеліп, қайта тоғысқан, қайта ыдырау тәрізді тілдік үдерістерді бірнеше мәрте басынан өткізген, өзіндік ерекшеліктерімен, бітім-болмысымен сараланатын, сан ғасырлық дербес даму жолынан өтсе де, жалпытүркілік табиғатын сақтап келе жатқан тарихи фактілер бар. Бұл фактілердің үлкен бір бөлігін тіліміздегі бір буынды түбірлер-моносиллабтар құрайды. Тіліміздегі моносиллабтар қазіргі түркі тілдерінің қалыптасу ерекшеліктерін анықтап қана қоймай, сонымен бірге олардың өзара туыстық деңгейін айқындауға да көмектеседі. Біз бұл зерттеуімізде орта ғасырдың құнды тілдік деректерін сақтап қалған XI ғасырдың ең ірі тарихи жазба ескерткіші - Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дастанының тілін қарастырамыз. «Құтадғу білік» – орта ғасыр жазба ескерткіштерінің ішінен қазақ тілінің орта ғасырмен сабақтастығын нақты дәлелдейтін тілдік фактілерді бойына сақтаған құнды мұралардың бірі. Оның маңызы туралы А.Егеубаев «Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны – бүтін бір тарихи кезеңнің сипаты-белгілерін сіңірген, қоғамдық-саяси, әлеуметтік бітімі қанық, моральдық-этикалық, рухани қазынамыздың негізі, арқауы дерлік құнарлы дүние. Қазақ халқының мәдениеті мен әдебиетінің бұрын-соңды зерттеу, ғылым тіліне түспеген алуан қырлы ерекшеліктерін осы ұлы мұра беттерінен табар едік. Әрине, осыдан он ғасырға жуық бұрынғы поэманың тілдік-көркемдік ерекшелігі, қарапайымдау тұстар кездеседі. Соның өзінде, арнайы шешендікке, қызыл сөзділікке салынбаған тегеурінді, түбірлі тілдің, қарапайым да қарымды даналықтың куәсі боламыз. Бүкіл тіл орамдары, тарихи мекен-жайлар, сөз толғамдары туысқан халықтармен қатар қазіргі қазақ тіліне де үндес. Поэтикалық, қоғамдық-әлеуметтік мәні жағынан, философиялық терең тұжырымдарымен дүниежүзіне жақсы танылып, тарап үлгірген «Құтты біліктен» туған еліміздің рухани, моральдық-этикалық

тұлғасын, Қазақстан мәдениеті мен әдебиетінің бай тарихы мен дәстүрін көреміз» [1. 68].

Ескерткіштің тілі, қай әріппен жазылғаны жөнінде пікір, зерттеулер көп. Түрік тілінде жазылғандығы ақиқат болса да, оның ішінде де сан салалы болжамдар қай әліпбимен жазылғаны жөнінде талдауларға ұласып кетіп жатады. Тіл мамандары бұл ретте ондаған тұжырым, түйіндер ұсынады. Ол зерттеулер туралы айтуды бұл мақалада мақсат етпедік. Тек қалай десек те, ол зерттеулерден түйіндеріміз сол заманның өзінде жалпы елге, мемлекетке тән қалыптасқан әдеби тілдің болғанын дәлелдейді.

Біздің заманымызға «Құтты біліктің» үш қолжазбасы жеткені белгілі. Біріншісі – *Вена* нұсқасы (көшірілген жеріне қарай *Фират* нұсқасы деп те атайды); екіншісі – араб әрпімен жазылған *Каир* нұсқасы; үшіншісі – ең толығы, жақсы сақталғаны *Наманган* (Ферғана) нұсқасы. Ескерткіш көшірмелерінің бір шеті Мысырдан, енді бір шеті Венадан шығуы, сонымен қатар көне Сарайшық қаласынан табылған XIII ғасырдың ескерткіші деп есептелінетін қыш құмырада «Ақыл көркі – тіл, тілдің көркі – сөз. Кісі көркі – жүз, Жүздің көркі – көз» деген «Құтты біліктің» бір бәйтінің жазылуы аталған ескерткіштің түркі әлеміне өте танымал болғанын, Тұран шахнамасы атанғанын, «Махабхарата», «Шахнама», «Златоуст», «Домо-строй», «Сиасатнаме», «Құпия шежіре» т. б. сияқты әлемге әйгілі түркі халқының орта ғасырдағы ұлы жазба ескерткіші екенін дәлелдейді.

«Қутадғу билиг» ескерткішінің транскрипциясын алғаш рет атақты түркологтар В.Томсен мен В.Радлов жасады. Содан кейін түрік ғалымы Р. Р. Арат үш қолжазбаны транскрипциялап, толық тексті жасады және түрік тіліне аударып 1947 жылы Стамбул қаласынан I бөлімін, ал II бөлімін 1959 жылы Анкара қаласынан басып шығарды. Бүгінде «Құтты біліктің» толық аудармасы орыс тілінде (С. Н. Иванов, Ю. Баласагунский, «Благодатное знание», Москва, 1983), орыс тіліндегі көркем поэзиялық еркін аудармасы Н. Гребнев (Ю. Баласагунский «Наука быть счастливым», Москва, 1971), өзбек тілінде (К. Каримов, Ташкент, 1972), ұйғыр тілінде (Шыңжаң ұйғыр автономиялық районы Академиясы, Юсуф Хас Хажиб, «Қутадғу билиг». Пекин, 1984) жарық көрді. Осы басылып шыққан еңбектердің негізінде соңғы уақыттарда Москва мен Ленинградта, Ташкент пен Бакуде, шетелдерде көптеген зерттеулер мен ғылыми жұмыстар жүргізіліп келеді. Қазақстанда Асқар Етеубаев (Алматы, 1986) пен Әбжан Құрышжанұлы (Түркістан, 2004) аталған ескерткіштің поэтикалық аудармасын жасады.

Ескерткіштің тілі жөнінде ғылымда бірізді айтылған пікірлер жоқ. Ұлы түрколог В.В. Радлов «Құтты біліктің» тілін зерттеу барысында күрделі «шырғалаңға» түскені бұл мәселенің қаншалықты күрделі екендігін аңғартады. В. В. Радлов алғаш *Вена* нұсқасы бойынша транскрипциялағанда Алтай түркілерінің тіліне сүйенгені белгілі. Бірақ кейінгі зерттеулер В. В. Радлов принципінің жаңылыс екендігін дәлелдеді. Қалай дегенде де, қазіргі түркологияда «Қутадғу билиг» ескерткішінің тілі жөнінде бір байламды

тұжырым жоқ. Ескерткіштің өз дерегіне кіріспе бөлімінде: «бұғрахан тілінде, түркі сөзімен» деп жазылғаны туралы дерек бар. Бұл туралы А. Н. Кононов «бұғрахан тілі – қараханидтер ұлысы (840–1212) қолданған әдеби-жазба тіл» деп тұжырымдайды. С. Е. Малов ескерткіш тілін көнеұйғыр тіліне апарып тіресе, дыбыстық және грамматикалық белгілерін салыстыра зерттеген А. М. Щербак қарлұқ тілінде жазылғанын айтады. «Кутадғу билиг» ескерткішінің тілі туралы бүгінгі кезге дейінгі зерттеулерде, айталық, Э. Р. Тенишев қараханидтер, бұғрахан-хақан тілінде, Г. Ф. Благова қарлұқ-қыпшақ тілінде, А. Валидов қараханидтер тілінде (қараханид-түркі тілінде) жазылған деген де пікірлер кеңінен мәлім. Сонымен қатар қазіргі түркі тілдерінің қайсысымен салыстырсақ та, ұқсас белгілер көптеп кездесетіндіктен, әр түркі халқынан шыққан зерттеушілер өз тілімен сабақтас екенін дәлелдейді. Ескерткішке қатысты түркологиялық зерттеулерді саралай келе, ескерткіштің тілін қараханид-түркіше, қараханид-ұйғырша, қай ру-тайпаға жататынына қарай сараласақ қарлықша, мәдени-тарихи белгілері бойынша қарлықша-ұйғырша деуге болар еді. Дегенмен, орта ғасыр ескерткіштері бойынша маман Э. Н. Наджиттің «В. В. Бартольдтың: «... қараханид адамдары өздерін ұйғыр деп атамаған» және де Жүсіп Баласағұн үшін ол жазған тіл, ұйғыр тілі болмағандығы күмәнсіз» деген пікірі болашақ зерттеулерге жол ашып, XI ғасырдың ең ірі жазба ескерткіші «Кутадғу билигтің» және орта ғасырдағы түркі халықтарының тілі туралы ақиқатты тануда өте маңызды.

Ескерткіш тілін зерттеудің көп жолының тиімді де нәтижелі бір жолы – ол түбі бір түркі тілінің түбіріне үңілу, ескерткіштер тілі мен қазіргі түркі тілдеріндегі моносиллабтардың фоно-морфо-семантикалық ерекшеліктерін айқындау. «Кутадғу билиг» ескерткішінің тілі мен қазіргі қыпшақ тілдеріндегі бір буынды түбір-негіздердің тұңғалық ерекшеліктерін анықтау арқылы аталған тілдердің дыбыстық жүйесін, морфологиялық құрылысы мен семантикалық құрылымын тереңірек танып, қазақ тілінің орта ғасырдағы түркі әдеби тілімен арақатынасын анықтауға болады.

Байырғы түбірлер үш бағытта дамыған, яғни фонетикалық, семантикалық, грамматикалық жағынан өзгерген. «Кутадғу билиг» ескерткіші жазылған орта ғасыр мен қазіргі қазақ тілін жақындастыратын тілдік фактінің бірі – **ақ** моносиллабы. Қазіргі қазақ тілінде бұл сөз әр тарапты, зат есім, сын есім, етістік, шылау бола алатын, бес түрлі ұғым беретін омоним түбір. Әсіресе, етістік ретінде туынды, ауыспалы мағыналары жан-жақты дамыған. Түсіндірме сөздікте: **АҚ** III 1. Судың өз арнасымен бірқалыпты жылжуы. 2. Тер, қан, жас, сорпа сияқты сұйық заттардың сорғалап құйылуы. 3. Судың еркімен біреуді ағызып алып кетуі. 4. Бойдағы ет, сөл сияқты заттардың біртіндеп құрып бітуі. 5. Ауысп. Жүйітку, зулау. 6. Ауысп. Аспаннан ағып түсу (31-бет).

АҚ моносиллабының семантикалық құрылымы күрделі екендігін тарихи жазба ескерткіштер материалдары да айғақтайды. «Кутадғу билиг» ескерткішінде аталған лексема бізге беймәлім жоғары көтерілу мағынасын

берген: *Көтүрди йашық бақты Маширық тапа, Көрүр ағды йердин йуқару қона – Бас көтеріп, Шығыс жаққа қарады, Күн жоғары көтеріліп барады (5557-бәйт).*

1. Өрмелеу мағынасында жұмсалған: *Аңар ағдым емди бирәр багнача, Башынгә тегм багна садым нечә – Өрмелеп барады екем ана жаққа, Басқыштың баспалдағын санамаққа (5909-бәйт).* Егер өрмелеу іс-әрекеті жоғары жаққа бағытталатынын ескерсек, мұнда да көтерілу мағынасының бір семасын беру үшін қолданылғанына көз жеткіземіз.

2. Ұшу мағынасы: *Йа Иса болуб көккә ағдым тақы мен, Йа Нуширван-тег төрү түз йурыттым – Исадай ұштым көкке рауандай, Ең әділ заң орнаттым Нәушаруандай (6316-бәйт).*

3. Жоғары мағынасында: *Йағыз йер йашыл көкда ерди көшүш, Аңар берди тәңри ағырлық өкүш – Қара жерде, жасыл көкте – ең ірі, жоғарғы құрмет берген оған Тәңірі (43-бәйт).*

4. Өсіру, арту мағынасында: *Кишиг тил ағырлар булур қут киши, Кишиг тил учузлар йарыр ер баша – Тіл сыйлы етер, құтты қылар, өсірер, Бас та жарар, қадір-құтты ол өшірер (159-бәйт).*

5. Тұру, орнынан көтерілу мағынасында: *Ағырлады хажиб орун берди төр, Адаб бирла Айтолды олтурды көр – Төрден орын беріп хажиб о тұрды, Сақтап әдет Айтолды да отырды (564-бәйт).*

АҚ моносиллабының көтерілу мағынасы көне түркі тілінде де кездеседі: 1.Көтеріл мағынасы: Ай йоқары ағар – Ай жоғары көтерілер (ДТС;16); 2. Тік тұру мағынасында: Мені көрүп йини ағды – Мені көріп (қасқырдың) түгі тік тұрды (қатты қорықты) (ДТС, 16); 3. Шық мағынасында: Зұлқарнайын Қаф тағына ағды – «Ескендір) Зұлқарнайын Каф тауына шықты (Боровков, 1963, 36-б.); 4. Көш, жөңкі мағынасында: Булут ағмыш – Бұлт көшті (Ибатов, 1974, 25-б.).

Тарихи ескерткіштерде көп мағыналы сөздердің барлық мағыналары толығымен қамтылмайды, тек айтылмақ ойды дәл беру үшін сөздер іріктеліп мақсатқа сай қолданылады. Сондықтан байырғы тілден әр жақты дамып орта ғасырға жеткен ақ лексемасы «Кутадғу билиг» ескерткішінде қозғалыстың, күйдің, бағыттың сан алуан сипатын білдіргеніне көз жеткіземіз.

АҚ моносиллабының семантикалық дамуы оның өзге сөз таптарына ауысуына мүмкіндік жасады. Қазіргі тілімізде *ақ жауын, ақ жаңбыр* фразеологизмі қолданылады, оның мағынасы – ұзаққа созылып, майдалап жауатын жаңбыр. «Кутадғу билиг» ескерткішінде қолданылған мағынасы бойынша тұрақты тіркестің мағынасын қалпына келтірсек: *ақ жауын – ағып тұрған жаңбыр.* АҚ моносиллабының басқа да орта ғасыр ескерткіштерінде қозғалыстың, процестің, күйдің сан алуан түрін, сипатын білдіргенін Б.Сағындықұлының еңбегінде де талданған [2. 136]. Сонымен ақ жауын фразеологизмінде ақ сөзі сын есім емес, етістік қызметінде жұмсалудан тұрақтанған деген қорытындыға келеміз.

Ақсу географиялық атауы – Қазақстанның көп жерінде қолданылатын топоним. Топырақты өңірлерде немесе жаңбыр жиі жауатын жерлердегі өзен лайланып, мөлдір болмай, ағарып ағатыны белгілі. Бір қарағанда, бұл атау судың түсіне қойылғандай көрінеді. Ал егер орта ғасырдағы жазба ескерткіштерде қолданылған мағыналарын қалпына келірсек, онда қимыл-қозғалыс мағынасын білдіретініне оңай көз жеткіземіз. Сонда Ақсу - ағын су немесе аққан су. Етістік мағынасы дами келе сын есімге айналып кеткен. Белгілі тілші Б.Сағындықұлы ақ етістігі трансформация (конверсия) тәсілі арқылы ақ сын есімі пайда болған деген пікір айтады. Жиі қолданыстан ақ етістігінің мағынасы абстракцияланып, нәтижесінде түркілік үрүң сөзін ығыстырған дей келе ғалым конверсиялық тәсіл бойынша етістіктен, сын есімдік мағынасы, дамудың келесі сатысында одан заттық мағынасы пайда болған дейді [2. 137]. Ғалым қазіргі сөздік қорымыздағы сау (сағ-), жау (йағ-) үш сөздері, сонымен бірге шыр-ақ; от-ақ; шу-ақ; там-ақ сөздеріндегі түбірге кірігіп кеткен –ақ (-ек, -ық, -ік, -қ, -к) өлі жұрнақ осы байырғы ақ моносиллабынан тарағандығын дәлелдейді [2. 137].

Зерделеп қарасақ, демеулік шылау қызметінде жұмсалатын ақ сөзінің де түп-төркіні АҚ моносиллабына барып тіреледі. АҚ етістік ретінде қызмет еткенде белгілі бір процесс, қимылдың тоқтаусыз, үнемі іске асатынын білдірсе, ақ шылауы осы күйдің бір кесігін, бір бөлігін үзіп көрсетеді.

Орта ғасыр жазбаларының тіліне талдау жүргізе отырып, қазақ тілін, сол сияқты басқа да түркі тілдерінің қазіргі сөздік қорындағы бірқатар сөздердің даму ерекшеліктерін анықтауға болады. Сонымен қазіргі барлық түркі тілдерінде аздаған фонетикалық өзгерістермен қолданылатын АҚ моносиллабының семантикалық құрылымы:

1. Қозғалыс, жылжу (судың өз арнасымен бірқалыпты жылжуы), шығу;
2. Қозғалыстың белгілі бір бағытта іске асуы;
3. Сұйықтықтың (тер, қан, жас, сорпа және т.б.) сорғалап құйылуы;
4. Сан мыңдаған майда бөлшектердің бірігіп, бір бағытта орын ауыстыруы;
5. Орын ауыстырудың ілгері, жоғары қарай бет алуы (көне түркі тілінде: ай ағар – жоғары көтерілер мағынасы);
6. Тұру, орнынан көтерілу (ескерткіштердегі хажиб ағырлады (орнынан) - тұрды мағынасы);
7. Орын ауыстырудың кейін, төмен қарай бет алуы;
8. Сан мыңдаған майда бөлшектер жиналып, белгілі бір күшке ие болуы (судың ағыны қатты болуы, т.б.);
9. Орын ауыстырудың белгілі бір уақытқа байланысты болуы;
10. Ілгері қозғалудың баяу іске асуы (ескерткіштердегі өрмелеу мағынасы);
11. Баяу қозғалыстың артуы, өсуі (ескерткіштердегі тіл өсірер мағынасы);
12. Қозғалыстың тез, жылдам іске асуы (жұлдыздың ағуы; ұшу);
13. Қозғалыстың үнемі, ұзақ уақыт ішінде іске асуы (ақ жауын);

14. Басталған қозғалыстың аяқталуы, сұйықтықтың таусылуы;

15. Сұйықтықтың біртіндеп құрып бітуі.

Сөздің лексикалық мағыналарының мазмұнын құрайтын семалар азаю немесе көбею, ерекшелену, басқаша өң алу немесе сөздің қолдану, тіркесу ерекшелігіне қарай күрделі семантикалық құрылымдағы белгілі бір семалардың жетекші қызметке ие болуы, әлсіз семалардың көмескіленуі немесе жылжып, басқа семамен бірігіп кетуі және т.б. тілде толып жатқан процестерді басынан өткереді. Бұл даму өз кезегінде мағыналық, тұлғалық, тұрпаттық өзгерістерді тудырады. Осыдан барып сөздің семантикасы, дыбыстық құрылымы, морфологиялық тұлғасы, синтаксистік қызметі өзгереді. Байырғы АҚ түбірі осындай өзгерістерді басынан өткізе отырып, фоно-сема-морфо-синтаксистік жағынан дамып, біздің заманымызға әр түрлі сапада жетіп отыр. Тіліміздегі әр моносиллабтың даму жолдары әр басқа. Оларды зерттеп, ақиқат даму жолын анықтау арқылы қазіргі тіліміздің бірқатар күрделі мәселелерін шешуге болады. Ал бұл істе «Құтадғу білік» сынды орта ғасыр жазба ескерткіштерінің көмегі зор.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Егеубаев А.* Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесі (X-XII ғасырлар: көркемдік-эстетикалық ізденістер мен түрленулер). Филол. ғыл. докт. ... диссертациясы. Алматы, 1999.

2. *Сағындықұлы Б.* Таңдамалы туындылар. Алматы, 2009.

REZUME

U.K.ISABEKOVA (Almaty)

MONOSILLABUS – CONNECTING LINGUISTIC FACTORS OF THE MIDDLE AGES TO THE CURRENT LANGUAGE

The article deals with monosyllabic roots, monosyllabs in the Kazakh language. The main purpose of the work is to analyze the written text of a medieval monument Kutadgu Bilig "and for subsequent its inclusion in the scientific revolution. The findings show that the study monosyllabs can prove that the current speaker Qypchaq groups linked.

А.Х.ЕРІМБЕТОВА

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ П ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСЫНЫҢ ТАБИҒАТЫ

В данной статье рассматриваются природные особенности согласных звуков в тюркских языках. На основе материалов казахского и тюркских языков определяется архетип и однотипные сходства звуков «п» и «б».

Makalede türk dillerindeki sessizlerin tabii özellikleri değerlendirilir kazak ve türk dilindeki meınler esas alınacak “p” ve “b” seslerinin yakınlıklan incelenir.

Қоғамның аса маңызды құрамы болып табылатын тілдің өзіндік даму заңдылықтары бар. Соның ішінде түркі тілдерінің даму жолдары ерекше. Қай кезең тұрғысынан алсақ та, тіл заңдылықтарының бірі болып табылатын дыбыс сәйкестіктері кез келген тілде кездесіп, оның әрі қарай дамуына ықпал етіп отырады. Сөздер тілімізде әр түрлі дыбысталады. Лексикалық единицалардың мағыналық дәлдіктерін сақтай отырып, әр түрлі құбылыстардың ықпалымен өзінің әдеттегі тұлғасынан өзгеше бірнеше вариантта айтылады. Вариантас сөздер өзара сан алуан дыбыс түзеді. Солардың арасынан, әсіресе, сөз басындағы дыбыс алмасуларының қазірге дейін жарыса қолданылып жүргендері өте көп. Бұл жарыса қолданылып жүрген сәйкестіктер кездейсоқ қалыптаса салған жоқ, яғни дауыссыз дыбыстардың тарихи өзгеру заңына сәйкес түрленген сәйкестіктер болып табылады. Сондай сәйкестіктердің бірі – қазақ және түркі тілдеріндегі п~б тектес дауыссыз дыбыстарының сәйкестігі. Бұл дыбыстар қазіргі қазақ тіл білімі тұрғысынан артикуляциялық-акустикалық жағынан былай сипатталады: «П – еріннің бір-біріне нық жабысып, кенет ашылуынан жасалатын (эксплозиясы мен имплозиясы) бар шұғыл қатаң фонема; б – еріннің бір-біріне жабысып, кенет ашылуынан жасалатын (эксплозиясы мен имплозиясы) бар шұғыл ұяң фонема» [1. 44-48]. Б, п фонемаларының тілде қолданылуының ерекшелігі бар. С.Мырзабеков ұяң б фонемасының сөз басында 6258 сөзде кездесетінін айтады [2. 59]. Жалпы лингвистикада п дауыссызы әлем тілдерінде ең көп тараған дыбыстардың қатарына жататынын айта келе: «Смычные двугубные (иначе - губно-губные или билабиальные) п... относятся к самым распространенным согласным в мире; п встречается во всех известных языках, кроме немногих языков некоторых африканских племен» дейді (Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., 1979). Сонымен қатар сөз ортасында да белсенді қолданылып, ал сөз аяғында б жазылғанымен, п болып айтылады. Ал п фонемасы сөздің барлық позициясында кездесе береді. Сөздің басқы, соңғы позицияларында бұл екі фонема көрші дыбыстардың әсерінен бірімен-бері алмасып отырады. Әсіресе туынды сөздерде түбірдің соңғы дыбысы қатаң дауыссыз болса, оған

жалғанатын қосымша немесе екінші түбір б-дан басталса, айтылуда п-мен айтылады. Мысалы *Ақбота – Ақпота, Сәтбай – Сәтпай, Ақбұлақ -Ақпұлақ, Үшбиік-Үшпиік, Айытбек-Әйітпек, Аяпберген-Айапперген, Есберген-Есперген, Жолдасбек-Жолдаспек* т.б. Сонымен қатар сөздің соңы қатаң п-ға бітіп, келесі сөз немесе қосымша дауысты не үнді, ұяңнан басталса, онда п қатаңы ұяң б-ға ауысады. Мысалы: *Кәпжасар – Кәбжасар, көп еді – көбеді, көп нәрсе, -көбнәрсе, сап-ы – сабы, қап-ы – қабы, мектеп-і - мектебі* т.б. сөз ортасында келген **п, б** дыбыстарының бір-біріне еркін алмаса беретінін көреміз. Ал сөз басында келген **б** дыбысын **п** дыбысы және керсінше **п** дыбысын **б** дыбысы оңай ауыстырады. Мысалы: *палуан-балуан, пал-бал, байымдау - пайымдау, полат-болат, пім-біт, пітіру - бітіру, пейнет - бейнет* және т.б. көптеген сөздерді келтіруге болады. Әрине, сөз басында **п** не **б**-мен айтылатын сөздердің барлығын біріне-бірін ауыстырып айта беруге болмайды. Бұл сөз басында **п** мен **б**-ның біріне-бірінің ауысуында белгілі бір заңдылықтың бар екенін көрсетеді және бұл заңдылық негізінен сөз ортасында дыбыстардың комбинаторлы жолмен өзгеруінен туатын фонетикалық заңдылықтан басқаша. Ешқандай семантикалық мән жүктемей сөз басындағы **б~п** сәйкестігі қазақ тілінің бірқатар жергілікті ерекшелігінде де кездеседі. Бұл туралы С.Омарбеков ұяң б-ның қатаң п-ға ауысуының біршама байқалатын жері Өзбекстан, Тәжікстан, Қарақалпақстан, Түркіменстан республикаларының территориясы мен осы республикаларға шектес аймақта тұратын қазақтардың тілі екенін көрсетеді [3. 123]. Мысалы:

Қарақалпақ-стандағы қазақтардың тілінде	Қарақалпақ тілінің оңтүстік диалектісінде	Өзбекстан-дағы қазақтардың тілінде	Өзбек тілінде	Қазақ әдеби тілінде
пұта	пута	пұта	пъта	бұта
палақпан	палақпан	палақпан	палақмон	балақпан
пәте	пәте	пәте	пътия	бата
пүткүл	пүткіл	пүткүл	путкул	бүткіл
пақыр	пақыр	пақыр	пақир	бақыр
пәкі	пәки	пәкі	пакки	бәкі
пәлек	пәлек	пәлек	палак	бәлек
пүтүн	путин	пүтін	пүтін	бүтін

Сөз басында кездесетін **п~б** сәйкестігі Қазақстанның солтүстік, шығыс, орталық өңірінде кездеспейді. Қазақ тіліндегі **п~б** сәйкестігінің жергілікті ерекшелікте таралу мүмкіндігі туралы тілші С.Бизақов былай дейді: 1. Өткен ғасырлардағы өлең-жырларда, жазба ескерткіштерде олардың қатаң вариантын қолдану қазіргіден гөрі жиірек болғаны белгілі. Бұл – **п/б** дыбыстарының алмасуынан түзілген варианттардың көне түрі қатаң «п»-мен

айтылған сыңары екенінің бір айғағы. 2. Қазіргі қазақ тіліндегі п/б дыбыстарынан басталатын варианттардың көпшілігінің территориялық шегі (изоглосы) бар. Олардың қатаң “п”-дан басталатын сыңарларының жергілікті жерге тән ерекшелік болуы басым» дей келе, *пүткіл/бүткіл, пүтін/бүтін, полат/болат, пітіру/бітіру, пұтақ/бұтақ, пензин/бензин, тапа/таба, пада/бада, пәле/бәле, палуан/балуан, пәлен/бәлен* тәрізді варианттар келтіреді. Сонымен қатар тілші бұл аталған ерекшелік оңтүстік, ішінара батыс өңірі говорларында қолданылатындығын айтады [4. 11]. Бұл құбылыс батыс өңіріндегі Маңғыстау говорында *палуан-балуан, пұтақ-бұтақ, пақыт-бақыт* сияқты сөздерде, Арал говорында *әптен-әбден, пата-бата, песін-бесін* сияқты сөздерде кездеседі. Сонымен қатар п~б сәйкестігі сөз басында Түркіменстан тұрғындары тілінде де *пыриу-быриу, пықа-бұқа* сөздерінде кездеседі. Бұл құбылыстың Өзбекстан, Тәжікстан, Қарақалпақстан, Түркіменстан республикаларының территорияларына көршілес жақын жатқан қазақтардың тілінде кездесуі өзбек, тәжік, қарақалпақ, түркімен тілдерімен астарлас болуы да мүмкін [3. 123]. Себебі бұл аталған тілдерде ұяң б-ға қарағанда қатаң п-дан көп сөз басталады. Сонымен қатар п~б және б~п сәйкестіктері ауызекі тілімізде де көптеп кездеседі. Мысалы:

Әдеби тілде	Жергілікті ерекшелікте
бітеу	пітеу
біту	піту
бұқа	пұқа
бітік	пітік
балта	палта
бақа	пақа
бақыт	пақыт
бейнет	пейнет
барқыт	парқыт
бытырау	пытырау
байқау	пайқау
бешпет	пешпет
бәтеңке	пәтеңке
бүктеу	пүктеу
шүберек	шүперек
жібек	жіпек
көнбіс	көмпіс
төбешік	төпешік

А.Х.Ерімбетова. Түркі тілдеріндегі п дауыссыз дыбысының...

Әдеби тілде	Жергілікті ерекшелікте
пісіру	бісіру
пысық	бысық
пенде	бенде
пейіл	бейіл
пікір	бікір
перне	берне
палау	балау
парықсыз	барықсыз
топан	тобан
салпақтау	салбақтау

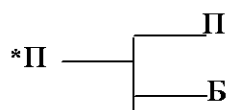
Қазақ тіліндегі сөз басындағы п~б сәйкестігі белгілі бір сөздерде ғана кездесуінің мәнін ашу үшін қазіргі түркі тілдерінің тілдік материалдарына жүгінеміз:

Қазақ тілінде	Қырғыз тілінде	Өзбек тілінде	Түрікмен тілінде	Татар тілінде	Түрік тілінде
<i>бақа</i>		<i>baha</i>	<i>baha</i>	<i>bāyā</i>	<i>paħa</i>
<i>барыс</i>				<i>bars</i>	<i>pars</i>
<i>шопан</i>	<i>çoban</i>	<i>çorán</i>	<i>çoran</i>	<i>çaban</i>	<i>çoban</i>
<i>сорпа</i>	<i>sorpe</i>	<i>şorvā</i>	<i>çorbā</i>	<i>şulpa</i>	<i>çorba</i>
<i>бұтақ</i>	<i>butak</i>	<i>butak</i>	<i>pūdak</i>	<i>botak</i>	<i>budak</i>
<i>бейсенбі</i>	<i>beýsembi</i>	<i>päyşänba</i>	<i>penşenbe</i>	<i>pāncişām bi</i>	<i>perşembe</i>

Азербайжан тілінде	Башқұрт тілінде	Ұйғыр тілінде	Білдіретін мағынасы
	<i>baha</i>	<i>baha</i>	<i>дене тұрқы қысқа әрі жалпақ, терісі жылтыр, құйрықсыз, қос мекенділер тұқымдасының бірі [ҚТТС., 2-т., 50-б., -696]</i>
<i>bars</i>	<i>bars</i>	<i>bars</i>	<i>түсі шұбар, мысық тұқымдастарына жататын жыртықши аң [ҚТТС., 2-т., 110-б., -696]</i>
<i>çoban</i>	<i>çaban</i>	<i>çoran</i>	<i>қой бағатын кісі, қойшы [ҚТТС., 10-т., 256-б., -512]</i>
<i>şorba</i>	<i>şurpa</i>	<i>şorva</i>	<i>суға қайнап піскен еттің сөлі шыққан сұйық тамақ [ҚТТС., 8-т., 351-б., -592]</i>
<i>budak</i>	<i>botak</i>	<i>putak</i>	<i>ағаш діңінің жапырақтар өсетін тармақ-тармақ сабағы [ҚТТС., 2-т., 553-б., -513]</i>
		<i>päyşänbä</i>	<i>аптаның төртінші күні [ҚТТС., 2-т., 228-б., -696]</i>

П~б дыбысының сәйкестігі – бірсыпыра түркі тілдеріне ортақ құбылыс. А.М.Щербак бұл алмасудың себебін, олар әуел баста бір дыбыстан пайда болған деп есептейді [5, 61]. Аталған сәйкестікке байланысты белгілі диалектолог С.Омарбеков былай дейді: «п, б дауыссыздарының түркі тілінің дыбыстық жүйесіндегі фонологиялық қызметінің соншалық елеулі еместігі, әрі олардың сөздің барлық позициясында бірін-бірі оңай алмастыруы сияқты белгілері – сөз жоқ, бұл дыбыстардың әуелде бір фонемадан өрбігендігінің нышаны...» [3, 131].

Қазіргі қазақ тілінде жиі кездесетін п~б дауыссыз дыбыстар сәйкестігінің пайда болуы мен дамуын сызбамен былайша көрсетеміз:

Түркітануда айтылған пікірлерге сүйене отырып, п~б сәйкестігі бір негізден тараған тектес дауыссыз дыбыстар сәйкестігі деп танымыз, оны қазақ және түркі тілдерінің материалдары дәлелдейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Аралбаев Ж.* Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. А., 1988, Ғылым. –144
2. *Мырзабеков С.* Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесі. Алматы: Сөздік словарь, 1999. -200
3. *Омарбеков С., Жүнісов Н.* Ауызекі тіліміздің дыбыс жүйесі. Алматы: Мектеп, 1985, -208
4. *Бизақов С.* Вариант сөздер сөздігі. А., Білім, 2000, 11-б
5. *Щербак А.М.* Грамматический очерк языка тюркских текстов. М.-Л., 1961, 64-185

REZUME

А.Н.ЕРИМБЕТОВА (Almaty)

MONOSILLABUS – CONNECTING LINGUISTIC FACTORS OF THE MIDDLE AGES TO THE CURRENT LANGUAGE

This article discusses the natural features of consonants in the Turkic languages. On the basis of the Kazakh and Turkic languages defined by the archetype of the same type and the similarity of sounds "p" and "b".

B.M. SÜYERKUL

KELİME ANLAMININ DİYAKRONİK DEĞİŞMESİ
(Eski ve Orta Çağ Türk Yazıtları Üzerine)

Мақалада автор көне және орта ғасыр жазбаларындағы сөз мағынасының диахроникалық өзгерісін талдайды.

Автор в статье анализирует диахронические изменения смысла слов в древних и средневековых письменных памятниках.

Dil, daima değişime uğrayan, aynı zamanda hep gelişen bir varlıktır. Dolayısıyla dildeki kelime anlamının da her zaman değişmesi doğaldır. Bu, direk dil taşıyıcısının şuuruna bağlı olan bir süreçtir. Şuur geliştikçe kavram inkişafı büyür ve dolayısıyla kelime anlamının değişimini de etkiler.

Dilimizdeki kelime anlamlarının değişimine tesir eden birçok faktör vardır. Dilbilimciler genellikle bu değişimleri iki ana grup altında toplamaktadır: benzetme yoluyla aktarma (metaphor) ve kavram yansıtmadaki ilişkiye göre aktarma (ad aktarması (metonymy) [1. 93].

İnsan, etrafındaki eşya ve olayların ortaya çıkış sebeplerini, özelliklerini, toplum gelişimi içerisinde tanımaya başlar. İlk defa ortaya çıkan eşya ve olaylara, adlandırma ihtiyacı duyulur. Onlara sürekli yeni bir ad bulma imkansızdır. Dolayısıyla bu yeni kavramlar genellikle o dilin kelime hazinesinde var olan kelimelerle adlandırılıp, o kelimenin temel anlamı yanına ek anlam eklenir. Yani dilbiliminde her bir kelimenin karşıladığı temel anlamı yanında yeni bir kavram yansıtması durumu anlam değişmesi olarak adlandırılmaktadır. Makalemizde ise biz, anlam değişme türlerinden biri olan **aktarmalara** (metaphor) değinmek istiyoruz.

Gerçek şu ki, var olan nesne ve olaylar birbirine şekil, renk, işlev, boyutu gibi herhangi bir özelliği bakımından benzer olabilir.

Aktarma, kelimenin dile getirdiği kavramla, onun gösterileniyle bir başka kavram arasında çoğu kez benzetme yoluyla bir ilişki kurarak kelimeyi o kavrama aktarma olayıdır. Dilimizde çoğunlukla isim, sıfat ve fiiller bu aktarma yoluyla anlam değiştirmektedir.

Böyle bir anlam değişmesinin dil tarihinde çok eskiden var olduğunu eski yazıtların metinlerini incelerken görebiliriz. Örneğin, Eski Türk yazıtlarında akraba isimleriyle ilgili *kinim* aktarması verilmiştir. *Kinim/kanım* isimleri birbirine bağlıdır. Buradaki *kinim* kelimesi ‘yakınım, kardeşim’ veya ‘kandaşım, kanımız bir’ anlamını vermektedir. Akraba olanların kanı, soyu bir olduğundan *kanım* kelimesinin aktarması olan ‘yakınım, kardeşim’ anlamında kullanılması doğrudur. Yukarıda bahsettiğimiz kelime Yenisey yazıtlarında şu mısralarda geçmektedir: *bodunıma kinimä qadasıma adıııldım bökmadım halkımdan, yakınımdan, akrabamdan ayrıldım* (E 116) [2].

Kül Tigin, Tonyukuk, Bilge Kağan yazıtlarında yer alan *Körür erti, buzdım* gibi fiil aktarmalarına değinelim.

Kör kelimesi ‘boyun eğmek, itaat etmek’ aktarma anlamına gelmektedir. Örneğin: qop menä *körti* bana çoğu boyun eğdi (KTuj 30); Türk bodun tabgacqa *körür erti* Türk halkı tabgaça boyun eğdi (Ton 1). Kör kelimesinin “görmek, bakmak” temel anlamı yanına ‘itaat etmek, boyun eğmek, baş eğmek, tapınmak’ aktarma anlamı gelmiştir. *Buz* ‘yenmek, bozmak, yok etmek’ aktarması Bilge Kağan, Kül Tigin yazıtlarında kullanılmıştır: tanut bodunig *buzdım* Tangut halkını bozdum/yok ettim (BK 24); anı jajip türgi jargun költä *buzdımız* yayıp, Türk Yargun gölünde bozduk (KTuj 34) [3].

‘Muhabbetnamede’ **sunmak** fiili *kol sunmak/el uzatmak, boy sunmak/boyun eğmek* olarak anlamında metinde şöyle geçmektedir: **Anın dek yirga kol sundı elik Kim** (ta oralara el uzattım yetişirim diye); **Boyun sundum bu yılda min balaga** (boyun eğdim bu yolda bin belaya); **Boyun sundum cafağa kulmın, ey Can** (Azaba boyun eğen kulunum, ey canım) [4].

Eski Türk yazıtlarındaki kalite benzerliği esasında kurulmuş aktarmalar önemli yer tutmaktadır. Örneğin: Kül Tigin yazıtına ait *tatlı söz, yumuşak hazine* aktarmalarına bakalım: tabgac bodun *sabi sücig agisi jimsaq* ermiş tabgaç halkının sözü tatlı, hazinesi yumuşak idi (KTKC 5). Sab “söz”, sücig “tatlı”, jimsaq “yumuşak”, *agisi* ‘cevher, pahalı (nesne), hazine, hediye’ anlamlarında kullanılmıştır. *Sabi sücig/sözü tatlı, agisi jimsaq/hazinesi yumuşak* aktarmalar mecaz anlamında kullanılmıştır. Sözüün tatlı olması ve hazinenin yumuşak olması mümkün değildir. *Yumuşak ve tatlı* kelimeleri ancak *hazine ve söz* kelimeleriyle birleştiği zaman mecaz anlam kazanmaktadır. Bu aktarmaların anlam değişme gelişimi Yusuf Balasagun’un ‘Kutadgu Bilig’inde görülmektedir: *irig söz* – kaba söz (3426), *jumsak söz* – iyi söz (703), *sücig söz* – tatlı söz (4307), *isig söz* – ılık söz (522); *usak söz* – dede kodu vs. Böylece Abay’ın eserlerinde de görülmektedir: *boş söz, jel söz (boş laf), jılı söz (ılık söz), söz kıdırtuv (laf taşımak), kara söz (nesir yazı)* vs.

Böylece dildeki kelime anlam değişme yollarından çok rastlanan ve en önemlisi olan aktarma yoludur. Aktarma yolu o kadar çok kullanılır ki, kelimenin temel anlamı yanında yan anlam ek anlam olduğu anlaşılabilir hale gelmiştir. Yani kelimenin yeni anlamı sözlükteki esas anlamı olarak yerleşmiştir. Örneğin: Kazak dilindeki *törkin* kelimesi: kızdın törkini(kız tarafı, gelme soyu), istin törkini(işin menşei), sözdin törkini (kelimenin menşei) gibi.

Aktarmalar kullanımına göre iki gruba ayrılır: 1) dil aktarması, 2) şairane aktarma

Dil aktarması, belli bir dil toplumuna, sosyal tabakaya ait olan aktarmalar. Daha çok kalıplaşmış ifadeler olarak kullanılır. Bu genele açık olma özelliği aynı zamanda geleneksel aktarma olarak adını da taşımaktadır. Dilimizdeki çok anlamlı kelimelerin çoğu aktarmalar üzerine kurulmuştur.

Aktarma daha çok insanın duygu, düşüncesine daha doğrusu güzel düşüncesine bağlı olduğu için tüm üsluplarda, türlerde görülmeyebilir. Daha çok

şiiirlerde, yazarların eserlerinde görülür. Şair ve yazarların eserlerinde yer alan aktarmalara şairane aktarmalar diyoruz.

Şairane aktarmanın bir türü, özel aktarmalar, sadece belli bir yazarın eserinde vardır. Yazarların kelimelere çeşitli anlam vererek ustaca kullanılması, herhangi bir olayı, durumu etkili bir şekilde okuyucuya sunmasında yardım etmektedir. Bunlar daha çok şu yöntemlere başvurmaktadır: 1) canlının özelliğini cansıza aktarmak veya tam tersini yapmak, 2) canlının farklı bir özelliğini ikinci canlıya aktarmak, 3) cansızın özelliğini diğer cansıza aktarmak [2, 20]. Örneğin: Abay'ın *asav jurek (deli yürek), gönül kusu(gönül kuşu), talaptın tulparı (talebin, isteğin aygırı)* gibi.

Eski Türk ve Orta Türk devirlerine ait yazıtlarda **suret, tip aktarmalar** çoktur. Dünya görüşümüzün neticesi olup şuurumuzda canlanan tipler, hem ortaya çıkacak sembollerle zengin olup, hem sürekli gelişmeye açıktır.

Eski Türkler totem olarak değer verdiği nesnelere tiplendirilerek aktarmalarda kullanmıştır: *altın başlık yılanın* (Ilık bitig 8); *talım kara küş meni* (Ilık bitig 51); *Kök öri qara buğu ölürtim; Timip buğra men* (Ilık bitig 20) vs. *Ve Tängri jip bulkakın için jakı boltı (yer ve göğün param parça olduğundan düşman oldu)* (KTuj 4); *äsım ağır nä alti är bal barım* (E 514) gibi mısralarda *Tängri jip bulkakın için* aktarması 'yer ve göğün dağılmasından veya barışın olmadığından' gibi anlama gelse, *bal barım* aktarması ise mülkü bala benzetme esasında doğmuştur.

Uyumak, derin uykuya dalmak, insana veya hayvanlara has özelliktir. Ama 'Muhabbetname'nin' yazarı bu ifadeyi 'baht, mutluluk' kavramı ile kullanmaktadır:

Ağır uykuçu bahtım neça yatıyay (bahtım-mutluluğum ne zamana kadar uykuda olur). Buradaki 'ağır' ve 'kalın' kelimelerinin anlamlarında ortak noktaları olmasına rağmen farklılıkları da vardır: bir taraftan ikisi de sürecin uzunluğu ve tamamı anlamını veriyorsa, diğer taraftan 'ağır' kelimesinin anlamındaki 'zor, insanın canına batan, ona eziyet veren' gibi anlamı kahramanın duygusal ve psikolojik durumunu açıklamaktadır. İşte bu, edebi metinde aktarmaların kullanma yönteminin örneğidir.

Biçmek: Kazak dilindeki **kesip-pisti** ikilemesi 'birinin bir meseleyi önceden düşünmek, iyi-kötüsünü ölçmek' anlamında kullanılmaktadır. Orta çağlarda ise bu kelime 'biçti' şeklinde kullanılmıştır. Halk dilinde işte bu anlamını esas alarak Horezmi bu kelimeyi 'Baht-mutluluk', 'Devlet-zenginlik' gibi kavramlarla kullanarak 'kaderin' suretini çizmişti:

Sağadat birla baht ikisi biçti (Devlet ile baht ikisi biçip dikti.)

Yazıtlarda atasözlere de rastlayabiliriz. Atasözlerdeki aktarmalardan bazıları şimdiki Kazak dilinde hâlâ kullanılmaktadır. Örneğin: Orhun Yenisey yazıtlarında atasözler ince - asker aktarmalardan ibarettir: *juiqa äriklig toplagaly ucuz ärmis jincgä äriklig üzgäli:* inceyi bükmek-katlamak kolay; inceyi koparmak da, kolay (Ton 13); *juiqa qalyñ bolsar, toplaşuluq alp ärmis, jincgä joyan bolsar, üzgülik alp ärmis* İnce/yufka kalınlarsa onu sadece katlarlar, ince kalınlarsa onu sadece alıp koparırlar (Ton 13, 14). Juiqa, jincgä kelimeleri – asker, ordunun

azlığını göstermektedir. Asker- kol/ordu aktarması kullanılmıştır: *Kälir ärsär, kü är ükülür* kol birleşse güçlü olur (Ton 32). ‘Asker çoğalırsa, kuvvet artar’ anlamını vermektedir. Bu atasözler Kazak atasözleriyle anlam ve yapı bakımından iç içedir. Yazıtlardaki *sekiz adaqlıg* (E 426) aktarması şimdiki *Şişmanın/semizin ayağı sekizdir* atasözünde korunmuştur.

XIYyy. yazıtlarımızdaki aktarmalar ise bugünkü dilimizdeki deyimler içerisindedir yer almaktadır:

Acıkmuş böri koyga kiru yanlık (aç kurdun koyunlara saldırması gibi). Bugünkü dilimizde ise bu aktarma ‘*aç kurt gibi saldırdı*’ olarak kısaltılmış şekilde kullanılmaktadır. Bunun gibi **Çerikta kan tamar kamçın uçindin** (*Kavgada kan damlar kamçının ucundan*) aktarması bugünkü deyimler arasında ‘çok sert, kızgın’ anlamını veren ‘kılıcından kan damlar’deyimi şeklinde kullanılmaktadır.

Kamuk şakar tamar duşnamınızın (*alay ederek gülmenizden bile şeker damlar*) gibi düşünceyi, bugünkü dilimizde tatlı dille kendisine çeken insan için kullanıp, ‘dilinden bal akar’ deyiminde de görebiliriz. Ayrıca bu deyim zıddı olan ‘dilinden zehir akar’ (acı dilli insanlar için) aktarması da kullanılmıştır.

Bunun gibi günümüzdeki Kazak dilinde tercümesi bulunan aktarmalara ‘Muhabbetname’den’ örnekler getirebiliriz: **Azdur - azdırmak, yoldan çıkarmak**: **Hiradni azdurur gamzan humarı** (*hareketlerine olan bağlılığım benim aklımı azdırır/kaçırır*)

Örta - yakmak, kavurup kül etme: **Camaling ravnaki alamni örtar** (*Cemalinin alevi alevi yakar*); **Sakakin şuglasi alamni örtar** (*boyun/gırtlakım nuru alevi yakar*); **Yüzün nuri kuyaşın nuri örtar** (Yüzünün nuru güneşin nurunu da yakar).

Kuy – yakmak, harıldamak: **Kuydurdi halkı çehran yolası** (nurlu yüzünün şuaşı kalbimi yaktı) (4).

Bazı dilciler, ‘Muhabbetnamedeki’ aktarmalar, günümüzdeki dilimizde farklı anlamlarda kullanılmıştır, görüşündedir. Örneğin: **At – atmak, ateş etmek**: **Vagar ok atsanız bagrım nişana** (*Eğer ateş etseniz/vursanız bagrım/ciğerim nişan olsun*)[4]. *Burada tabiki aşık olan insanın sevgilisi için canı feda/ kurban olmaya hazır anlamı verilmiştir.*

Horezminin eserlerinde daha çok ‘gönül’ aktarması kullanılmıştır. Bugünkü dilimizde gönül verilir. Orta çağ şairleri ise sevgilisinden gönlünü alırlar ve başka birisine verirler, ihtiyaç duyulursa onu (gönlü) bağlarlar: **Könül sizdin alıb, kimga berayın** (*gönlümü sizden alıp kime vereyim?..*); **Könülni bağlayayın özga yara** (*Gönlümü bağlayayım başka yâra*). Başka sevgilisi olduğunu şair anlıyor ve ona boyun eğiyor: **Sena almak könülni hatm boldı** (*Sana gönül almak (ele geçirmek, kalb yakmak) doğal oldu.*) Şair kalbindeki duyguyu zor tutarak, sevgilisine olan dürüstlüğü tüm gücüyle korumaya hazır olduğunu böylece ifade etmektedir: **Könülga özganin mehrin yavutman** (*Gönlünüze başkının sevgisini yaklaştırmayın*)[4].

Sevgilisinin kalbine yol bulamayınca, onu hafif rüzgardan bile kıskanır: **Saba tek bilmas ahır öz çağını, Basar hardam işikin toprakını. Kuyar könlüm**

sabanın ol işidin. Neçuk kim kuysa hirmanlar yaşındin. (Sabah rüzgarı durmak bilmez, her zaman kapının önündeki toprağı basıp geçer, içim yanıyor rüzgarın bu işine, okundan yanmış harman gibiyim [4].

Şair bu durumdan kurtulacağına şüpheyile bakıyor: **ali gönül kutulmas damınızdin** (ama gönlüm (kalbim) kurduğunuz tuzağınızdan kurtulamaz.) Sevgilisine yetişemeyeceğini bildiği için pişmanlık duyar. **Gönül tatmadı bağın meyvasını** (gönlüm bulmadı gönül meyvesini) [4].

Böylece dilimizde çok eskiden var olan aktarma yöntemi, insanın düşünme sistemi gelişimine bağlı olup, dil grubunun kognitif (bilişsel) şuurunda yerleşmiş dünya suretinde özel yere sahiptir. XIY yy. yazıtlarındaki aktarmalar, Horezmi'nin sadece güzellik anlayışını aktarmayıp, aynı zamanda o dönemki halkın dünya bakışı ve anlayışının gelişimine has olayları da içermektedir.

Netice olarak yazıtların dili, bilhassa edebi metinleri araştırma çalışmaları etnolengüistik alanında yeni bir çığır açar kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

1. *Prışepova İ.L.* İzmeneniye semantiki slova i ego istoričeskaya obuslovlennost// Materialı IX respublikanskoy naučno- teoretičeskoy konferentsii. Belarus. Grudno: GrGU. 2004. -231 s.
2. *Bolganbayev A.* Kazak tilindegi sinonimder Almatı: Ğılım, 1970. -204 s.
3. *Aydarov Ğ.* Köne Türki jazba eskertkişterinin tili, Almatı: Ğılım, 1991. -245 s.
4. *Sagındıkuh B., Taşimbay S.* 'Muhabbatnama' (XIV. yy.) eskertkişinin metini. Oku kitabı- Almatı: Kazak Üniversitesi, 2007. - 228 s.

REZUME

SUYERKUL B. (Almaty)
DIACHRONIC CHANGE IN THE MEANING OF WORDS
(in ancient and medieval Turkic written monuments)

The author of the article examines diachronic change the meaning of words in ancient and medieval written monuments.

Шермухаммад АМОНОВ

О “ДИВАНИ НИХАНИ”

Мақалада өзбек ақыны Х.Х.Ниязидің қайта басылған лирикалық шығармаларының текстологиялық айырмашылықтары туралы айтылады. Автор осы салыстыру материалдарына сүйене отырып, айырмашылықтарға классификация жасайды.

В и мақаладе Өзбек ғайри Намзе Һакимзаде Ниязинин “Divan”, haqqında bilgi verilmiş, “Divan”ın elyazisi ve yayımla mükaayese yoluyla incelenmiştir.

Хамза Хакимзаде Ниязи (писавший стихи под псевдонимом “Нихани”) творец, занимающий особое место в развитии узбекской национальной литературы. Хамза был достойным продолжателем традиций узбекской классической литературы. Свидетельством тому, он очень рано создал “Диван” (“Дивани Нихани”), и в этом диване (сборнике стихов) собраны произведения традиционных жанров: газели, маснави, мураббаъ, мухаммас, мусаддас.

Сохранились два экземпляра “Дивани Нихани”. Один из них хранится в Ташкенте - в рукописных фондах Института Востоковедения Академии Наук под инвентарным номером 8989. год создания “Дивани Нихани” не известен, однако считается, что его оформили в 1914 году [1. 279]. Кем переписан данный экземпляр также неизвестно. Стихи, включенные в Диван, пронумерованы. Каждый стих в рукописи расположен в таблице, начерченной карандашом. Несколько таблиц в Диване пусты. Можно предположить, что стихи в рукописи переписывал сам Хамза, и автор хотел немного доработать отдельные стихи и позже включить в сборник. Свидетельством тому могут служить слова издателей произведений Хамзы: “Действительно, практически все стихи кокандской рукописи включены в совершенный экземпляр “«Дивана»” после серьезной творческой доработки автора. Это можно видеть в том, что газель Хамзы, начинающейся со строки “Бир кўриб ул кун жамолинг мубтало бўлдим, уко” изменено на “Бир кўриб ул кун жамолинг мубтало бўлдим санго”, стихотворение “Жаҳонда кўрмадим сандек пари рухсор Аҳмаджон” отредактировано на “Жаҳонда кўрмадим сандек пари рухсор айлансун” [1. 283].

Написанная письмом настайлик рукопись “Дивани Нихани” под инвентарным номером 8989 имеет картонный переплет черно-коричневого цвета. На страницах имеются рамки начерченные карандашом, размер страницы 20x12 см. Стихи в Диване написаны черным, стихи на последних четырех страницах фиолетовым цветом. Рукопись состоит из 66 страниц.

Говоря о количестве стихов в Диване, прежде всего нужно обратить внимание на справку издателей “Полного собрания сочинений”: “Диван”

состоит из 177 стихов, из них 150 газелей, остальные написаны в жанрах мураббаъ, мухаммас и мусаддас. 165 стихов написаны на узбекском, 10 - на персидско-таджикском, два стихотворения написаны способом «ширу шакар» на узбекском и русском языках» [1. 279].

Наши последующие исследования показали, количество стихов в Диване действительно составляет 177. из них 150 газелей, два маснави, три мураббаъ, семнадцать мухаммас и пять мусаддасдир. Стихов на персидско-таджикском языке не десять, а двенадцать (11 газелей, 1 мухаммас). Из чего следует, несмотря на то, что Диван Хамзы публиковался на кириллице несколько раз, сведения не точны. Кроме того, в процессе подготовки «Дивана» к печати некоторые строки, двустишья, куплеты, транслитерация (перевод с одного письма на другой) некоторых слов осуществлена неверно.

Существует еще один неполный экземпляр «Дивана» Хамзы, хранящийся нынче в Кокандском музее литературы под инвентарным номером Р-89. эта рукопись переписана близким другом Хамзы Буронбоем Тожибоевым. На титульном листе Дивана имеется запись: “Ошикул маълумот туркуми 1333 нчи сана йилинда ёзилди, ёзғучи Мулло Бўронбой Миртожибой ўгли, 28 нчи рамазон шаҳринда” (сведения возлюбленного написаны в 1333 году, 28 рамазана, писал Мулло Буронбой Миртожибой угли).

Сборник переплетен картонной бумагой в три слоя. Размер переплета 26x17см, текст написан на русской фабричной бумаге. Размер бумаги 25x17 см. текст помещен в рамки красного и черного цветов, формат текста 21x13 см. на каждой странице в среднем по 20 строк написаны темно-фиолетовыми чернилами. До 42-ой страницы рукописи выполнены черным, другие страницы фиолетовым цветом. Всего в рукописи 60 страниц, последние 17 из них пусты. В рукописи можно видеть стихи, подписанные “Нихани”, а также другими псевдонимами. Это, прежде всего, стихи писаря данного сборника Мулло Буронбой Миртожибой угли, подписанные “Бурони”, и Мирзои Хуканди под псевдонимом “Мирзо”. Кроме того, на 74-75 страницах рукописи приводится стихотворение Завки с радифом “Арзирму”. На 76 странице помещено стихотворение, начинающееся “Ман кўлинг чун хаста зоринг ушласам”, автор которого неизвестен. 106 стихотворение на 27 странице рукописи - газель с радифом “ассалом”. Состоящая из 38 строк (19 бейтов) газель в Ташкентском экземпляре Дивана отсутствует. Так как псевдоним не приводится и в мактаъ (последнее двустишье газели), издатели “Полного собрания сочинений” пишут о том, что автора установить не удалось [1. 282]. Однако, изучив документы архива Хамзы, собравшей практически все творческое наследие поэта (всего 2894 документов), хранящихся в Государственном музее литературы имени Алишера Навои, убедились, что в документе под номером 123 зарегистрирована указанная выше газель. Данное произведение принадлежит перу Хамзы Хакимзоде Ниязи.

В кокандском экземпляре “Дивани Нихани” общее количество стихов 112, из них 104 написаны Хамзой. Пять стихов принадлежат Буронбою Тожибоеву, по одному - Мирзо и Завки. Автор одного стихотворения неизвестен.

Не смотря на то, что издавались собрания сочинений в четырех томах, «Полное собрание сочинений» Хамзы Хакимзоде Ниязи, анализ стихов показывает, что имеются расхождения в оригинальных источниках и в собраниях сочинений. Учитывая данное обстоятельство, постарались сравнить последние издания лирических стихов Хамзы и первые рукописные и типографические варианты, проанализировать текстологические различия в них. Специально изучавший данный вопрос, Т.Зуфаров в статье «Текстологические различия в изданиях стихов Х.Х.Ниязи» подчеркивает три вида различий [2].

1. **Сокращения** – автор справедливо подчеркивает, что строки, иногда и целые части стихов Хамзы Хакимзоде Ниязи пропущены не обоснованно. Однако примеров не приводит.

2. **Изменения** – слова, использованные Хамзой Хакимзаде Ниязи «битсун», «ўкусун» изменены на современные формы «битсин», «ўкисин». Как отмечает автор статьи, из-за такого рода сокращений пропал дух присущий поэзии Хамзы.

3. **Смысловые изменения** – подчеркнув, что в напечатанных произведениях Хамза Хакимзаде Ниязи имеются слова, на значение которых вообще не обращалось внимания, автор приводит следующий пример:

Ғуссау жонни, Нихон, мақдама қил поёндоз,
Арзи ҳолингни бугун сўргали султон келадур [3. 30].
(Буквально: боль и душу, Нихан, стели на дорогу,
Справиться о тебе придет, сегодня султан)

Автор считает смысл данных строк противоестественным, т.е. нелогичным «стелить на дорогу боль и душу». И подчеркивает, что в «Полном собрании сочинений» Хамзы Хакимзоде Ниязи (том 1. Диван, Т.: Фан, 1979) слово «ғуссау» заменено словом «қиссаи» (буквально: повесть). В результате, получилось стелить «қиссаи жонни» (повесть души), т.е. понимается жертвовать жизнью, и это соответствует смыслу данных строк. Автор пишет: «Хамза Хакимзаде Ниязи – творец известный во всем мире. И в произведениях, печатаемых в честь его столетнего юбилея таких различий быть не должно».

Недостатки, связанные с текстом произведений Хамзы указанные выше имели место в переизданиях. Не изучив оригинала (рукописи или типографического издания) любого творца, невозможно объективно размышлять о нем. По этому мы постарались изучить экземпляры стихов Хамзы в сравнении с текстами рукописных и камнописных изданий. Текстологические различия, обнаруженные в ходе сравнительного изучения, можно классифицировать следующим образом:

1. **Пропуски.** Отдельные слова, строки и двустишья в стихах Хамзы в повторных изданиях пропущены, т.е. сокращены. К примеру:

*Бир кун зўр келур кўрар кучонуб, тиришуб,
Билишига иши йўқ, келишии неши йўқ,
Дунё ўйламас [4. 43].*

В камнописном источнике, хранящемся в институте Востоковедения имени Абу Райхана Бируни под инвентарным номером 7628 л: I данные строки напечатаны с определенными различиями:

*Бир кун зўр келур дардини кўрар кучонуб, тиришуб,
Билишига иши йўқ, келишии неши йўқ,
Дунё ўйламас.*

Как видим, в повторном издании слово «дардини» пропущено необоснованно. Кроме того, после третьего двустишья в повторном издании пропущена строка «Кўзи очилур тўрда юганда қуришуб».

При сравнении газели Хамзы, вошедшей в «Полное собрание сочинений, начинающегося строкой «Маҳбубаларни шоҳи, айёмингиз муборак» с рукописью «Дивани Нихани», хранящегося в институте Востоковедения под инвентарным номером 8989 (страница 25^б, стих 88) можно обнаружить, как после второго двустишья пропущены строки:

*Қошингиз узра қўйган турфа жоно ярашмиши,
Астонбўйи ифакдан дасторингиз муборак.*

2. **Прибавления.** Можно привести примеров тому, как к словам прибавлены буквы или же слова в строках. Слова «тўн» (халат), «мадора» (силы) в камнописном источнике, хранящемся под инвентарным номером 7628 л: I написаны в форме «тўнг», «мадорат»; строки «Менга берган кўнгил», «Тўйга ўзумча бормам, айтеунлар, ёлбормам» - «Менга берган асл кўнгил», «Тўйга ўзумча бормам, айтеунлар, деб ёлбормам».

3. **Изменения.** Многие слова, употребленные поэтом, адаптированы к языку эпохи. В частности, слова «тешилуб», «кўзумдин», «тортуб», «ўйнагуб», «солгонин» изменены на «тешилиб», «кўзимдин», «тортиб», «ўйнатиб», «солганин».

4. **Замена звуков в слове.** Такое наблюдается достаточно часто. К примеру, слова в рукописи или камнописи «тоғга», «туфроғга», «чақмоқ чолмай», «кетди», «тилофусун» при подготовке к печати отредактированы в виде «токка», «туфроққа», «чақмоқ чакмай», «кетти», «тилофисуд».

5. **Замена слов** (смысловые изменения). В опубликованных последних стихах Хамзы имеются слова, значение которых изменено.

К примеру:

*Биздек ҳеч миллат борму зиллатга ботган,
Сафоҳатга алдануб иффат йўқотган.
Фироринда тик ётур ихват ўргатган,*

Жаҳлу бидъат захрини шарбат кўрсатган.

Вместо слова «фирор» (убегать) в начале третьей строки, в оригинале, т.е. в камнописи под инвентарным номером 7628 л: I читаем слово «мозор» (кладбище).

Или:

«Жамиид»у, «Зарқум», «Баёз» аҳли салоҳин илгида

Ё ақоид, ёҳадис, тасвири қуръон истамас.

Ухлама кўп, ўзбек эли, асри тараққий вақтида.

Слово «тафсири» (разъяснения) во второй строке оригинала заменено словом «тасвири» (изображение). Возможно, под влиянием идеологии слово, «қуръон» (Коран) написано с прописной буквы. Такого рода текстологических различий в повторных изданиях произведений Хамзы Хакимзаде Ниязи можно обнаружить достаточно много. Из этого следует, необходимо провести повторные исследования над первоисточниками произведений поэта, сравнительно изучить тексты в различных источниках, подготовить научно-критический текст произведений поэта. Эти проблемы ждут своего решения.

В заключении хочется отметить, что анализ стихов “Дивани Нихани”, богат язык лирики Хамзы. Хамза, создавая свои стихи, умело использовал широкие возможности узбекского языка. Вместе с тем, в поэзии Хамзы встречаются элементы, присущие персидско-таджикскому, арабскому, азербайджанскому, татарскому и другим тюркским языкам. Данное обстоятельство свидетельствует о взаимовлиянии литературы тюркских народов, о том, что они развивались в тесной связи, и Хамза, в свою очередь достойно продолжил данные традиции. К тому же, не следует забывать, что на становление Хамзы как поэта оказали большое влияние классики узбекской литературы Навои, Муками, Фуркат, Хазини, а также представители персидско-таджикской и азербайджанской литературы как Хафиз и Фузули.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ҳ. Ҳ. Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. 1-том. - Т.: Фан. 1988. Б. 279.
2. Зуфаров Т. Ҳ. Ҳ. Ниёзий шеърларининг нашрларидаги текстологик тафовутлар// Адабий манбашунослик. қўлэзмалар институти олимларининг 1985, 1986-йиллардаги бажарган илмий ишларининг препринти.
3. Хамза, Сайланма, Ғ. Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1979, 30 бет.
4. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами, Тошкент, Фан, 1988.

REZUME

SH. AMONOV (Tashkent) ABOUT “DIVANI NIHANI”

This article is dedicated to the problem of textology namely to comparison of new and old reduction of handwritten and lithography of the great poet Hamza Hakimzada Niyazi.

Азамат АҚАН

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНА ОРТАҚ «КӨРҰҒЛЫ СҰЛТАН ӨЛЕҢІ»
ДАСТАНЫНЫҢ НҮСҚАЛАРЫ ТУРАЛЫ

В статье говорится о вариантах дастане «Песня Короглы султан» общего для тюркских народов, сопоставляются варианты дастана и показывают их различия.

Yazar "Goroğlu" destanının nüshalarını karşılaştırarak anlamlar arasındaki özellikleri göstermiştir.

Түркі тілдес халықтардың бәрінде дерлік кездесетін жырлардың санатына жататын Көрұғлыға арналған дастандардың бір шоғыры қазақ халқының фольклорында да кеңінен орын алған. Бізге дейінгі зерттеушілер айтып кеткендей эпостың Орта Азиялық саласына жататын қазақ версиясы ұлттық дүниетанымымызды бойына сіңіре отырып, жаңаша қырынан, дәстүрлі эпикалық сарында жырланады. Эпостың Кавказдық саласында өмірде болған тарихи оқиғалар қамтылса, Орта Азиялық сала өмір шындығынан алыстап, әр халықтың өзіндік эпикалық дәстүріне орай құбылып отырады. В.М.Жирмунский «Сравнительное изучение различных версий сказания о Кероглы (Гороглы) показывает, что на фоне общей традиции сюжета каждая из них имеет свое национальное лицо, отражает исторически сложившийся социальный уклад, психологию и общественные идеалы создавшего его народа. Азербайджанский Кероглы – удалой джигит, ашуг, «благородный разбойник», отважный боец против феодального гнета; туркменский – вождь воинственного кочевого племени; узбекский – идеальный эпический государь, могучий, справедливый и мудрый властитель, защитник трудового народа» [1. 217-218], - дейді.

Бізде жырланатын Көрұғлы туралы дастандар қаһарманның әкесіне, өзіне және асырап алған баласы мен немересіне арналады. Қаһарманның әкесінен бастап, өзінің ғұмырнамалық шежіресін толық қамтитын жазба белгілі жырау Р.Мәзқожаевтан жазылып алынған. Бұл мақалада зерттеу нысаны болып отырған нұсқалардың да жалпы сюжеті Р.Мәзқожаев жырлаған «Көрұғлының көрде туғаны», «Ғират жайы, Көрұғлының Райхан арабпен соғысы» атты екінші, үшінші салаларымен ұқсас. Дегенмен мұнда кейіпкердің әкесінің көзін ойдыру мотиві жоқ, сәйкесінше оның қызылбастармен әкесінің кегі үшін соғысы айтылмаған.

Жырдың қысқаша мазмұны: түрікпеннен шыққан Толыбай тұлпар мініп, ту ұстаған батыр болады. Одан Шағалы, Шағалыдан Мұңдыбек тарап, патшалық құрып, Пайғамбардың діні үшін қызылбастармен соғыста қаза болады. Артында қалған жүкті әйелі Алтыншаш көп ұзамай науқастанып дүние салады. Көрұғлы көрде туылып, анасының төсінен сүт шығып, Ғаусыл ағзам, қырық пілтеннің көмегімен өсе береді. Бала жеті жасқа келгенде

далаға шығып, топырақтан қорған жасап, оны Шәмбілбел шаһары деп атап, жалғыз өзі ойнап жүреді. Құдайдан өзіне 120 жас, 41 батыр жігіт, атса мылтық, шапса қылыш өтпейтін, жүз мың жауды айдаһардай жалмайтын ерлік, түрікпен жұртына хандық, пері қызынан әйел тілеп, тұқымым болмаса да разымын дейді.

Бозұғланның Ақбілек деген асқан сұлу жарына қызығушылар көбейіп, жаудан қауіптенген Бозұғлан әйелін алып Күйген таудың басына қашып кету себебінен уақытында Көрұғлыға келе алмаған екен. Бозұғлан құлан аулап жүріп көп моланың бірінен баланың ізін көреді. Пірлердің көмегімен баланы қолға түсіреді.

Бозұғлан бір күні кербиеге қос артқан 41 жаяуды көріп Көрұғлыдан соларға қарсы соғысуды өтінеді. Тырнақ алды сапарың деп бес қаруын береді. Көрұғлыны көріп Сапабек бастаған қырық бір жігіт тауға қашады. Көрұғлы Кер биені олжа қылады. Жігіттер балаға бағынады.

Бозұғлан үйде жоқта Қалдарханның баласы Райхан патша келеді. Көрұғлы оның Гиратына қызығып, беруін өтінеді. Болмағасын биесіне шаптыруын сұрайды. Райхан жеңгесінің бетінен сүйгізсе тілегін орындайтынын айтады.

Кербиеден туған Гират бес жасқа толғанда Көрұғлы пірлерінен бата алып, жеңгесіне аттанады. Ақбілек Көрұғлыны танып: – «Өз байталын өзі алып қашты» деп қызылбастар күлер, – деп, Райханның сұлу қарындасы Күләйімді айламен алып шығып, Көрұғлыға беріп жібереді. Көрұғлы Күләйімді Бозұғланға қосады.

Жеңгесін әкелу үшін 41 жігітімен Райханға екінші рет аттанып, Райханды тірілей ұстап алып азаптап өлтіреді. Оның қазынасын есептеп Бозұғланға береді. Ақбілек Бозұғланға қосылады.

ОСЫ ЖЫРДЫҢ БІРНЕШЕ НҰСҚАСЫ БАР:

1) «Көрұғлы». Балғымбаев Жамал жинаған. ОҒК ҚҚ; 1037-бума; 2) «Көрұғлы». Нәби Балабеков жинаған. 1940. ОҒК ҚҚ; 672-бума; 3) «Көрұғлы». Молда Мұқан Машанов жинаған. ОҒК ҚҚ; 672-бума; 4) «Көрұғлының қиссасы». Абдырахманов жинаған. ОҒК ҚҚ; 672-бума; 5) «Көрұғлы». Құлмұхамбет Байғараұлы жазбаларынан. ОҒК ҚҚ; 127-бума; 6) «Көрұғлы сұлтан». Қошанов жинаған. ОҒК ҚҚ; 672-бума; 7) «Көрұғлының қиссасы». Ысқақ Сәлімбаев жинаған. ОҒК ҚҚ; 1037-бума; 8) «Қисса Көрұғлы». Ергали Есенжолов жинаған. ОҒК ҚҚ; 924-бума; 9) «Көрұғлы сұлтан өлеңі». Мәшһүр Жүсіп Көпеев жинаған. ОҒК ҚҚ; 1173-бума.*

Бұлардың сюжеті бір, жырлау үлгісі ұқсас әрі бірін-бірі қайталайтын шумақтар да жиі кездеседі. Осыған қарап аталған нұсқалар әу баста бір

* Осы қолжазбалардың машинкаға басылған көшірмелері ӘӨИ-дің ҚҚ-да, 634,637,660-бумаларда сақтаулы.

нұсқадан тараған деген қорытынды жасауға болады. Дегенмен кей нұсқаларда эпизодтар кеңінен баяндалса, кейбірінде қысқаша айтылады, кейбірі қара сөзбен басталса (Абдырахманов нұсқасы), кейбіреуінің кіріспесіне жаңадан шумақтар қосылған (Ы.Сәлімбаев нұсқасы), өкінішке орай алғашқы беттері жоғалған нұсқалар да бар (Н.Балабеков, Қ.Байғараұлы нұсқалары). Аталған нұсқалардан басқалары жыршының Алладан көмек сұрап «Әйлә мәдет, Жаппар Хақ» деген сөзімен басталады. Бір айта кетерлігі Қ.Байғараұлы нұсқасы аяқталмаған. Ал Абдырахманов нұсқасының соңына басқа нұсқалардың ешбірінде кездеспейтін сюжет қосылғанымен аяқсыз қалған. Батырдың қайтып оралуымен аяқталған сюжетке хикаялық негіздегі, яғни алдыңғы жанрға сәйкеспейтін мүлдем басқа жанрдағы жаңаша ертегілік сюжет алдыңғы сюжетпен кірігіп, іштей тұтастанып үйлесім тауып тұр.

Аталған нұсқалардың арасында көркемдігі жағынан Е.Есенжолов пен М.Ж.Көпеев нұсқалары өзгелерден озық тұр. Осыған қарап бұл екі нұсқаны негізгі деп атай аламыз ба? Әрине, жоқ. Белгілі фольклортанушы Б.Әзібаева айтқандай: «Фольклортануда «канондық», «негізгі» мәтін деген ұғым жоқ, өйткені ғылым үшін шығарманың барлық варианттары бірдей, сонымен бірге табылған нұсқаларды салыстырып зерттегенде шығарманың кең тараған мәтіні, ең бірінші боп қағазға түскен, ең бірінші жарияланған, ең толық, ең көлемді, көркемдік құндылығы өте жоғары, кейін табылса да көне, яғни ертеректе жырланған [айтылған] түрінде сақталған мәтіні т.б. анықталуы мүмкін [2. 22].

Е.Есенжолов 1910 жылы қағазға түсірген «Қисса Көрұғлы» нұсқасын кімнен алғанын көрсетпеген. Ол қолжазбаны 1947 жылы жинаушының баласы Кәрім Есенжолов қолжазба қорына тапсырған.

Ал М.Көпеевтің (1858-1931) қолжазбасы бізде жоқ. Бізге жиені, қарындасының баласы Жолмұрат Жүсіпұлының Мәшекеңнің қолжазбасынан көшірген нұсқа ғана жетіп отыр. Көшіруші былай дейді: «Бұл «Көрұғлының сөзін» (Көрұғлы сұлтан өлеңі) Мәшһүр Жүсіптің өз қолымен жазған нұсқасынан көшірдім. Һәм өзінің алдында тірі күнінде талай оқып, айтып, сөйлегенін естідім. Өзінің айтуы Мәшһүр Жүсіптің 35 жасында сөйлеген сөзі деп өзі айтқанын есіттім... Бұл қағаз жүзіне көшірілуі – 1945 жыл, 25-сентябрьде, Алматы қаласында көшірілді». Егер көшірушінің сөзіне сенсек ақын жырды шамамен 1893 жылы қағазға түсірген. Ал М.Көпеевтің өзі дастанның соңында: ... Бұл қазаққа бастап мұны сөйлеген, Өзі қожа, Көшекұлы Күдері (1833-1834 жодар)... Құлақ кәрі, бой жас* Жаңа туған жас ұл деме ғаріпті. Сол кісінің шыққан сөзі аузынан, Құлағында бұл Мәшһүрдің қалыпты (1839-1842) дейді.

Бізде бар мәліметтер бойынша Көшекұлы Күдеріқожа 1820 жылы туылып 1858 жылы қайтыс болған. Демек ол кезде М.Көпеев өзі айтқандай

* Түпнұсқада бір сөз танылмады.

«жаңа туған жас ұл». Сондықтан ақын бұл жырды К.Көшекұлынан жеткен қолжазбадан көшірген немесе содан үйренген өзге адамның айтуынан жырлаған болуы мүмкін. Дегенмен М.Көпеев келтірген мәліметтен жырдың жоғарыда аталған тоғыз бірдей нұсқасының бір-біріне соншалықты ұқсас болуы себебін, яғни олардың бәрі де Көшекұлы Күдеріқожа жырлаған нұсқадан алынуы мүмкін екенін аңғарамыз.

Зерттеу барысында бір-біріне соншалықты ұқсас бұл нұсқалардың өзі өзара ортақ тұстары мен айырмашылықтары бар екі топқа бөлінетіні анықталды. Бірінші топқа Ерғали Есенжолов, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Молда Мұқан Машанов, Нәби Балабеков, Қошанов, Ысқақ Сәлімбаев нұсқалары жатса (соңғы үш нұсқа осы топқа жататын нұсқаларда жоқ, екінші нұсқаларда ғана кездесетін көріністерді де қамтиды), екінші топқа Балғымбаев Жамал, Абдырахманов, Құлмұхамбет Байғараұлы нұсқалары жатады. Алдыңғы алты нұсқа жыр үлгісінде жырланса, соңғы нұсқалар қара өлең үлгісінде берілген.

Енді олардың арасындағы айырмашылықтарға қысқаша тоқтала кетейік.

1. Көрұғлының анасы Алтыншаш қайтыс боларында пірлері келіп болашақ сәбиінің көр ішінде туылып, өскенде батыр әрі хан болатынын айтып аян бергені М.Көпеев, Е.Есенжолов, Қошанов нұсқаларында ғана кездеседі. Ал өзгелерінде баласының өскенде кім болатынын Алтыншаш өзі болжайды.

2. Көрұғлы жеті жасқа толғанда пірлердің оны сүндеттеуі Молда Мұқан, Қошанов нұсқаларында және екінші топқа жататын нұсқаларда көрініс тапқан. Біздің ойымызша бұл оқиға бірінші топқа жататын барлық нұсқаларда болуға тиіс. Өйткені Молда Мұқан мен Қошановта ...Жеті жасқа келгенде, Ғаусыл Ағзам, ұстазы Әйләді түркі сүннетті. Үйретіп дәл бір өнерді... делінсе, М.Көпеев пен Е.Есенжоловта ...Жеті жасқа келгенше Үйретіп әрбір өнерді... делініп, баланы пірлердің сүндеттегенін баяндайтын екі жол түсіп қалған.

3. Көрұғлы көрден шыққан соң жалғыз өзі зерігіп, кіші дәретін топыраққа бұлғап Шәмбіл қаласын салып ойнайтын эпизод екінші топтағы нұсқаларда және Ы.Сәлімбаев нұсқасында кездеседі.

4. Көрұғлы мінәжат етіп Алладан өзінің тілегін тілегенде пірлер көрінбей келіп «Әумин» деп тұратын эпизод Ж.Балғымбаев, Абдырахманов нұсқаларында және бірінші топтағы Ы.Сәлімбаев нұсқасында бар.

5. Көрұғлыны қолға түсірмек болып Бозұғлан атпен қуғанда баланың көрге кіруіне кедергі болған арыстанның аты М.Ж.Көпеев пен Молда Мұқан нұсқаларында Ғайып пір, осы топтың басқа нұсқаларында Шайхы уәли, ал екінші топтағы нұсқаларда бауыры көк (Абдырахмановта – бауыры шұбар) арыстан Қыдыр Илияс.

6. Баланың өз әкесінің кім екенін сұрағанда бірінші топтағы нұсқаларда (Ы.Сәлімбаевтан басқалары) Бозұғлан Мұңдыбекті ғана айтумен шектелсе,

екінші топтағы нұсқаларда және Ы.Сәлімбаевта бабасы Толыбайдан бастап таныстырып шығады.

7. Көрұғлы Сапабек бастаған қырық бір жігітке қарсы аттанарда Бозұғлан ұсынған қару-жарақтың кімнен қалғанын сұрайды. Бірінші топтағы нұсқаларда Бозұғлан өзі жауап береді (Н.Балабеков нұсқасында осы сәт баяндалған бет жоғалған, М.Көпеев пен Қошанов нұсқаларында Көрұғлы сұрамай-ақ Бозұғлан өзі айтады). Ал екінші топтағы нұсқаларда Бозұғлан ол қару-жарақтың ата-бабаларынан мирас болып келе жатқанымен, олардың мән-жайын білмейтін болып шығады. Сонда Көрұғлының өзі олардың кімнен қалғанын баяндап береді.

8. Екінші топтағы нұсқаларда және Ы.Сәлімбаев пен Қошанов нұсқаларында қырық бір жігіт батырдан қорқып қашқанда қоста қалған Кер биенің бабасы Толыбайдан қалған мал екенін Көрұғлы танып, одан тұлпар туылатынын болжаса, басқа нұсқаларда «тырнақ алды олжам» деп маңдайына белгі салумен шектеледі.

9. Жыршының тыңдармандарды сендіру үшін пайдаланатын, жыр оқиғасына қатысы жоқ дайын үлгілерінің бірі «Бұл сөзімнің ішінде ажар мен жоқ өңдері» деген екі жол біршама өзгертулермен М.Ж.Көпеев, Е.Есенжолов, Молда Мұқан нұсқаларында ғана қолданылған.

10. Райханға аттану үшін рұқсат сұрамақ болып көп қиыншылықпен пірлерін іздеп тапқанда Көрұғлының оларға қоқан-лоққы көрсетуі (бастарыңды кесіп алайын ба?!) екінші топтағы нұсқаларда және Қошановта кездеседі.

11. Райханға аттанарда «Қай уақытта келемін, аузы түкті орыстан» деген екі жол түрлі өзгерістермен бірінші топтағы нұсқалардың бәрінде (Н.Балабеков нұсқасынан басқа) кездеседі. Бұл жырдағы орыс этнонимі жөнінде Б.Әзібаева былай дейді: «...мәтінде «орыс» этнонимі аталады. Бұл тарихи шындыққа сәйкес емес, себебі кавказдық нұсқаларда Көрұғлының қарсыласы ретінде – қызылбастар, кейде арабтар болғаны белгілі. Демек, қазақ нұсқаларындағы «орыс» атауы – анахронизм; оны ақын, жыршылар кейде ұйқас үшін де пайдалануы мүмкін» [3, 481].

12. Нұсқалардың басым бөлігінде қолы байланып зынданда жатқан жеңгесін Көрұғлы қалай шығарарын білмей тұрғанда Ақбілек пірлерді шақырып, солардың көмегіне сүйенуге кеңес береді. Ал М.Ж.Көпеев нұсқасында Ақбілектің кеңесімен Көрұғлы Гиратпен сүйреп шығарса, М.Сәлімбаевта пірлерді шақыруды Гират ұсынады.

13. Райханның бес мың қолмен қашқан шаһары М.Ж.Көпеев пен Молда Мұқанда – Арзрум, Е.Есенжоловта – Архарум, Ж.Балғымбаев пен Н.Балабековте – Арзұлым, Абдырахмановта – Архалум, Қошановта – Арзулы, Ы.Сәлімбаевта – Азулы.

Нұсқаларды өзара салыстыру барысы көрсеткендей олардың арасындағы өзгерістер тек эпизодтық деңгейде ғана. Аяқталмай қалған

Абдырахманов нұсқасынан басқаларында ешқандай тыңнан қосылған сюжет, оқиға, көркемдік әдістер байқалмайды.

М.Ж.Көпеев өзі жинаған нұсқаның соңына алты шумақ, яғни жиырма төрт жолдан тұратын, қосымша мәлімет қосқан. Онда жырды Көшекұлы Күдеріден естігенін айта келіп «Әңгіме қып Қаратаудан айтқаннан, Таусылмапты Қызылжарға жеткенше» (1837-1838 жолдар) дейді. Бұған қарағанда Күдеріқожа жырлаған дастан бұдан әлдеқайда көлемді болған немесе ол «Көрұғлы» циклына кіретін бірнеше дастанды жырласа керек. Бұлайша ой түюіміздің тағы бір себебі М.Көпеев:

Көрмеген жан қайдан білсін жайымды,
Құнан, дөнен, құлын, бесті, тайымды.
Тірі жүрсем, иншалла, сөйлермін,

Күндіз бенен бар қып жұлдыз, айымды (1827-1830) – дейді. Көрұғлының асырап алған баласы Ғауазханға арналған бірнеше дастандардың сюжетіне Ғауазханның Құндызай, Жұлдызай есімді қыздарға үйленуі, сол жолда көрген қиындықтары арқау болады. Ендеше мысалға алынған шумақтың соңғы жолы Жолмұрат Жүсіпұлы көшіргендей «Күндіз бенен бар қып жұлдыз, айымды» емес, «Құндыз бенен бар қып Жұлдызайымды» болуы керек деп ойлаймыз.

Ал Молда Мұқан Машанов өзі жырлаған нұсқаның соңына Ақбілектің кісілік парасатына мадақ айта келіп:

Көрұғлының мәшһүр болып ерлігі,
Талай жерге таныс болған бектігі.
Мұнан кейін білсеңіздер қиссасы,
Хасанхан мен Әуезхан ендігі, –

дейді. 1885 жылы Х. Мирбабин Қазан қаласында бастырған «Үшбу Ғауазханның қиссасы-дүр» атты нұсқада [4] Көрұғлының Ғауазханды алған сапары баяндалады. Ендеше Молда Мұқан сол жырды меңзеп отырған болса керек. Бірақ оның аталған нұсқаны жырлағаны туралы дерек жоқ. Өзге нұсқаларда мұндай қосымша мәлімет, деректер берілмеген.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Жирмунский В.М.* Народный героический эпос. М.-Л., 1962.
2. *Әзібаева Б.* Фольклор мәтінтануы: қағидалары мен міндеттері // Фольклор мәтінтануы: өткені мен бүгіні. – Алматы, 2009.
3. *Әзібаева Б.* Көрұғлы сұлтан өлеңі (ғылыми түсініктеме) / Бабалар сөзі. 48-том. – Астана, 2008.
4. OFK. III.3048.

REZUME

A.Akan (Almaty)

THE OPTIONS COMMON TO TURKIC PEOPLES DASTAN KORUGLY SULTAN OLENI " (or" Song Sultan Korugly)

The article discusses the features and compared with each other alternatives and variants of a common Turkic peoples Dastan Korugly Sultan oleni "(or "Song of the Sultan Korugly").

Сақыпжамал МУЗАФФАРОВА

ӨЗБЕК ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ЖОҚТАУ ЖАНРЫ

В статье рассматриваются древние узбекские жанры фольклористики. Роль и особенности обычаев, традиции узбекского народа в природе их семантики, рассматриваемые в контексте тюркских народов.

Yazar folklorun en eski janrlarından olan ağıtı deęerlendirir. Onun özbek örf adetlerindeki yeri ve özellięini türk halkları açısından incelemiştir.

Түркі халықтары өмірінде ат культінің ерекше орын алғаны белгілі. Түркі тектес халықтар жоқтауларын зерттеу, үйрену барысында ат культімен байланысты түрлі рәсімдерді кездестірдік.

Ежелгі түркі халықтарында, сондай-ақ өзбектерде ер кісі қайтыс болса, оның атын жабдықтап, үстіне марқұмның киімдерін төсеп, әулиенің ортасына алып келіп қойып, айналып жүріп жоқтау айту салты да кездескен. Бұл салт өзбектерде «ат төрлады» деп аталған.

Азалы жиындарда марқұмның атының айналасында айналып жоқтау салудың ерекше тарихи маңызы болған. Бұл салт ат культімен байланысты көзқарастардан қалыптасқан. Себебі түркі халықтарында ежелден-ақ ат - адамның жолдасы, туысқаны, қанаты деп қаралған. Сондықтан «Китаби Дәдам Қорқут» эпосының (дастан) кейіпкері Бамси Бейрек өз атына қарата былай дейді: «Сені ат деп айта алмаймын, сені адам деп атаймын... Сені досым деп атаймын».

Атақты өзбек фольклортанушысы Х.Зарифовтың жазуы бойынша ат туралы тотемистік көзқарастар түркі халықтарында жақын замандарға дейін белгілі болған. Жаман көзден сақтайды деген ойда аттың бас сүйегін есіктің алдына іліп қою рәсімі жайында көп жазылған (осы рәсім кейбір түркі халықтарында қазір де кездеседі). Сондай-ақ, жақсы ат өлгенде оның бас сүйегін көгендеп қою сияқты ырымдар ежелден кең тараған.

Орта Азия халықтарының этнографиясын зерттеумен айналысқан ғалым Б.Х.Кармышева Ферғана облысында өмір сүретін өзбектер арасында азалы жиындарда ат тотемистік белгі ретінде жақын күндерге дейін сақталғандығын дәлелдейді [1. 181].

С.П.Нестеров түркі халықтары өмірінде, әсіресе, азалы жиындарда ат культінің тұтқан орны туралы тоқталып, ежелгі түркілерде атты құрбандыққа шалу салты болғандығын арнайы қайталап көрсетеді. Оның айтуы бойынша аталмыш салт үш түрлі көріністе іске асырылған [2. 143].

1. Марқұм және оның атын бірге жерлеу салты.
2. Марқұм және оның атының бас сүйегін немесе терісін бірге жерлеу салты.

3. Марқұм мен оның атының жабдықтарын бірге жерлеу салты.

Кейбір кездерде аты өлгенде оны иесінің киімдері және қару-жарағымен бірге жерлеу салты да болған екен. Азалы кездерде осындай салттардың сақталып қалуы марқұмға ана дүниеде де ат керек болады деген пікірден қалыптасқан.

Сондай-ақ, кейбір тарихи деректерде марқұмды аттың терісі, бас қаңқасы, жабдықтарымен бірге жерлеу салты туралы мағлұматтар да кездеседі. Себебі ежелгі қарапайым халық арасында аттың дене мүшелері о дүниеде атқа айналып, марқұмға қызмет етеді деген пікір қалыптасқан.

Деректерге қарағанда, байырғы сақ тайпаларының өмірінде үлкен рөл ойнаған тарихи тұлғалардың қайтыс болуына байланысты айтылған жоқтаулар мазмұны мұңды, рухы қайғы-қасіретпен айтылуы жағынан қазіргі жоқтаулардан ерекшеленбейді. Түркі халықтарының қаһарманы Алып Ер Тоңғаның қайтыс болуы Тұран мемлекетінің құдіретін біршама бәсеңдетті, мемлекет аумағына дұшпандардың басып кіруіне себеп болды. Мұндай басқыншылықтар бірлескен түркі тайпаларын бейберекетсіздікке алып келді. Сондықтан түркі қауымы Алып Ер Тоңға өліміне:

Алып Ер Тоңға өлді ме?
Иесіз айың қалды ма?
Ақыр ақын (құнын) алды ма?
Енді жүрек айрылар [3, 52], -

деп жоқтау айтқандығын білеміз.

Өзбек халық жоқтауларының образдар жүйесімен танысу арқылы мынадай пікірге келдік. Халық жоқтаулары ең алдымен, отбасы мүшелері, жақын туған-туыстары қайтыс болуына байланысты айтылады, сондай-ақ ел арасында даңққа бөленген, елдің атағын басқа елдерге танытқан палуандар, ерлер және басқа да, абыройлы адамдар қайтыс болғанда да айтылған. Профессор Б.Сарымсақовтың пайымдауынша, өзбек халқы арасында даңқы шыққан шабандоздар жайлы шығарылған жоқтаулар да кездеседі.

Осы жоқтауларда, шабандоздардың әдеп-құлқы, батылдығы мен мәрттігі, жалпы барлық жақсы қасиеттері ерекше бейнеленген. Ең бастысы, қайтыс болған шабандозға жоқтау айтқанда оны жақын туыс тартып «беу, ағам» деп айтылған. Бұл ел ардағы болған азаматтардың халықтың жүрегіне барынша жақын болғанын сипаттайды.

Арғымақ атын арытпай, беу ағам,
Алған жарын жасытпай, беу ағам,
Не күн туды басыңа, беу ағам.
Атқа мініп аңыздай, беу ағам,
Сырты сұлу құндыздай, беу ағам.
Маңдайы күнге күймеген, беу ағам,
Табаны жерге тимеген, беу ағам,
Иығы жерге тимеген, беу ағам,
Сәлемсіз есік ашпаған, беу ағам [3,53].

Немесе:

Айлар қиялап батар ма,
Алтында жерде жатар ма,
Алтын сынды беу ағам,
Қара бір жерде жатар ма [3,58].

Өйгілі шабандоздарға арналған жоқтаулар бір жағынан түркі халықтарында ат культінің кең таралғандығымен байланысты болса, екінші жағынан шабандоздардың өмірде, халқының саяси мәдени өмірінде үлкен орын алуымен де ерекшеленеді. Қалай болғанда да, шабандоздарға арналған жоқтаулардың түр-сипатын анықтау барысында олардың жаңа рәміздік образдар, метафоралармен бейнеленгендігін аңғардық.

Отбасында аталар аман болса, мұндай отбасы бақытты, берекелі саналған. Себебі үлкен өмір тәжірибесіне ие болған қарттар үйге береке береді, жастарды дұрыс жолға салады. Олардың өмірден өтуі әрбір отбасы үшін үлкен қайғы саналады [4.103]. Міне сондықтан өзбек халқы жоқтаулары арасында аталар мен аналарға бағышталған жоқтаулар өте көп кездеседі. Өзбек шаңырағында атадан кейінгі орында әже, ежелер тұрады. Әжелердің қайтыс болуына бағышталған арнайы жоқтаулардың кейбір үлгілері бар. Олардың бірінде әжелердің тыным таппай жүретіні, балалары мен немерелеріне қамқорлығы, тез ашуланып, тез басылуы және мейірбандығы өзіне тән образды ой-пікірмен көрсетілген:

Құлақ ұрып құр кеткен, беу әжем,
Бала бағып рахатын көрмеген, беу әжем,
Көктемнің жаңбырындай жауып өткен, беу әжем,
Патшаның қосынындай қонып өткен, беу әжем [3. 246].

Әжелерге тән жетекші қасиеттер жоқтаудың әрбір қатарында өзіне тән ұқсатулар арқылы жарқын көрсетілген. Жоқтаудағы «құлақ ұрып» сөзі әжелердің ширақтығы, үй-жай көркеюі, үйдің берекесі үшін қайғырып, ешкімді де тыныштыққа, жауапсыздыққа қоймайтын, баршаны өз міндетін шын ниетпен аяқтауға тынбай үндеп тұратын, жақсы іс үшін құлақтарын тыншытпай, әйтсе де ақыр соңында бұл дүниеден құр кететін әжелер ісі қысқа, алайда өте анық сипатталған. Жоқтаудың екінші қатарында әжелердің немерелеріне қарауы, үлкендердің қажет істермен шұғылдануын қамтамасыз етудегі қызметтері айтылған. Үшінші, қатарындағы «көктемнің жаңбырындай» әрекеті өте нәзіктікпен табылған және әжелер сипаттамасының ең өзекті қырларын жарқын ашып беруге қызмет етеді. Одан соң көктем жаңбыры күтпеген жерден қатты жауады, алайда оның бұл қарқыны тез өтіп кетеді де, күн шығып бір сәтте бар жақты жылытып жібереді. Мұнан басқа, көктем жаңбыры өсімдіктердің өсіп-өнуі, әлемнің тазаруы үшін қажет нәрсе. Отбасында да әжелер балалар немесе үлкендердің теріс істеріне бір сәтте наразы болып, оларға қатты ренжиді және тез арада ашуы тарқап, оларға мейірбандық жасайды. Әжелердің бұл ерекшеліктері көктем жаңбырындай жылы әрі пайдалы.

Демек, жоқтау шығарушылар әжелерге тән типтік белгілерді, ерекшеліктерді өте нәзіктікпен жырлап, орынды теңеулермен бейнелей алған.

Бір ғана жоғарыда келтірілген шумақпен танысу әжелер образына тән жетекші қасиеттерді образды тілмен жинақтап берген. Жоқтау қатарларының әрбірінде, образдың бір қырын ашып беру арқылы оның жинақы бейнесін топтастырып беру осы жанрға тән образ жасаудың белгілеуші тәсілі саналады.

Өзбек халқы жоқтауларында әке образы бүкіл салауаты, ұлылығымен бейнеленген. Одан соң әке – отбасының тірегі, жанып тұрған шырағы. Сондықтан да жоқтауда перзенттерінің сенімінде еш өлмейтіндей әсер қалдырған әкенің өлімі жанып тұрған шырақтың кенеттен сөнуіне, күз мезгілі болмай қазан болған баққа теңеледі:

Биік таулар пәс болды ма, беу әкем,
 Өлгеніңіз рас болды ма, беу әкем,
 Жел соқпайын сөнген шырағым, беу әкем,
 Күз келмейін қазан болды бағым, беу әкем [3, 36].

Немесе:

Жібектен ескен арқаным, беу әкем.
 Әсте үзілмес деп едім, беу әкем.
 Темірден соққан қорғаным, беу әкем,
 Әсте бұзылмас деп едім, беу әкем [3, 305].

Осы жоқтаудағы марқұм әке образына тән сипаттарды көрсететін теңеу мен метафораларға назар аударыңыз. Қарапайым кенептен есілген арқанмен салыстырғанда, жібектен есілген арқан мықты болады. Демек, әке перзент үшін қарапайым адам емес, одан соң қарапайым адамдар өлсе де, әкелері өлмейді. Перзент үшін әке бұзылмас темір қорған, басқа қорғандар бұзылса да, темір қорған берік болуға тиіс. Әйтсе де, қайырымсыз өлім перзенттер көңіліндегі жібек арқандар мен темір қорғанды жоқ етеді, сондықтан да олардың көңілдері тас-талқан болады. Жоқтауда әке өлімінен сарсаңға түскен балалардың рухы, қайғы-қасіреті бүкіл шынайылығымен анық көрсетілген.

Төмендегі жоқтауда әкеден жетім қалған балалардың өксік өмірі анық теңеулер, рухани параллелизмдер арқылы ашып берілген:

Биік-биік дуалдар, беу әкем,
 Жаңбыр жауса құлайды, беу әкем.
 Сізден қалған жетімдер, беу әкем,
 Телміріп кімге қарайды, беу әкем [3, 245].

Халық жоқтаулары рәміздік образдарға бай. Одан соң марқұмды өз атымен атау немесе отбасының қайсы мүшесі екенін тікелей айту бұл жанрдың табиғатына тән емес.

Кейбір жоқтауларда марқұмға салыстырып қолданылған рәміздік образдар халықтың мықты сенім әсерлеріне негізделеді.

Мекке мен Мәдинам- әкем,
 Сүйенген тағым- әкем.

Қаражатқа базарым- әкем,
Зияратқа мазарым- әкем.
Кешкілікте жұлдызым- әкем,
Күндіздері аптабым- әкем.
Үйіміздегі шырағым- әкем,
Бағым, байлығым - әкем [3. 249] .

Егер назар аударсаңыздар, жоқтаудың әрбір қатарында марқұм әке образы әлдебір нәрсемен байланысты түрде сипатталғанын көруге болады. Мысалы, мұсылман әлемінде әке - перзент үшін Мекке мен Мәдина сияқты қасиетті, ол перзент үшін демеу, ауыр шақтарда сүйенетін тақтай берік, сенімді адам, өмірде не қажет болса, әке балаға тарту ететін «базардай» мырза адам; қасиетті мазардай сыйынуға лайық адам; ол қап-қара түндерге сәуле шашуы, перзенттің өмір жолын, келешегін көрсететін жұлдыз, перзентін таусылмас мейір-шапағатымен жылытушы, ер жетуге мүмкіндік жасаушы баға жетпес адам.

Сондай-ақ халық жоқтауларында әрбір образдың толығымен, кең ұсақ-түйегіне дейін бейнеленуі кездеспейді. Оларда образдың жақсы қасиеттері, іс-әрекеттері және сыртқы келбеті әрдайым оң жағынан, жалпы тәрізде сипатталады [5, 58]. Бұл әдет, түркі халықтарында кең тараған марқұмдар жайлы жаман сөйлеуге болмайды деген пікірден қалыптасқан. Кейбір жоқтауларда әкелердің перзенттерге қамқорлығы, небір еңбек және машақатпен өсірген балаларының рахатын көре алмай көз жұмғандығына ашыну сарыны көрсетілген:

Алыс жерге кетпеген, беу әкем,
Бізді мұқтаж етпеген, беу әкем.
Перзенттерін өсіріп , беу әкем,
Мұратына жетпеген, беу әкем [5. 303].

Тарихи деректерге назар аударсақ, өзбектерде ХХ ғасырдың ортасында қала мен ауылдарда арнайы кәсіби жоқтаушылар пайда болып, олар «жоқтаушы», «гуянда» деп аталған [2. 148]. Олар абыройлы адамдар, халық арасында даңқы шыққан қолбасшылар қайтыс болғанда шақырылған. Ал қолбасшылар және шабандоздар жөніндегі жоқтаулар түркі халықтары арасында ат культінің кең таралғандығымен байланысты екендігі белгілі.

Қорыта айтқанда, халық жоқтаулары образдардың қамтылу ауқымының кеңдігі, олардың нақты туыстық тамырларының бір-бірімен байланыстылығы жағынан фольклор жанрларының арасында ерекше орын иеленеді [5. 56].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Қармышева Б.Х.* Архаическая символика в погребально-поминальной обрядности узбеков Ферганы. –М.: «Наука», 1986.

2. *Нестеров С.П.* Конь в культах тюркязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. –Новосибирск: «Наука», 1990. -143 с.
3. *Саримсақов Б.* Узбек маросим фольклори. 1 том. Т., «Фан», 1988.
4. *Басилов В.Н.* Пережитки тотемизма у туркмен. ТИИЭ. Т.–Л., 1960.
5. *Гулер.* Фарғона халқ қушиқлари. Узбек халқ ижоди. Тупловчи: Х. Раззақов.-Т.: «Гафур Гулом», 1967. -249 б.
6. *Бобожонов Й.* Мотам маросимларига оид этнографизмлар // Узбек тили ва адабиети, 1997, 57-58-б.
7. *Имамов К., Мирзаев Т., Саримсақов Б.* Узбек халқ оғзаки поэтик ижоди. –Т.: «Уқитувчи», 1990. -304 б.
8. *Гусиев В.Е.* Эстетика фольклора. –Л.: «Наука», 1967. -320 с.

REZUME

S. MUZAFFAROVA (Turkistan) ON THE GENRE OF MOURNING FOR THE UZBEK PEOPLE

This article discusses the ancient Uzbek folklore genres. The role and characteristics of customs and traditions of Uzbek people to the nature of their sementiki considered in the context of the Turkic peoples.

Нәсербек ЗАҢӘДІЛҰЛЫ

ОСПАН БАТЫР ЖӘНЕ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН АЗАТТЫҚ СОҒЫСЫ

В статье говорится о героизме Осман батыра в национально-освободительной борьбе Восточного Туркестана.

Yazar Doğu Türkistan milli bağımsızlık savaşının kahramanı Osman İslamoğlu hakkında ayıptılı olarak değerlendirme yapmıştır.

Қазақ халқы сан мың жылдық қанды тарихты басынан өткеріп, кешегі Сақ, Үйсін, Ғұн және атағы жерді жарған Түрік қағанаттарының нағыз мұрагері, әрі қарашаңырақ иегері болып қала алды. Оның айқын айғағы – бабалардың ыстық қаны сіңген қазақтың ұлан-байтақ даласы. Сонау ықылым заманнан сол қазақ даласының айрылмас бір бөлегі саналатын, Шығыс Түркістанның XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы ұлт-азаттық күресі жайлы сөз қозғалғанда, жұрт атақты Осман батырдың егей есімін еріксіз еске алады. Елінің, жерінің ертеңі үшін, қаптаған қалың жаумен жан аямай аршалысып, ерлікпен құрбан болған дара тұлғаның даңқы жер жаһанды шарлап, ерлік дастаны Европа, Америка елдеріне дейін тараған.

XX ғасырдың бастапқы жылдарынан бастап Гомиңдаң Шығыс Түркістанға билігін күшейтіп, қазақтардан ат пен қару жинап, көзі ашық, көкірегі ояу ел тұтқаларын қамауға алып, ақырындап, көздерін құрғып, отаршылдық аранын аша түскен қиын кез еді. 1940 жылы сол кезеңде Қытайды билеген Гомиңдаң партиясының Шығыс Түркістандағы отаршыл өкілі Шыңшысайдың өктемдік саясатына, ауыр езгісіне қарсы Алтай қазақтарының ұлт-азаттық көтерілісі тұтанды [1. 3]. Осы көтеріліске қатысып, ерлік көрсетіп, көзге түскен Осман батыр Ісләмұлы қысқа мерзімде ұлт-азаттық қозғалысының көшбасшысына айналады. 1944 жылы Әкпар, Сейіт бастаған Іле қазақтарының көтерілісі тұтанды. Осылайша Алтайдан басталған ұлт-азаттық қозғалысы біртіндеп бүкіл Шығыс Түркістанға кеңейіп, Гомиңдаңның, яғни оның жаңдайшабы Шыңшысайдың Шығыс Түркістандағы билігіне қауіп төндіреді. Кеңес одағының күткені де Шыңсысай билігінің әлсіреуі болатын. Сол себепті, Сталин Шыңсысайға қарсы Шығыс Түркістан ұлт-азаттық күрестерін қолдап, 1944 жылы Құлжа қаласында қуыршақ Шығыс Түркістан үкіметін құрады. Осман батыр 1945 жылы осы үкіметті қолдап, Алтай аймағының уәліі болады [1. 3]. Осман батырдың бұл өкіметті жанын сала қолдаған себебі, бұл өкіметке төраға болып түрікшіл, діншіл Әлихан Төре төрағалық етіп, пынайы Шығыс Түркістан халқының тілегіне, мүддесіне сай жұмыс жасағандығынан болатын. Алайда, 1946 жылы Әлихан Төренің пынайы Шығыс Түркістан мемлекетін құру жолындағы талшыныстары Кеңес одағының қолдауына ие

болмай, керісінше қатерлі саналып, 1946 жылы Әлихан Төре Кеңес өкіметі тарапынан қолға алынды. Шығыс Түркістан өкіметінің басына кеңесшіл топ өкілдері келді. 1946 жылы Кеңес өкіметінің итермелеуімен Шығыс Түркістан үкіметі мен Гоминдаң жағы келісімге келіп, біріккен өлке құрады [1; 2; 3]. Ал Шығыс Түркістан атауын қолдануға тиым салынады. Кеңес одағының түп мақсатының біртіндеп Шығыс Түркістанды қосып алу екендігін және Шығыс Түркістан Өкіметінің шын мәнінде Кеңес өкіметінің қуыршағы екендігін толық танып жеткен Оспан батыр 1946 жылы маусымның аяғында қуыршақ Шығыс Түркістан үкіметінен бір жолата ат кекілін кесісіп, өзінің Алтай Көктоғай ауданындағы туған мекені Күртіге көшіп кетеді [1; 5; 6]. Ендігі жерде Кеңес одағы, кеңесшіл Моңғолия, қуыршақ Шығыс Түркістан өкіметі, Гоминдаң сынды 4 жақтан алқымдаған қалың жаумен алысқан Оспан батыр Шығыс Түркістанды азат ел ету ұлы мақсаты жолында ұлт-азаттық күрестерін жалғастыра береді. Нәтижесінде Гоминдаңның Шығыс Түркістандағы негізгі күші әлсірейді. Ал Оспан батырдың қосыны молайып, атты жасақтары соғыс әдістеріне одан ары ысыла түседі. Оспан батыр Шығыс Түркістан өлкесінің ергеңі үшін сол уақытта ең қауіпті саналған, тізе қосқан орыс, қытай коммунистеріне қарсы бір мезет өзі әлсіреткен Гоминдаңмен, одан ары Америкамен күш біріктіруге дейін барады. Осыдан-ақ Оспан батырдың Шығыс Түркістанның келешегі үшін ешнәрседен қаймықпайтындығын көруге болады.

Хасан Өралтай ағамыз Шығыс Түркістан өкіметін Кеңес өкіметінің қуыршағы деп атаған. Бұлай аталу себептеріне тоқталсақ, әуелі Шығыс Түркістан Өкіметі Кеңес өкіметінің қолдауымен құрылды. 1945 жылы жасақталған Шығыс Түркістан Ұлттық армиясының бас қолбасшысы орыс Палинов, штаб бастығы орыс Мажаров болды. 1946 жылы бас қолбасшы Кеңес тарапынан жіберілген қырғыз генарал Ысқақбек Мононов, бас штаб қолбасшысы қазақ Дәлелхан Сүгірбаев болды. Шығыс Түркістан Ұлттық армиясындағы 100 мың әскердің 60 мыңы қазақ еді. Кеңес жағы басында Гоминдаңға қарсы ұлт-азаттық қозғалысын қолдап қарулы көмек беріп, әскер жіберсе, кейін келе, Шығыс Түркістан өкіметін құрып, Ұлттық армиясын жасақтап, жан-жақты қаржыландырып отырды [1; 6]. Кеңес тарапынан қолға алынар алдында Әлихан Төренің 1946 жылы Оспан батырға Ләтіштен жіберген хатында Шығыс Түркістан өкіметінен жеріп шық деген мағына жатыр еді, кейін келе, Әлихан Төре қолға алынған соң Шығыс Түркістан Өкіметінің басына Кеңесшіл топтарды Кеңес жағы өздері дайындап әкеп жұмысқа қойды. 1946 жылы Гоминдаңмен бітім жасауға, 1949 жылы Қытай коммунистеріне қосылуға нұсқау берді. Кеңес жағы Гоминдаң билеген жағдайда Шығыс Түркістанды өзіне қосып алу мақсатында қолдаса, ал коммунист қытайлар жеңіске жеткен жағдайда Шығыс Түркістанды Қытай коммунистердің еншісіне шешті. Осыдан-ақ Шығыс Түркістан өкіметінің Кеңес жағының қуыршағы екендігін толық танып жетуге болады.

Кеңес жағы мен 1949 жылы құрылған коммунистік Қытай халық республикасы өзара одақтас социалистік ел ретінде ымыраға келіп, ендігі жерде шығыс Түркістанды Қытай жағының еншісіне шешеді. Соның нәтижесінде кеңес жағының қолдауымен Уаң жін басшылығындағы Қытай халық азаттық армиясы Шығыс Түркістанға баса көктеп кіреді [1; 3] Гоминдаң жеңілген, қуыршақ шығыс Түркістан үкіметі Кеңес өкіметі тарапынан жинастырылған болатын, Қытай халық азаттық армиясы жеңістен жеңіске жетіп, қосыны молайып, рухы тасқындаған сәті еді. Бір жағынан кеңес одағы да әлемдік социалистік күштерді барын сала қорғап тұрды. Алайда Оспан батыр отаншылдық қасиетінен танбастан атты әскерлерін бастап, өреккеген қызыл қытай әскерін шығыс Түркістанға кірер жерінен Құмылдан бөгеп, құмда ашықтырып, құтын қашырады. Амал не қолдайтын артқы шебі жоқ Оспан батыр ақырына дейін жанқиярлықпен соғысып, қапыда қолға түсіп, 1951 жылы Үрімжіде 10 000 адамның алдында Қытай коммунистері жағынан атылады. Тұрсынхан Заңұлының «Оспан батыр» атты мақаласында Оспан батыр 50 мың адамның алдында атылған делінген [1; 2].

Оспан батырдың күрес жолындағы өзіне тән ерекшеліктерін өз басым төмендегідей жинақтаған болар едім.

Біріншіден, Оспан батырдың Түркияға немесе Америкаға бас сауғалап кету мүмкіндіктерінен бас тартып, алдына не өлім, не тәуелсіздік екеуінің бірі деген мақсат қоюы.

Екіншіден, Шығыс Түркістанның тәуелсіз ел болуына қатер төндіретін 4 жақпен, атап айтар болсақ, Кеңес одағы, кеңесшіл Монғолия, қуыршақ Шығыс Түркістан өкіметі, Қытай Гоминдаң өкілі Шыңсысай өкіметімен бір уақытта қатар күресуі.

Үшіншіден, Қазақ халқының ғана емес бүкіл Шығыс Түркістан халқының бостандығы жолында соғысуы.

Төртіншіден, Шығыс Түркістанның ертеңі үшін Кеңес одағы мен коммунистік Қытайға қарсы Америка елімен байланыс орнатып, қарулы көмек сұрауы.

Бесіншіден, халық азаттық армиясын бөгеп, састыруы. Осы арқылы Оспан батыр сол дәуірде басына бұлт үйірілген Шығыс Түркістанға иелік ететін бірден-бір өкіл екендігін айқын дәлелдеді.

Оспан батырды Қытайда әлі күнге дейін Қытай коммунистері түрікшіл, Шығыс Түркістаншыл банды, мемлекет территориясын бөлшектеуші деп дәріштеп келеді. Сол коммунистік идеяның ықпалына ұшыраған бір бөлім адамдардың Оспан батырға негізсіз айыптар тағуы таңданарлық жайт емес. Менің ойымша, қазақта Оспан батырдай қараланған және халық арасында ерекше құрметке бөленген батыр жоқ. Түркия сапарымда көптеген ғалымдармен идеологтардың Оспан батыр менің жүрегім деп ұрандатқанын көріп, еріксіз көзіме жас келді. Біз тұлғамызды олардай қадірлей алмапшыз. Қазақ даласының шығыс бөлігін қорғау жолында

шаһит болған ұлт-азаттық күресін үлкен күшке айналдырып алшауыт елдерді тіксіндірген ұлы тұлғаның ерлік өмірі жас ұрпаққа өнеге.

Бүгінгі күнде де Оспан батырға еріп соғысқа қатысқан немесе оны жақын таныған көне көз қарияларды Шығыс Түркістан жерінен көп кездестіресіз. Солардың бірі Алтай қаласында тұратын жасы 80-нен асқан ұлты қытай зейнеткер Шадиң ақсақал Оспан батырдың 1948 жылы Қытайдың Гансу өлкесінде коммунистермен сұрапыл соғыс жүргізгенін және бұл соғыста Оспан батырдың Қытай халық азаттық армиясына ауыр соққы бергендігін мақтана баяндаса, Шығыс Түркістан төңкерісі жауынгері марқұм Қираят ақсақал Оспан батырдың батырлығы мен адамдық қасиетін өте жоғары бағалайды. Ақсақал батырды өте көшпiл болған оның қол астында қытай ұлтының өкілдері де жұмыс атқарған деседі.

Оспан батырды елге анағұрлым таныту мақсатында немересі Өрке Нәби бас болып халықаралық «Оспан батыр» қоры құрылған. Осы қор Оспан батырды еске алу мақсатында республикалық айтыс өткізіп, әйгілі қолбасының киелі аруағын бір тербетті. Ал өткен жылы Дүниежүзі Қазақтары Қауымдастығының бастамасымен Алматы қаласында Оспан батырдың туғанына 110 жыл толуына орай жер-жерден Оспантанушы ғалымдар шақырылып халықаралық конференция ұйымдастырылды. Сол жылдың желтоқсан айында Түркістан қаласында А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде Досай Тұрсынбайұлы Кенжетай, түркиялық Махир Накиш қатарлы ғалымдардың ат салысуымен «Оспан батыр және Шығыс Түркістан» атты конференция өтті. Ал түбі бір түрік елінде, Стамбул қаласында, әйгілі Топ кашы сарайы жанында Оспан батыр атында көше бар. Керек десеңіз Оспан батыр туралы шежірелерді Европа, Америка елдерінен де көп кезіктіресіздер. Өз басын өлімге байлап елін, жерін қорғаған Оспан батырдың аты ешқашан да өпшейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Оспан батыр (деректі зерттеу). Алматы, «Орда», 2007. 179 бет
2. Шыңжаңның жергілікті тарихы. Үрімжі. 1982. 768 бет
3. Шыңжаңның үш аймақ төңкеріс тарихы. Пекин, 2000.
4. *Халифа Алтай*. Алтайдан ауған ел. Алматы, «Атажұрт» баспасы. 2000. 190 бет.
5. *Қожай Доқасұлы*. Офицердің қойын дәптерінен. Пекин, «Ұлттар» баспасы, 1996. 290 бет
6. *Қостай Жақияұлы*. Дәлелхан генерал. Пекин. «Ұлттар» баспасы, 2002. 178 бет
7. *Хасан Оралтай*. Елім-айлап өткен өмір. Алматы, 2005.

REZUME

N.ZANADILULY (Turkistan)

HERO OSPAN AND THE WAR OF LIBERATION OF EAST TURKISTAN

The article says about the heroism of Ospan knight in the struggle for national liberation of East Turkistan.

Ясиын ҚҰМАРҰЛЫ

КӨШПЕЛІЛЕР ЖӘНЕ ҚЫТАЙДЫҢ ОРТА ЖАЗЫҚ ӘН, КҮЙ, БИ
МӘДЕНИЕТІ

В статье говорится о влиянии северных кочевников на литературу и культуру Средней равнины Китая, и уточняются историческими фактами.

Yazar kuzey göçmenlerinin Çin'in Orta düz edebiyatına, kültürüne yaptığı tesiri tarihi kaynaklarla ispalamıştır.

Тілді мәнерлеп, ұйқастырып қолдану, ән айту, би билеу, күй тарту – адамзатқа ортақ мәдениеттік құбылыс. Адамзат мәдениетіндегі таңғажайып құбылыстардың бірі саналатын ән, күй және билердің алғашында неден, қалай пайда болғандығы туралы қазірге дейін бірлікке келген айқын көзқарас жоқ. Бұл мәдениеттің ең алғашында қалай қалыптасқандығы туралы сенімді дәлел де кемшін. Әркім оның төркінін әр түрлі болжайды. Қытай ғалымдарының кейбіреуі Қиыр Шығыстағы алғашқы күй әуендері Яңшау мәдениеті (б.з.б.5000-б.з.б.3000 аралығында Сарыөзеннің жоғары және орта ағысына таралған) дәуірлерінде пайда болған деп қарайды. Терістік көшпелілерінің әні, күйі, биінің қапана пайда болып, қандай күйге жеткендігі туралы да тым арғы заман жазба деректері жоқтың қасы. Бұлардың көптеген деректерін біз жартаc суреттері, жаңа тас дәуірінің қыш бұйымдарына салынған өрнек суреттері және басқа да археологиялық деректер мен аңыз-әпсана сияқтылардан байқай аламыз. Осындай жартаc суреттерінің ең бір бірегейі — Шинжияндағы Тәңіртауының орта теріскей бетіндегі әйгілі Құтыби жартаc суреттері [1]. Онда ер-әйелі бар неше ондаған адам біркелкі тізіліп, бірдей қимылмен аса ұйымды әрі тәртіпті күйде биге басқан. Егер адам жанын елітетін, құлақтан кіріп бойды алар әсем ән мен тәтті күй болмайынша, сонша көп адамның бұндай бірдей қалыппен масаттана биге басқан көрінісінің болуы да мүмкін емесі белгілі. Құтыбидегі топтық би жартаc суретін ғалымдар Сақтардың көркемөнерлік туындысы ретінде бағалайды. Демек, сол дәуірлерде терістік көшпелілері, әсіресе біздің арғы аталарымыздан болған сақтардың әні, күйі және биі жоғары деңгейде дамыған. Осы кезде жекелей ғана емес топтық ән, күй, билер де қалыптасып болған. Құтыбидегі топтық би бейнеленген жартаc суретіндегі көріністер оның жоғары деңгейдегі дамыған кезеңнің суреті. Бұндай сауықтың терістіктегі тарихының одан әлде мыңдаған жылдар арыда екендігі күмәнсіз.

Би адамзат ең алдымен жасампаздаған өнерлерінің бірі болуы мүмкіндігін ғалымдар үнемі ауызға алады. Өйткені, адамзат қуанғанда, шаттанғанда, ерекше тебіренгенде, бірі-біріне ерекше жан сезімін бейнелегенде биге басқандай қимыл шығаратындығы тым арғы заманнан бар құбылыс болуы мүмкін. Ол дәуірде бұл арнаулы көркемөнерлік қимыл

болмаған. Ал бидің бақсылардың күдіретті күшпен байланыс жасаудағы, иесі мен киесін шақырудағы, жын-шайтардарды қуалаудағы құралына айналуы, басқа да түрлі шаманизмдік мұрасымдарда пайдаланылуы оның саналы көркемөнерлік қимылға айналғаннан кейінгі құбылыс болса керек.

Ғалымдар шаман дінінің пайда болған және өрбіген ортасы ең әуелі терістіктегі Евразия даласы екендігін алға тартады. Егер бидің шынайы көркемөнерлік өнерге айналуы шаман дінімен байланысты болса, онда бидің ең алдымен жетілген орнының да Евразияның терістік даласы екендігін мөлшерлей аламыз.

Терістік көпшелілерінің ең байырғы жазба деректері саналатын жаргас суреттерінен әнді де, күйді де байқауға болмайды, қайта осыларға салыстырмалы түрде би көріністері ең мол жолығады. Терістіктегі арғы заман жаргас суреттерінде адамдардың би билеген көріністері жиі ұшырайды. Бұл сол дәуірде әннің де, күйдің де барлығын білдіреді. Өйткені ойнақы ән-күй болмаса бидің де болуы мүмкін еместігі кімге болса да белгілі жай.

Қытайдың орта жазығында күй мен бидің пайда болғандығының алғашқы дерегі де тым арыдан жолығады. Тибет үстіртінің пығыс терістігіндегі Чиңхайдан жаңа тас дәуірінің Ма жияяу мәдениетіне (马家窑文化) тән реңді қыш табақ табылған. Оған үш топ бес-бестен өзара қол ұстасып би билеген көріністегі адам суреті салынған. Олар жеңі тар, денеге нығыз қапталған, етегі тізеге дейін түскен киім киген. Бастарына орауыш ораған. Киімдерінің етегінен арғына қарай құйрық шығарылған [2]. С₁₄ бойынша саралағанда, осыдан 5000 жылдың алдындағы туынды екендігі анықталған.

Дәл осы қыстақтан осындай арыстан тісті, қабылан құйрықты бес адамның қол ұстаса биге басқан көрінісі сызылған жауырын сүйек табылған [3]. «Тау-теңіз шежіресінде» Шиуаңмудың арыстан тіс, қабылан құйрықтылығы айтылады. Ал, ғалымдар осы Шиуаңмуды батыс терістіктегі көпшелі Сақтардың көсемі ретінде таниды. Қытайдың орта жазығының батыс терістігіндегі Гансу, Чиңхай жерлеріндегі Ма жияяу мәдениетінен (马家窑文化) және де қыштан күйдіріліп, беті терімен қапталған бел дабылы табылған [4]. Міне, бұлар Қытайдың орта жазығының батыс терістігіндегі далалық өңірлерде жаңа тас дәуірінде ән, күй, билердің ең алғаш дамығандығын ұғындырады.

Кейбір қытай ғалымдары Қытайдың орта жазығындағы (Қиыр Шығыстағы) алғашқы күй әуендері (五声音阶) Яншау мәдениеті дәуірінде (б.з.б. 5000-ж – б.з.б. 3000-ж) қалыптасқан деп қарайды. Яншау мәдениетін ішінара ғалымдар терістік көпшелілерінің мәдениетімен төркіндестіреді [5]. Ал, ішінара ғалымдар ән, күй, билердің төркіні – адамдардың ең алғашқы діни салттары, яғни ән, күй, билерді шамандық рәсімдердің туындысы деп

біледі [6]. Жаратылыстан тысқары күдіретті күшпен байланыс жасаушы ерекше адамдар (бақсылар, сәуегейлер, білгірлер, т. б.) үстеріне әлем-жәлем киімдерді киіп, қолдарына күй аспаптарын алып, би билеп, ән айтып, күдіретті күшпен байланыс жасайды, иесін шақырады, жың-шайтандарды қуалайды, тілеу тілеп, болашақты болжайды, т. б. Байқасаңыз, бұндағы ең бір қарымды құрал және де қызыл тіл тәрізді. Олардың ауыздарынан шығатын сөз – жайшылықтағы қарапайым сөздер емес, жанды да, жалынды, ер кеуде, ершімді, өнменнен өтіп, өлгенге жететін, тілеуді қолдап, күдіретті қозғайтын, ұйқастап келіп, ойқастап кететін әдеби тіл. Қазіргі өлең-жырдың арғы төркіні шындығында осы сөздер болар. Біздің ата-бабаларымыз жасаған Евразия даласы осындай наным-сенімдердің ең алғаш жаратылған өңірі болуы мүмкін. Азияның терістігінде өркен жайып шар тарапқа таралған байырғы шаман діні дәл осындай мәдениеттің басты төркіндерінің бірі болар. Азиядағы шаманизм мен Америка үндістеріндегі шаманизмдегі қыруар ұқсастықтарға қарағанда, Евразиядағы шаманизмнің 10 мың жылдың арғы жағында пайда болғандығын білуге болады. Бұл біздің әдебиетіміздің арғы сорабының да тым арыда жатқандығынан дерек береді [7].

Шаман бақсыларының басына үкі тағынып, денелеріне түрлі шапақты киімдерді киіп, биге басқан көріністері Азияның терістігіндегі жартас суреттерінде көп жолығады. Қазақстанның Баянжүрек жартас суреттері мен Шинжияның бардақұл жартас суреттеріндегі осындай шамандық бейнелер осыдан 3500 жылдың алдындағы туындылар деп бағаланған [8]. Осы жартас суреттерінде бейнеленген бақсы образы тек бақсылық киім киіп, жың шақырумен ғана тынбайды. Олар дабылын соғып немесе басқа күй аспаптарын шертіп, би билейді. Сонымен қоса әнге басады немесе тақпақтап атын атап, түсін түстеп иесі мен киесін шақырады, жың-шайтандарды қуады. Міне біз бұлардан біздің ата-бабаларымыздың әнінің, биінің, күйінің және әдебиетінің бастау көзінің тым арыда жатқандығын біле аламыз. Шығыс дүниесіндегі шаман бақсыларының қимылы туралы ең алғашқы жазба деректер Қытайдың Шаң дәуіріндегі сүйек жазуынан жолығады. Сүйек жазуларында Шаң патшасының бал апып, жауын-шашынды, аңшылықты және жорықтар мен соғыстарды болжағандығы жазылған [9]. Тіпті бал апып, болжал айту құқығы тек Шаңдардың патшасында ғана болған. Онда Шаң патшасының биге басып, жаңбыр тілегендігі, түс жорығандығы жазылған.

Сүйек-сауыт бейнелі жазуындағы биді білдіретін 舞 иероглифінің алғашқы бейнесін сүйек-сауыт бейнелі жазуын зерттеуші синологтар екі қолына сиырдың құйыршығын ұстап биге басқан адамның бейнесі деп шешеді. Бұндай шамандық ие-киеге нану салты кейіндеп эстетикалық түске көшкендігі туралы мысалды, қытай жазуындағы көркем дегенді білдіретін 美 иероглифінен де байқауға болады. Осы иероглифтің сүйек-сауыт жазуындағы алғашқы көрінісі басына үкі таққан адамның бейнесі болған. Демек, басына

үкі тағудай шамандық, тотемдік құбылыс кейін эстетикалық мәнге ауысқан. Ал, қос қолына шапақ (құйыршық) ұстап биге басқан шамандық қимыл кейін сауықтық би болған. Тағы да осы сияқты Қытайдың шығыс терістіктегі Чиң хайдан табылған жаңа тас дәуірінің реңді қыш табағына қол ұстасып би билеген адам көрінісі салынғанын, олардың киімдерінің етегінен артына қарай құйрық (бөрінің құйрығы тәрізді) шығарылғандығын жоғарыда баяндадық. Бұлардың барлығы алғашқы билердің ең байырғы шаманизммен байланысты екендігінен дерек береді. Басына үкі тағу қазақта қазірге дейін әрі тотемдік, әрі әсемдік түс алады.

Демек, би арғы заманда бастысы аруақ, ие-кие шақыруға, тәңірмен байланыс жасауға қолданылған. Ол кезде адамдар жауын-шашын тілегенде, жорыққа аттанып, соғысқа қатынасқанда аруақтан, ие-киеден жәрдем тілеуде би билеп, күй шертіп, желеп-жебеу тілеген. Бұндай әдет Терістік Азияның көпшелі ру-тайпаларында жалпы беттік бар құбылыс екендігі белгілі. Америка үндістерінің ру басыларының басына таққан құс қауырсындары дәл осы шаманизмнің туындысы екендігі белгілі. Әйгілі қытай тарихшысы Жаң Гуаңжы мырза Қытайдағы шаманизмнің арғы сорабын 5000 жылдың арғы жағынан басталатын Сарыөзен және оның терістігіндегі жауырыншылық салты мен түрлі хайуанат бет суреттеріне дейін апарады [10]. Шындығында шаманизммен мәнерлі сөз, әсем ән, тәтті күй, ойнақы бидің байланысты екендігі белгілі. Дегенмен, тым арғы замандардағы терістік көпшелілерінің Қытайдың орта жазығының ән, күй және би мәдениетіне жасаған тікелей әсері туралы жазба тарихи деректер кемшіл. Алайда, біріншіден, шаманизмнің алғашқы бесігінің Еуразия даласы екендігін; екіншіден, аталған салттардың Еуразия көпшелілері мен Америка үндістерінде (олар Азияның терістігінен барғандар деп қаралады) осы замандарға дейін сақталуынан; үшіншіден, арғы заманғы Шаңдардың терістік көпшелілерімен байланыстылығынан; төртіншіден, археологиялық негіздерден (жаргас суреттері, қыш бұйымдардағы өрнектер) Қытайдың орта жазығындағы алғашқы би ұшқындары терістік сахарасымен байланысты деген қорытындыға келеміз.

Сенімді тарихи деректерден терістік көпшелілерінің ән, күй, би мәдениетінің Қытайдың орта жазығына ауқымды әсер жасағандығының бізге белгілі тарихи кезеңдері - Хан патшалығының (б.з.б. 206ж. - б.з. 220ж.) соңғы дәуірі, Жин патшалығы дәуірі, Таң-Соң патшалығы дәуірлері және Юан, Чиң патшалықтары дәуірлері.

Қытайдың орта жазығында Хан патшалығынан бұрынғы патшалық құрған Шия (б.з.б.22ғ. - б.з.б.17ғ.), Шияң (б.з.б.17ғ. - б.з.б.11ғ.), Жоу (б.з.б.11ғ. - б.з.б. 771ж.) және Чин (б.з.б. 221ж. - б.з.б. 206ж.) әулеттерінің барлығын түп еселі бірыңғай Қытайдың орта жазық егінші тұрғындары деп айтуға болмайды. Бұлардың кем дегенде жарым-жартысының терістік көпшелілерімен байланысты екендігін ғалымдар үнемі дәріштеп келеді.

Ендеше, осы өңірдің ән, би, күй мәдениетіне сол замандардағы терістік көпшелілерінің де үлесінің аса зор болғандығы табиғи.

Чин-хан (秦汉: б.з.б. 221ж. - б.з. 220ж.) дәуірінен кейінгі Қытайдың орта жазығындағы күй аспаптарының мүлде көп бөлегінің батыс терістіктегі көпшелілер арқылы келгендігі ғылымда дәлелденген шындық. Ал, одан бұрынғы замандарда неліктен Қытайдың орта жазығына терістік көпшелілерінің күй аспаптары кірмеген? Бұл біріншіден, сол замандарда Қытайдың орта жазығына терістік көпшелілерінің күй аспаптары мен күйлері кірмеген емес, қайта Чин-Хан дәуірінен ілгерігі бұл жағындағы жазба деректің жоқтығынан. Адамзат Сарыөзен алабы мәдениетін алғаш жарата бастағаннан-ақ осы өңірден терістік көпшелілері ірге бөліп көрген емес. Тіпті бір бөлім ғалымдар байырғы заманда Сарыөзен алабын Заң-Миян тілді отырықты егіншілер емес, қайта терістіктің Алтай тілді көпшелілері қоныстанған деп қарайды (桥本万太郎 (Хашимато): «Gengo ruikei shi ro» . 1978ж, Токио. Қытайша басылымы. 1985 жыл, Бейжиң, 72-76-бет). Екіншіден, Хан патшалығынан (б.з.б. 206ж - б.з. 220ж) ілгері, яғни хан патшалығының елшісі Жаң-чиянның батыс өңірге саяхатынан бұрын Қытайдың орта жазығында оның оңтүстігіндегі Чу (Чу – қытайдың тарихында, Чаңжияңның орта-төменгі ағарында мың жылға жуық хаңдық құрған ел. Ол Шаң <商> әулеті тұсында елдік құрып, Чин <秦> әулеті Қытайды бірлікке келтіргенге дейін өмір сүрген) елінің ән-күйі негіз болған. Көптеген қытайтанушы ғалымдар осы Чу (楚) елін құрушыларды, кем дегенде олардың ақсүйектерін терістіктегі көпшелі ұлыстардың ұрпағы деп санайды. Тіпті кейбірі олардың тегін баба түркі тілділерден қарастырады. Қазіргі дәуірде сол оңтүстіктегі Чаңжияң алабында Чин (秦: б.з.б. 221ж. - б.з.б. 206ж.) дәуірінен ілгері Мың жылға жуық әкімият құрған Чулардың (楚) құрамынан шыққан Мияу, Иі, Тужия т.б. ұлттардың салттық жырларында форма жағынан қазақтың салттық жырларына ұқсайтын көптеген үлгілер бар. Иізу, Тужия ұлттары өлімде жоқтау айтады, жақынымен айырылысқанда, қыз ұзатқанда көріс айтады. Байзу, Мияузу ұлттарының қыз-жігіттері өлеңмен айтысады, т.б.

Қазірге дейінгі Қытай тарихындағы тарихы ең ұзақ саналатын әдеби туынды - Күңзы құрастырған «Жырнама» (诗经). Ол халық арасынан жиналған өлеңдер жинағы. Ал, Чу елінің әйгілі ақыны Чүй Юанның өлеңдері яғни «Чу өлеңдері» (楚诗) бірден-бір ең ертедегі авторлық әдеби туынды саналады [11]. Оның қытай әдебиеті тарихындағы орнын басқа әрқандай туынды баса алмайды. Біздің Чу өлеңдерін алға тартуымыздың мынадай себептері бар:

Біріншіден, қытай әдебиетінің қайнар көзі, ең басты тұнық бұлағы саналатын «Чу өлеңдерін» оқысаңыз, оны қазіргі көзқараспен қарағанда Чаңжияңның орта-төменгі ағарындағы отырықты, егінші елдің ақсүйегі жазған өлең емес, қайта, Қуаңхы бойы немесе оның терістігіндегі дала мәдениетіндік шаман мүритінің «бақсылық сарыны» деп қалуыңыз да мүмкін. «Чу өлеңдерінің» тұла бойынан шаманизмнің иісі аңқып тұрады. Тіпті, оның кей өлеңдерін шынайы түрдегі шаман бақсыларының «жын шақыруы» деуге болады. Чүй юанның өлеңдерінде, «бақсы менен кәлшелер, жұпар иіс себінің, әлем-жәлем киінің, күймен бірге елірің, биге баса желігің, иелерін шақырады» [12]. Қытай этнографы Лин Хы мырза өзінің «Қытай бақсылық тарихы» атты еңбегінде, Чүй Юанды Чу елінің бақсысы (巫官) деп жазады [13]. Ол оның әдеби жасампаздығын түгелімен діни әдебиетке жатқызады [14]. Чүй Юанның «Тәңірден сұрау», «Тоғыз жыр» атты өлеңдерін бір бөлім ғалымдар, ертедегі Вавилон ертегілері негізінде жазылған десе, енді бір тобы, байырғы Қытайдың батыс терістігіндегі көшпелілердің халық жырлары негізінде жазылған деп қарайды [15].

Әйгілі тарихшы профессор Фан Уынлан Қытай байырғы заман мәдениетін Қытайдың орта жазық «орда тарихшыларының мәдениеті» және Чу елінің «орда бақсыларының мәдениеті» деп екіге бөледі [16]. Міне, бұлардан Қиыр Шығыстың әнін, күйін, биін және әдебиетін дамытудағы рөлінің қаншалық зор болғандығын аңғаруға болады.

Екіншіден, тарихшы Фан Уынлан «Орда бақсыларының мәдениеті» атаған әйгілі «Чу мәдениеті» мен терістік көшпелілері мәдениетінің байланысы туралы «Алыстағы ата мұра» атты монографиямда арнайы баяндаған болатынымын («Алыстағы ата мұра» (Ұлттар баспасы, 2003 жыл, Бейжиң). Әйгілі қытай тарихшысы Сын Жоңмиян мырза да дәл осы Чүй Юанның өлеңі «Айырылысудағы» (离骚) бірқыдыру жеке сөздердің төркінін терістіктегі түркі тілдерімен төркіндестіреді («中山大学学报» 1961年第2期). Үшіншіден, Чүй Юан өзінің шаманизмдік сарын аңқыған, күнлүн тауынан екі елі айырылмайтын, оның үстіне аз да болса түркі сөздерін араластыра жазған (жоғарыдағы айтылған Сын Жоңмиянның көзқарасынша) өлеңі «Айырылысудағы» (离骚) сөз төркінін баяндауынан оның терістік көшпелілерімен байланысты екендігін білеміз. Қытайдың ән-би тарихына үңілсеңіз, Сарыөзеннің терістігіндегі көшпелілер мен Чаңжияң өзенінің орта-төменгі ағарындағы Чулардың ән, би және музыкашылығында Қытайдың орта жазығына қарағанда дамыған күйде екендігін білуге болады. Қытай байырғы жазба деректеріне негізделгенде, Жаң Чиянның батыс терістікке жасаған алыс сапарынан ілгері Хан патшалығының музыкасы негізінен атақты ақын Чүй Юанның мекені – Чулардың ән-биін өзіне өрнек еткен [17]. Бұның себебі де осы өңірде Қытайдың орта жазығына қарағанда

шаманизмдік дала мәдениеті ұзаққа дейін дамып, дәурендегендігінде болса керек [18]. Ән, би, күйдің байырғы замандағы ең негізгі қоздырушы күші – шаманизм Қытайдың орта жазық жерінде тым ерте шектеуге ұшырай бастаған. Ғалымдар бұны Қытайдың орта жазығындағы қытай ұлтында ән, би және күйдің басқа ұлттарға қарағанда артта қалуының басты себебі деп қарайды [19]. Мозы, Шия патшалығын (б.з.б.22ғ. - б.з.б.17ғ.) аударған алғашқы Шияң патшасы Шияңның бақсылыққа тиым салғандығын жазады [20]. Жоғарыда айтқанымыздай, Шияң патшаларының бақсылыққа ие екендігі, сондай-ақ, олардың бал ашып, сәуегейлік айтып, бақсылық ойнау құқығының патша немесе патша әулетіндегілерде ғана болуына қарағанда, Шаң патшалары ерекше құқыққа ие санаулы адамдардың ғана бақсылықпен айналысуына жол қойған. Кейде, Шияң патшалары бақсылардың басы (群巫之长) аталып отырған [21].

Арғы заман жазбаларында Чиндердің (秦) Номдардың (戎: терістік көпшелісі) ән-күйіне беріліп, одан қайта Шаялардың (қытайдың) әуеніне қайтқандығы туралы баяндалады [22]. Чин(秦) ұлысы бұрын батыстағы шеткері шағын ел болған. Қытайдың орта жазығының өзіне қаратуын (教化) кешірек қабылдаған. Алайда, орта жазыққа беріліп, «Ном-тиек» (戎狄: сол кездегі терістік көпшелілері) мәдениетінен тез бой тазартып, Қытайдың орта жазық мәдениетін игергендіктен оның бір мүшесіне айналып, орта жазықтықтардың (诸夏) қабылдауына ие болды [23].

Хан (汉) патшалығы дәуірі (б.з.б. 206ж - б.з. 220ж)

Б.з.б. 138 жылы, Хан елінің 30 жасқа толмаған жас елшісі Жаң Чиян (张骞) Хан патшалығының астанасы Чаң-аннан жолға шығып, батыс терістік өңірге елшілік сапарға шығады. Жол-жөнекей ғұндарға қолды болып, ғұндардың елінде он жыл тұрып, ғұн ақсүйегінің сиырын бағады, әйел алып, бала сүйеді. Кейін ғұндардың ішкі дүрбелеңін пайдаланып қашып шығып, Чаң-анға оралады. Ол осы реткі сапарда көздеген нысанаға жете алмағанымен, батыс терістік елдерінің салт-санасы мен заттық мәдениеті туралы қыруар мәлімет әкеледі. Арада бес жыл өткеннен кейін Хан патшалығының патшасы Хан Уди Жаң Чиянға жүздеген нөкер ілестіріп, аса мол мал-дүние, тарту-таралғымен екінші рет батыс терістіктегі Үйсін еліне сапарға аттандырады. Осы жолы Жаң Чиян Үйсін еліне сапарға келеді және Бактрия, Қаңлы, Наште, т. б. елдерімен байланыс жасайды.

Жаң Чиянның осы реткі табысты сапары туралы Буманың қырқыншы музыка тарауында: Жаң Чиян батыс өңірге елшілікпен барғанда «Махадолық» (摩诃兜勒) атты кернай-сырнай, дабыл-даңғарамен орындалатын күй жанрын ала келіп, Қытайдың орта жазығына таратты.

Лиянның 5 жылы 28 тарауға аударып, түсіндірді – деп жазылады. «Жиннама · музыка шежіресінде»: Хыңчүйде Шуанжияу болғандықтан ол қулардың күй аспабы. Жаң-чиян батыс өңірге барғаннан кейін батыс музыкасы «Махадолық» (摩诃兜勒) бар болды. (横吹有双角, 乐也. 张博望入西, 传其法于西系, 惟得〈摩诃兜勒〉一曲.) - деп жазылады [24] Осы баяндағы 横: батыс, батыс өңір; 吹: кернай-сырнай, дабыл-даңғара күй аспабы. Бұдан тек хыңчүйде (横吹) дегеннің өзінің батыс өңір күй аспабы деген мағынада екендігін білеміз. Хыңчүйдің (横吹) Қужиау (胡角) деген тағы бір аты болған. Ал, Қужиау (胡角) туралы «Қытай музыка сөздігінде»: «Ол дабыл-даңғара, кернай-сырнай күй аспабының армияда ат үстінде күй орындайтын хыңчүй күй аспабы. Ол батыс өңірге шуанжияу деген атымен әйгілі» (即鼓吹乐中用作军中马上之乐之横吹. 以采用西域双角而得名.).

«Ханнама» батыс өңір баянында», «Соңғы ханнамада» және Жин Фуоанның «Пипа мен өлең сөзге кіріс сөз» сияқты тарихи еңбектерде жазылуына, Хан патшалығы дәуірінде ғұндар, үйсіндер жаратқан дабыл, сыбызғы, боздауық, шипа, ғежек сияқты күй аспаптары Қытайдың орта жазығына таралған. Сонымен бірге Қытайдың орта жазығының жетіген, күй тақта, 13 ішекті пертер және қоңырау, барабан сияқты күй аспаптары Қытайдың орта жазығынан терістік көшпелілеріне таралған.

Жаң-чияннан кейін батыс терістікке хан елшілері шығып тұрды, олар иран, үнді елдеріне дейін барды. Жаң-чиянның батыс терістікке сапарынан кейін, батыс пен шығыстың мәдениет алмасуы жеделдеді. Қытайдың орта жазық мәдениеті батыс терістікке таралып, батыс терістіктің мәдениеті Қытайдың орта жазығына жетіп жатты. Батыс өңірден әкелінген заттар Хан патшасы Хан Удиды паттыққа бөледі. Ол Чаң-ан қаласының батысындағы патша бақшасында ерекше сарай салғызады. Сарайдың қақпасына Анши арыстанының мүсінін қойғызады. Сарайдың ішіне Үнді тотықұсының суретін салғызады. Батыс өңірдің иістендіргішін тұтатады. Анши қатарлы елдердің түйеқұс жұмыртқасы мен кристалл табағын қойғызады. Сарайға жақын маңдағы батыс өңірден әкелінген түйежоңышқа мен үзім егіледі. Орман бағында батыс өңірден әкелінген арыстан, тоты, піл, түйе және тұлшарлар бағылады.

Қытай күй аспаптарында терістік әсерінен пайда болған күй аспаптарының бір түрі - ат үстінде ойналатын күй аспаптары. Шижүн ханшаның үйсіндерге ұзатылғанда жол бойы ат үстінде ойнайтын күй аспаптарымен жүруін қытай жазба деректеріндегі ат үсті күй аспаптары туралы ең көне тарихи дерек деп айтуға болады.

Ат үстінде ойналатын күй және күй аспабы байырғы дала мәдениетінің үлгісі. Ат үстінде ойналатын күй дегендік – көшпелілердің күйі дегендік.

Хан дәуірінде Қытайдың орта жазығында жылқы міну қалыптасқанда, жылқы үстінде ойнайтын күй аспабы да таныс бола бастаған болуы мүмкін.

Жоғарыда баяндалған батыс өңірден келген дабыл-даңғара, кернай-сырнай күй аспаптары (鼓吹乐) туралы «Қытай музыка сөздігінде» былай түсінік беріледі: «Хан дәуірінен бергі еліміз дәстүрлі күйлерінде, ұрмалы-соқпалы күй аспаптары мен үрлемелі күй аспаптарын негіз еткен орындау формасы мен күй аспаптары жанры болды. Оның алғашындағы бастылары барабан(鼓), жың (钲: әскери шеруде пайдаланылатын жезден жасалған сапты дабыл), шияу (萧: сыбызғы), жия (笙: қу күй аспабы) сияқты күй аспаптары болған. Оған үнемі жыр қосылып айтылатын болған».

«Күй мекемесі жыр жинағында»: «Хыңчүйдың (横吹: батыс өңір күй аспабы) тегі дабыл-сырнай күй аспабы... Онда шияу (萧: сыбызғы), жия (笙: қу күй аспабы) болғандықтан дабыл-сырнай күй аспабы саналады. Оны тасаттық беру, тәңірге тәуеп етулерде пайдаланады. ... Онда дабыл, мүйіз аспаптары болғандықтан батыс өңір күй аспабы (横吹) аталып, ат үстінде ойналады» деп жазылған [25].

Қытайларда ерте заманда қисса айту әдеті (дастанды өлеңдетіп жатқа айту) болмаған. Уаңчиң (王青) мырза бұның себебін мынадай үш жақтан іздейді: «Көшіп жүруге үйлесетін мәдениет ортасы жоқ, жанға ала жүріп, шертетін күй аспабы ташқырланбаған, тілінде және тоны (дыбыс ырғағы) бар» [26]. Міне, сондықтан да терістік көпшелілерінің ән, күй, би және басқа да өнер көрсету үлгілерімен ұштастырылған әдебиет-көркемөнер жасампаздығы Қытайдың орта жазығындағы халықтардың әдебиет-көркемөнеріне мольнан қабылданып, тез таралып, кең көлемді қоғамдық өнім берді. Ол Қытайдың орта жазық әдебиет-көркемөнерінің халықтық түс алуына тамаша шарт-жағдай жаратты. Демек, Қытайдың орта жазығында хан дәуірінде ат үстінде ойнайтын күй және күй аспабы болған. Бұл терістік көпшелілерінің әсерінен келген.

Тарихи деректерде жазылуынша, Хан дәуірінде Лиң-ди (灵帝) кулардың киіміне, кигіз үйіне (胡帐), төсегіне, отырысына (малдас құрып отыру болса керек, батыс терістіктер малдас құрып отырады), тағамына, қоңқуына (箜篌: көне замандағы бір түрлі көп ішекті шертпелі музыка аспабы. Оның жатқызып қойып шертетіні де, тігінен қойып шертетін түрі де бар, ішек саны аз болғанда бес, көп болғанда он екі болған), сыбызғысына, биіне (би билеу) қызыққан. Астанадағы өзіне жақын игі жақсылар түгелдей оған еліктеген, бұл бір мезеттік ауқымға айналған.

Хан патшасы Лиң-дидің қулардың тағамына, шарабына және ән, күй, биіне әуестенуі оған саяси жақтан пүбә әкелді. Бір бөлім тарихшылар Лиң-дидің қулардың мәдениетіне берілуін сын тезіне алды. «Соңғы Ханнамада»: «Лиң-ди қулардың шелшегіне әуестенгендіктен астанадағылар жашпай қулардың шелшегін жеді. Бұл кейінгі Доң Жоудың қу әскерлерімен астананы алуына сәйкесті» деп жазады [27]. Яғни сол заманның бір бөлім адамдары Лиң-дидің қулардың мәдениетіне әуестенуін Хан патшалығының жойылуға бет алғандығының нышаны деп қараған. Іс жүзінде Доң жоудың бүлігі Лиң-дидің қулардың мәдениетіне әуестенуінен емес еді. Ал, Хан патшалығының жойылуы да сыртқы шапқыншылықтан емес, ішкі бүліктен болғаны көпке белгілі жай. Міне бұлардың барлығы терістік көшпелілерінің мәдениетінің Қытайдың орта жазығына қаншалық терең әсер-ықпал жасағандығын ұғындырады.

Уй-Жин(魏晉) патшалығы дәуірі (б.з. 220ж - б.з.420ж)

Қытай тарихында терістік көшпелілерінің ойын-сауық мәдениетіне берілуі тек хан патшалығы дәуірінде ғана болған емес, дәл осындай қулардың мәдениетіне берілу ауқымы Батыс Жин (西晉) патшалығы дәуірінде тағы бір рет өрлеу алып, ұқсас айыптауға ұшыраған. Жин патшалығы тұсындағы оқымысты Ганбау: «Қу төсегі, мо табағы (мо — шығыс терістігіндегі байырғы көшпелі ұлттың аталуы), дилердің құрал-саймандары, қияндардың ет асуы, молардың ет қақтауы, дилердің тағамдары сияқтылар Чиншыхуаннан (б.з.б.265 ~ б.з.б.275) бергі қытайдың әуестенетін, бай-манаптардың жиятын мүлкі болды. Игілікті іс, құтты қонақтардың барлығында осылар алда жүрді. Міне бұл номдар мен дилердің қытайға шапқыншылық жасауының нышаны еді» деп жазады [28]. Бұдан батыс-терістік тағамына әуестенудің Қытай тарихындағы сілемінің тым арыда жатқандығын, оның үстіне Қытайдың орта жазығында терістіктің тағамы ғана емес ыдыс-аяғының да ерекше қарсы алуға ие болғандығын білеміз.

Жин патшалығының соңғы мезгілінде Қытайдың орта жазық өңірінде терістік көшпелілерінің үстемдігі орнады. Сонымен терістік ән, күй, би мәдениетінің әсер-ықпалы тағы бір рет Қытайдың орта жазық аумағын күшті шаршды. Бұл ретте терістіктегі сиянши, гүн, қиян (羌) сияқты көшпелі халықтардың ән, күй, би мәдениетіне ғана емес және басқа мәдениеттерінің де Қытайдың орта жазығына ықпал әкелгендігі даусыз.

Тарихта Қытайдың орта жазығына еніп ірге тепкен, әкімият құрған терістік көшпелілері өз сопа басы ғана келіп қоныстанған жоқ. Олар терістіктен Қытайдың орта жазығына өз мәдениетін де ала келді. Бұлардың ішінде көшпелілердің әдебиеті де бар екендігі анық. Қытайдың орта жазығына қоныстанып, Қытайдың орта жазық халқына айналғаннан кейін, олар Қытайдың орта жазығының саяси, экономикалық және түрлі мәдениет

құрылыстарына белсене атсалысты. Сол қатарда Қытайдың орта жазық елін басқа терістік көпшелілерінің шабуылынан қорғау күресіне де қатынасты. Кезінде оңтүстік ғұндар Қытайдың орта жазығына сіңгеннен кейін, терістік ғұндардың Қытайдың орта жазығына жасаған шабуылына қарсы күреске қатынасты. Тіпті, кей қытай ғалымдары терістік ғұндарды талқандаған Қытайдың орта жазығына қоныстанған оңтүстік ғұндар деп те қарайды [29]. Терістік көпшелілері Қытайдың орта жазығында әкімият құрғаннан кейін, байырғы қытайдың салты бойынша ән-күй мекемесін құрды. Бұрынғы ғұндар құрған, сияншилер құрған, тағыбаттар құрған әкімияттардың барлығында ән-күй мекемесі болды. Олар халық арасындағы ән-күйлерді жинап, пайдаланумен бірге, оқымыстыларға арнаулы мекеме ән-күйлерін де жасатты. Мүрұң (慕容氏) әулетінің әкімиятын (北周) аударып тастап, 386 ~ 534-жылдары әкімият құрған (北魏) Тағыбат (拓跋氏: Табғач да делінеді) әулеттері де ән-күй мекемесін құрды. Мүрұң (慕容氏) мен Табығат әулеті тілі де, салты да ұқсас бір ұлт және олардың ән-күйі араласып, тоғысып кеткен. Мүрұң-тағыбат ән-күйлері аласапыран жаугершілік заманда толық сақталып қалмаған. Олардың бір бөлегі терістік Уй хандығының (яғни тағыбаттар құрған хандықтың) ән-күй мекемесінде сақталған. «Уинама · күй шежіресінде» жазылуынша, терістік Уй хандығының соңғы мезгілінде, халық ән-күйлеренен 500-дейі сақталған. Алайда «Таңнама · күй шежіресінде» Таң дәуіріне жеткенде небарі 53 күй ғана қалғандығы жазылған. Соғыс аласапыраны және тілдік айырмашылық салдарынан бұлардың тек бір бөлегі ғана қытай тіліне аударылып, сақталып қалған. Бұлардың кейбіреулері Оңтүстік Қытайға таралып, оңтүстік хандықтар мекеме күйлерінде сақталған. «Күй мекемесінің өлеңдер жинағында» (乐府诗集) «Ертеден қазірге дейінгі күй естелігінен» (古今乐录) цитат алып: «Лияң хандығы кезіндегі дабылданғаралы батыс күйлерінде» (梁鼓角横吹曲), «Арман» (企喻), «Лаңя бек» (琅琊王), «Жүйлу қаныша» (钜鹿公主), «Күлгін торы» (紫骝马), «Сағыныш» (黄淡思), «Дала әні» (地区乐歌), «Торғайдың тірлігі» (雀劳利), «Мүрұң жыры» (慕容辞), «Лоң дәриясының басы» (陇头流水) сияқты 36 күй сақталған деп жазылады [30]. Бұлардың ішіндегі «Арман», «Жүйлу қаныша», «Күлгін торы», «Сағыныш», «Дала әні», «Торғайдың тірлігі», «Мүрұң жыры», «Ұлу дариясының басы», «Сынған тал бұтағы» (折杨柳枝歌), «Жымжырт даладағы жылқы қоңырауы» (幽州马吟歌辞) сияқтылар тағыбаттардың Уй хандығы тұсының туындылары ретінде танылады [31]. Сяншилер мен тобалардың бұл халықтық әндерінің сөзін қазір табу қиын. Алайда оның ән-әуен желісі соңғы дәуірлерге жалғасты әрі өз әсерін көрсетті. Бұндай

өлеңдерден «Лияң хандығы кезіндегі дабыл-даңғаралы батыс күйлерінде»- (梁鼓角横吹曲) «Арман» (企喻) қатарлы 36 өлең, «Күй мекемесінің қулардың күй аспабымен орындалатын көне күйлерінде» (乐府胡吹旧曲) және «Терең сай» (隔谷) сияқты 30 шумақ өлең, «Күй мекемесінің өлеңдер жинағында» жиыны 66 өлең қамтылған [32].

Сиянши-тағыбаттардың халықтық ән-күйлері негізінен «Дабыл-даңғаралы батыс күйлерінде» (梁鼓角横吹曲) сақталған. «Лияң хандығы кезіндегі дабыл-даңғаралы батыс күйлері» - он алты хандық заманындағы терістік көпшелілерінің ат үстінде орындайтын әскери күйі. Осы сияқты «Таңнамада»: «Терістік тиектердің күйінде, Сиянши, Түйгүн (吐谷浑) және Бұлақшық (部落稽) үш елде түгелдей ат үстінде күй тарғады. Соңғы Уй патшалығы дәуірінің күй мекемесі терістік әндерінен бастау алған, <Әулиенің ән салуы> деген осы» деп жазылады (北狄乐. 其可知鲜卑, 吐谷浑, 部落稽三国, 皆马上乐也. 后魏乐府始有北歌, 即所谓 «真人代歌» 是也.) [33]. «Таңнамада» тағы, ат үстінде ойналатын күй дегендік – көпшелілердің күйі дегендік делінген [34].

Сүй-таң (隋唐)дәуірі (б.з. 581ж - б.з.907ж)

Хан, Жин патшалықтарынан кейінгі батыс терістік көпшелілерінің ән, күй, би мәдениетінің орта жазық ән, күй, би мәдениетіне зор әсер жасаған тұсы Сүй-таң патшалығы дәуірі болды.

Терістік көпшелілері мен Қытайдың орта жазығы тым арғы замандардан бастап күй аспаптарынан тартып күй ырғақтарына дейін ауыс-күйісте болып келгендігі жоғардағылардан белгілі. Күй ырғағы осылардың ішіндегі ең маңыздыларының бір бөлегі. Қытайдың орта жазығы мен терістік көпшелілерінің күй ырғағындағы ауыс-күйіс туралы пынайы дерек бізге «Сүйнамада» белгілі [35]. Қытайдың орта жазығының дәстүрлі күй ырғағы мен батыс терістік халықтарының күй ырғағындағы өзіндік айырмашылық кезінде Қытайдың орта жазығының орда күйінде ұзақ уақыттық талас-тартыс тудырған. Бұны кейінгі қытай көркемөнертанушы ғалымдары «кеңеспен күйді оңау» (议正乐) деп атасты. Батыс терістіктегі қулардың күйі Қытайдың орта жазық орда «қонағасы күйіне» (燕乐) ұзақ уақыт әсер жасап, өзінің сарынын сіңіргендіктен, бұл Сүй патшалығы құрылған алғашқы жылдары ордада орындалатын дастарқан күйлері туралы талас-тартыс тудырады. Сүй патшалығы құрылған екінші жылы (б.з.582-жылы) бұрын терістік Чи (北齐 : 550--577) хандығының адамы Янжи(颜之) Сүйгаузу патшаға (隋高祖) «Си-сияпат бүлінің, күй бұзылғалы ұзақ уақыт болды. Бұл күнде дастарқан

сазды күйлерінде Қу әуендері (Қулардың ырғақтары немесе күйлері) әлі де қосанжарлап келеді. Лияң хандығы заманындағы елдің ескі салтына сай (冯梁国旧事), дәстүрді қайта қалпына келтіргейсіз» деп өтініш береді. Терістік патшалықтар заманындағы Лияң хандығы әлдеқашан жойылғандықтан Сүйгаузу бұл ұсынысқа ден қоймайды. Бұл кезде орда дастарқан күйлері терістік Жоу (北周) әуендерін негіз ететін. Гаузу патша орда күй мекемесін жаңалауды бұйырады. Бұл орда дастарқан күйі туралы талқыны тіпті де салқындатты. Кейін Жыңци (郑译) қатарлы оқымыстылар да патшаға орда күйінің әуенін өзгерту туралы ұсыныстарды қойғанымен, алайда «бұл істің төркіні алыста болып, күй ырғақтары да шырма-патуға айналғандықтан» патшалық құрылып 7-жылға дейін (587-жылы) күй ырғағын өзгерту туралы ұсыныстан нәтиже шықпайды. Осыдан соң, Сүйгаузу патша күй әуендеріне қанық білімпаздарды ұсыныс етіп, уәзірлікке «Күй ырғақтарын бекітуді» бұйырады. Осы жиналыста Жыңци өзінің Күсен күйшісі Сүтербадан (苏祇婆) «Қу шипасын» (胡琵琶) үйренген себебін және Күсен әйел күйшісі Сүтербаның күй әуені назариясының түйінін баяндайды.

Жыңци былай дейді: Терістік Жоу хандығы кезінде, Күсендік Сүтерба түркі нәсілден болған патша ханымына ілесіп елімізге келген. Ол қу шипасына шебер болған. Сүтербаның төркіні арғы атасынан күй қуалаған, оның әкесі Батыс өңірде аты шыққан күйші болған. Сүтерба жеті түрлі дыбыс ырғағын пайдаланған. Жыңци сөзін: орда дастарқан күйі мен Сүтербаның шипа күйі түгелдей бір ырғақта, жеті дыбыс ретінен құралған. Алайда жеті дыбыс ретіндегі жоғары дыбыс өзара толық сәйкесіп кетпейді, Қытайдың орта жазығының жеті дыбыс ырғағын Сүтербаның жеті дыбыс ырғағымен орындау тек бір түрлі зорға, ештеп-септеп қиуластыру ғана деп жалғайды. Міне, бұл батыс терістік күйінің дыбыс ырғағы туралы ең маңызды әрі бірден-бір тарихи жазба дерек еді. Сүтербаның жеті түрлі дыбыс реті сол кезде байырғы санскрит тілінде (梵语) жазылған. Сондықтан ғалымдар жеті дыбыс ретін батыс терістіктер арқылы Индиядан келген деп межелейді. Сүтербаның жеті түрлі дыбыс реті кейінгі Қытайдың орта жазығының орда күй ырғағы назариясына, тіпті, Жапонияның күй ырғағы назариясына дейін терең ықпал жасайды. Қытайдың орта жазығындағы Сүй, Таңнан тарғыш Лияу, Соң патшалықтарына дейінгі 28 ретті орда күй ырғағы назариясы, тіпті, кейбір ырғақ аттарына дейін Сүтербаның жеті түрлі дыбыс ретін өзіне үлгі етеді [36]. Терістік Уй патшалығы дәуірінде (386-534) барабан мен биді негізгі тұлға еткен батыс терістіктің «Иұрпан күйін» орданың әнші-биші әйелдері қабылдады. Әдебиет пен тарихи деректердің растауынша, Таң-Соң патшалықтары дәуірінде Қытайдың орта жазығына кең таралған «Ұлы күй» (大曲) батыс терістікте де болған. Таң патшалығы

дәуіріндегі орда қонағасыларында орындалатын бұндай ән, күй, би араласқан аса көлемді сауық өнеріне терістік көшпелілерінің ән-күй және билері барынша қамтылған [37]. Қытай жазба деректерінде, қаңлылардың ән, күй, би сияқты көркемөнерінің гүлденіп өркен жайғандығы және олардың Қытайдың орта жазығына дейін өрістеп даңққа бөленгендігі туралы мол мәлімет бар. Бұл деректердің дәлелдеуінше, қаңлыларда қос ішекті және бес ішекті музыка аспаптары, дап-дабыл, сыбызғы-сырнайлар болған (бұл да сонда). «Сүй патшалығы тарихы · музыка аспаптары тарауында»: Жоу патшалығының (терістік жоу) патшасы той жасағанда қаңлы елінің және күшәрдің музыка аспаптарын алдырды деп жазады [38]. «Таң дәуірінің естеліктерінде»: «Жоу Уди түрк қызын ханымдыққа алды, батыс өңірдегі елдер оны құттықтап, күшәр, сулы, қаңлы елдерінің музыка аспаптарын тойлыққа әкелді» делінеді [39]. Бұл мәліметтерден қаңлылардың музыка аспаптарының аса әйгілі болғандығы байқалады.

Таң патшалығы билік жүргізген дәуірде (618-907) Қытайдың орта жазығында қаңлы билері салтанат санатына көтерілген. Таң патшалығы дәуірінің ардагер ақыны Бай Жүй-иі өзінің «Бипі бикеш» деген өлеңінде, қаңлы биін тамаша суреттеген.

«Бипі бикеш ойқастап, Оңға-солға бой тастап, Жауған қардай қалықтап, Құйындай құйғыш шарықтап, Мүдіруді білмеген, Бұрала толқып билеген. Келіпті бикеш қаңлыдан, Алты айшылық арыдан.	Жарыса зырлап күймемен, Көңілі толқып күйменен. Бидің биік сарасы, Әлемде жоқ бағасы. Қол жеткісіз асылға Әр кімнің бар таласы, Алқа- қотан айналды, Жұрттың төре-қарасы» [40], -
--	--

Ақынның бұл өлеңінен қаңлылар мен Қытайдың орта жазығындағы халық арасындағы көркемөнерлік қарым-қатынастың тығыз болғандығы, қаңлы биінің бұл өлкелерге кең таралып жұрт құмарта үйренетін өнерге айналғандығы байқалады.

Қаңлы елі (胡) мен Қытайдың орта жазық елінің қарым-қатынасы бастан-ақыр ерекше қою болған. Қаңлы елінің күй аспаптары мен би-күйлері Уй, Жин және оңтүстік-терістік патшалықтар тұсында Қытайдың орта жазығына еніп отырған. Таң дәуірінде қаңлының күйі мен биі барынша жалпыласқан. Бұның ішіндегі ең әйгілісі қулардың «Айкөлек биі» болған. «Халық әндерінің естелігінде»: «Қулардың айкөлек биі пағын топтықоймақтай орында шыр үйіріліп ойнайтын биі. Бипі бастан-ақыр бір орыннан озбайды, сондай көркем келеді» деп жазылады. Таң дәуірінің әйгілі ақыны Бай жүйиі өзінің «Қулардың бипі қызына» атты өлеңінде: «Қулардың айкөлек бипі қызы, қулардың айкөлек бипі қызы, жүрек қылын шергеді, қолына алып ойнаған дабылы. Дабыл сайрай жөнелсе, қолын өрге көтеріп, қарлы боран үрлеген қаңбақтай биге басады... Қулардың айкөлек бипі қызы,

қаңлыдан келген шығысқа он мың шақырымнан артық жол басып...» деп суреттейді. Өлеңде қаңлының айкөлек биін жанды суреттеп, қаңлы биінің қытайдың орта жазығында күлденіш-көркейгендігін, ордада хан мен қара, уәзірлер мен тоқалдарға дейін барлық адам шыр айлана билеуді үйренген көріністі және күйге еріп би билеп, ән салуды даңық санаған жора бейнеленген. Жазба деректерден тыс, Дахатаның (Дүнқуаңның) моғау үңгірінің қабырға суреттерінде бір жұп Қудың айкөлек биі түсірілген. Суреттегі биді сүйемелдеген күй аспабының терістік көшпелілерінің күй аспабы екендігі байқалады [41].

«Оңтүстік-терістік патшалықтарынан Сүй-тан патшалықтары дәуіріне дейінгі 500 жылға таяу уақытта Күсан күйі, Көтең күйі, Шалік күйі, Ұдың күйі, Үбір күйі, және Юрпан күйі сияқты күйлер мен осы күйлерді орындайтын әнші-күйшілер сан мәрте Қытайдың орта жазығына енген» [42].

Сүй-таң патшалықтары тұсында Қытайдың орта жазығына кең таралған «Ұлы күй» терістік көшпелілерінің ән-күйін барынша қабылдаған. «Батыс өңірдің қариталы шежіресінің» күй тарауында: Сүй патшалығында тоғыз тараулы күй бар, Шилиян, Диму, Күсан, Шалік, Бұхара, Қаңлы – батыс өңір күйлері алтыншы орында тұрады» деп жазылған [43]. Таң патшалығының алғашқы кезі мен Сүй патшалығының соңғы кезіне келгенде Көтеңнің он тарауы қосылып, жалшылай «Қонағасы күйі» (燕乐) деп аталды.

Қытайдың орта жазығында сый-сыяпат түзімі ертеден, кем дегенде Жоу патшалығынан бастап жалғасып, сый-сыяпат көрсетумен күй бір тұлғаландырылған, құрмет дастарқандары ән-күймен біріктірілген. Шия, Шияң, Жоу патшалықтары дәуіріндегі ән-күй бастысы үш түрлі болған: олар орда ән-күйі, халық ән-күйі және шет жұрттардың (терістік көшпелілерін қамтыған) ән-күйі. Орда ән-күйі бұрынғы орда ән-күйлеріне мұрагерлік етумен бірге, халық ән-күйлері мен шет жұрт ән-күйлерін өңдеп қабылдап отырған. Демек, бұлардан терістік көшпелілерінің ән-күй мәдениетінің Қытайдың орта жазығына тым арыдан бері әсер көрсетіп келе жатқандығын білеміз. Терістік көшпелілерінің ән-күй әсері бұдан кейінгі Чин-хан патшалықтары тұсында молайып, Уи-жин патшалықтары тұсында одан да күшейіп, Сүй-таң патшалықтары тұсында шарықтау шегіне жетті.

Таң патшалығы заманында Чаң-ан қаласы патшалықтың астанасы болып қалмай, дүниеге аты әйгілі аса зор мәдениет, сауда және дін орталығы болды. Чаң-ан мен Ло-яңда бір мезет адамдардың киім-кешек, ішіп-жем, жүріс-тұрыстарына дейін батыс терістікке еліктеу болды. Бұл ақын Юан жыңның (元稹) өлеңі «Фачүй»-де (法曲): «Шаңдатып кірген соң қудың жасағы, Шиян-яң мен Ло-яңды жүн, еттің иісі тұмшалады. Әйел заты қуға тиіп, қуша жасанды, қуша ән әуендеп, күй таралды. ... Қуша әндетіп, қуша ат мініп, қуша жасану, он бес жылдай торлады» (胡音胡骑与胡妆, 五十年来竟纷泊), деп жазғанындай еді. Бұл кезде киім-кешек, ішіп-жем, ән-күй, билер түгелдей

сырткі жақсы сезілді. Қолынан келгендер қуша киініп, қуша ішіп-жеп, қу шарабын ішіп, қуша сауық-сайран салды. Ақын өлеңдерінде қулар туралы пумақтар жазылды. Таң ақыны Жаңку өлеңінде: «Қу аруының шарабына, алыстан жеткен ақтанау керімен. Үзіліш суға түскен шам гүліндей, қалқып барады жігіттің көңілі еріген» деп толғаса, Ли бай: «Қу арудың келбеті гүл, күлкісі самал. Самалдай күліп, жібек киген денесі бұрала биле басады, бүгін мас болмай оралармын ба аман-сау!» деп жазады. Ли бай қу шарапханасының үнемілік қонағы болады. Ол өлеңінде: «Күміс ерлі кер жорғамен келемін, жасыл дала, мамық көшпек үстінде. Себез жауып, самал есіп, гүл төгілді, қамшы басып жетемін қу аруының шарабына» деп жыр төгеді.

Хан патшалығы дәуірінде болсын, одан сан ғасыр кейінгі Таң патшалығы дәуірінде болсын, барлығындағы тарихи және археологиялық деректерде терістік көпшелілерінің мәдениеті ішпек-жемек, киім-кешек, ән-күй, би барлық жағынан таралғандығын байқаймыз.

Бұлардан басқа Қытайдың орта жазығына батыс терістік арқылы «Арыстан биі» мен «Ұлу биі» енді. Таң ақындары «Қулар шықты арыстанша жасанып, Шилияңда ойнап арыстан ойынын» деп жыр жазды (Шилияң: байырғы Хансу). Ғалымдар арыстан биі Қытайдың орта жазығына үндіден, парсыдан барған, ұлу биі батыс өңірден енген деп дәлелдейді [44].

Таң дәуірі аяқталып тарих бес дәуір (五代十國: Соңғы лияң, Соңғы таң, Соңғы жин, Соңғы хан, Соңғы жоу дәуірі) заманына қадам қойғанда, Қытайдың орта жазығының мәдениетінде негізінен Таң патшалығының соңғы мезгіліндегі үлгі сақтады.

Соң (宋) дәуірі (б.з. 960ж - б.з.1279ж)

Таңнан (б.з. 581ж - б.з.618ж) Соңға (б.з. 960ж - б.з.1279ж) дейінгі өлеңдердің барлығында күй және би қосыла жырланады. Бұл Соң дәуірінде тіпті де жоғары белеске көтерілгендігі байқалады. Әдебиет жалаң көркем сөздің тізбесі ғана емес, белгілі мағынадан алғанда, әуен, қимыл-әрекет, күй-би сияқты бейнелеу өнерлері де әдебиет қазынасын байытушы басты элементтер саналады. Әдеби туынды өз қабылдаушысына тек сөз және жазу үлгісімен ғана жеткізілсе, таралса, онда оның туғызар ықпалы, халыққа берер әсері, даму, гүлдену жағдайы, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, таралуы, басты рухани азыққа және ағымға айналуы сияқтылардың барлығы кемелді жүзеге асуы мүмкін емес еді. Әдебиеттегі поэзия жанрының пайда болуы жазба әдебиеттен емес, бүкілдей ән айту, ие мен кие шақыру, жын қуалау, аруаққа жалбарыну сияқты көңіл-күй, жан-сезім, арман-тілекті жай үлгіден басқаша көркемдік, тылсымдық, терең сезімдік, таңғажайып түсті үлгіде бейнелеуден келген. Қытайда жазу ерте қалыптасқанымен, қытай жазуын құраушы иероглифтердің саны мыңдаған-он мыңдаған таңбадан құралатындықтан (қытай жазуында бірі-бірінен парықты 60 мыңға таяу иероглиф бар) жалпы халық сауатты бола алмаған. Оның үстіне ол замандағы қытай жазуы қазіргідей қарапайымдандырылған, арнаға түсірілген емес еді.

Иероглифтердің жазылуы күрделі, кейде бір иероглифтің бірнеше түрлі жазылу үлгісі жолығады. Сондықтан қытайлардың ішіндегі хат танитын сауатты адамдар тым некен-саяқ болған. Халық әдеби жасампаздық үлгісінен ауыз әдебиеті, түрлі өнер көрсету (ән, би, күй орындау, ертегі айту, күлдіргі ойнау, қиса жаттау, ойын көрсету т.б.) және басқа да тікелей формалар арқылы сусындап, қабылдап және оған мұрагерлік етіп, таратып отырған. Міне, сондықтан да терістік көпшелілерінің ән, күй, би және басқа да өнер көрсетуі үлгілерімен ұштастырылған әдебиет жасампаздығы Қытайдың орта жазығындағы халықтардың әдебиет жасампаздық барыстарына молынан қабылданды. Қытайдың орта жазық әдебиет-көркемөнерінің кемелденуіне тамаша шарт-жағдай жаратып берді.

Хан дәуірінен кейінгі Қытайдың орта жазық өлеңдерінде терістіктің ән, күй, билері екінің бірінде жырға қосылатын болды. Тіпті, ең бір қанды қырғын сияқты трагедиялық оқиғалар баяндалған өлең, дастандарда да терістік ән-күйі, билері мен киіз үйлері туралы өлең жолдары жолығып отарады.

Терістік Соң дәуірінде, солтүстікте Қытан (契丹) құрған Лияу және Түбет сынды екі көпшелі аз ұлт құрған әкімият болды. Кейін Мәнжүрлер құрған Жиң патшалығы Лияуды жойып, Соңның терістіктегі ең басты белдесіне айналды. Оңтүстік Соң патшалығы дәуірінде терістік сахарда бой көтерген Моңғұл әулеттері Терістік пен түстікті бірлікке келтіріп, ұлы Юан империясын құрды. Міне осылардың барлығы Қытайдың орта жазық ән, күй, би мәдениетіне арт-артынан өзіндік өзгерістерді әкеліп, терістік үлгісін сіңіріп отырды. Ән, күй, би мәдениетінде басқа мәдениетке ұқсамайтын бір айрықша ерекшелік – онда бір ұлттың ұлттық белгісінің мен мұндалап тұратындығында. Бұл қасиет сонау тарихтан бұрынғы қадым замандардан тартып мәдениет алмасу жоғары шекке жеткен, мәдениет шек-шекаралары барынша жойылған, тұтас адамзат мәдениеті барынша тоғысқан, жершарылануға бет алған бүгінгі күнге дейін жалғасуда.

Соң дәуіріндегі Қытайдың орта жазық әдебиет-көркемөнерінің гауһарын Соң жырлары (宋词) деп айтуға болады. Соң жырлары (宋词) терістік көпшелілері әдебиет көркемөнерінің әсерінде қалыптасқан Қытайдың орта жазық әдебиет-көркемөнеріндегі бір тың құбылыс екендігі белгілі. Ол поэзия, ән-күй және билер бір тұлғаландырылған ерекше туынды. Қытайда жырдың (词) пайда болу жүлгесін оңтүстік-терістік патшалықтар дәуіріне дейін апаруға болғанымен, алайда, оның шынайы мағынасындағы әдеби жанрға айналуы (文体) Таң патшалығының орта мезгілінен кейін болды. Ол «Қонағасы күйі» немесе «Дастарқан күйі» (燕乐) негізінде құралған. Ал, «Қонағасы күйі» (燕乐) Сүй-таң мезгілінде қалыптасқан. Оның бұрынғы

«Сазды әуенмен» (雅乐) парқы – терістік көпшелілерінің ұлттық күйін барынша қабылдаған. Жыр (词) – пайда болу, қалыптасу, даму, шарықтау шегіне шығу және қайта әлсіреу, тоқырау барыстарын бастан кешірген 600 жылдан астам уақытта, батыс терістік әдебиет-көркемөнері мен Қытайдың орта жазық әдебиет-көркемөнерінің арасындағы көп дәнекердің айтулысы. Ол қытайдың орта жазық әдебиет-көркемөнеріне өлшеусіз әсер-ықпал әкелді. Жырдың (词) терістік көпшелілері мен қытайдың орта жазығының әдебиетімен, әнімен, күйімен және биімен болған байланысы аса үлкен тақырыш.

Қытайдың орта жазық ән, күй, биінде әр дәуірде терістік көпшелілері мәдениетінің әсеріне ұшырамаған түр, мазмұн жоқ дерлік. Бұлардың ішіндегі «Қонағасы күйі» (燕乐), «Еркін әуен» (散曲, 散乐), «Театр» (戏曲), «Зажүй театры» (杂剧), «Ән-би театры» (歌舞剧) сияқтылардың барлығы да солай.

«Еркін әуеннің» (散曲, 散乐) терістік көпшелілерінің күй-музыкасымен байланысы жырдан да (词) қою. Ол Жин-юан патшалықтары (б.з. 1115ж - б.з.1368ж) тұсында орындалды. Оның күйі бастысы Қытайдың орта жазық күйі мен терістік көпшелілерінің күйін негіз етті. «Ән-билі театр» (戏曲) - байырғы Қытайдың орта жазық әдебиет үлгісінің бір түрі. Қытайда «Ән-билі театрының» (戏曲) толысып-жетілуі де бастысы Қытайдың орта жазығы мен терістік көпшелілерінің мәдениет алмасуының нәтижесінде орындалды. Қытайдағы «Ән-билі театрдың» (戏曲) тарихы Чиннен бұрынғы (先秦: б.з.б. 221-жылдан ілгері) дәуірлердегі «Күлдіргілік ән-би» (俳优歌舞) және «Күлдіргі ойынға» (滑稽戏弄) дейін барғанымен, алайда нағыз «Ән-билі театры» (戏曲) оңтүстік және терістік патшалықтар тұсында майданға келді. Осы мезгілде ән-би мен күлдіргі қосылып «Ән-билі театр» (歌舞剧) қалыптастырды. Бұндағы «Әскерге аттану» сияқты театрлардың барлығы терістік көпшелілерінің сауық ойындарымен байланысты еді. Таң дәуірінің «Ән-би театры» оңтүстік және терістік патшалықтар тұсындағыдан да дами түсті. «Ән-билі театрдың» (歌舞剧) шарықтау шегіне жеткен дәуірі терістік Соң дәуірінің соңы мен оңтүстік Соң дәуірі болды. Бұл кезде оңтүстіктің өз театры болғанымен алайда ерекше ықпалды болғаны және терістіктің зажүй театры (杂剧) болды. Терістіктің «Зажүй театры» (杂剧) моңғұлдардың Юан патшалығы дәуірінде дамып тіпті де кемеліне жетті [45].

Қытайдың орта жазығына терістіктен енген күй аспаптары:

Чин-хан патшалықтары дәуірінде (秦汉时期):

Сыбызғы (笛): Көлденең тартатын сыбызғы, бұл үрлемелі музыкалардың ішінде аса маңызды орында тұрады. Бұл күй аспабы қытайдың орта жазығына б.з.б. 1 ғасырда пайда болған. Ғалымдар бұл күй аспабының Қытайдың орта жазығына келуін қытай жиһангезі Жаң чиянның батыс-терістікке сапарына (жоғарда баяндалған) байланысты деп қарайды.

Чияң сыбызғысы (羌笛): Бұл қазіргі сыбызғының (箫xiao) төркіні болып, батыстағы көпшелі ұлттардың күй аспабы. Алдыңғы кезде төрт тесігі бар болып, б.з.б. 1 ғасырда Қытайдың орта жазығына енгеннен кейін (б.з.б.77—б.з.б.37) тағы бір тесік қосылып, бес тесікті сыбызғы болған.

Жия (笳): бұл бір түрлі үрлемелі күй аспабы. Қазір жоқ. Оның формасы да тарихи деректерде жазылмаған. Бұл – қытайдың орта жазығына басқа сырт ұлттардан келген күй аспабы. Оның «кужия» (胡笳) деген түрі де бар. Ол қулардың (胡) күй аспабы екендігін білдіреді.

Сырнай (角): Үрлемелі күй аспабы. Жияу (角) қытай тілінде мүйіз дегенді білдіреді. Бұл сырнайдың алғашында мүйізден жасалғандығынан осылай аталған. Сырнай кейін ағаштан, қамыстан, теріден және мыстан жасала беретін болған. Сырнай Қытайдың орта жазығына терістіктегі ұлттардан келген.

Қоңқу (箜篌konghu): «Қоңқу» деп аталатын бұл шертпелі күй аспабы екі түрлі: Қытай ғалымдары оның жатқызып қойып шертетін түрін орта жазықтықтар жасаған, ал тігінен қойып шертетін қоңқуды қытайдың орта жазығына терістіктен келген, оның әуелгі аты «Қулардың қоңқуы» болатын деп жазады.

Пиша (琵琶): Байырғы заманның пишасы осы заманның пишасымен ұқсамайды. Ол – қазір бір тұрақты шертпе күй аспабының аты. Ерте заманда пишаның түрі аса мол болған. Ұзын сапты пиша, қысқа сапты пиша, дөңгелек пиша, домалақ пиша, ағаш бетті пиша, тері бетті пиша, көп ішекті пиша, аз ішекті пиша сияқты түрлі-түсті болған. Тіпті пиша атауы барлық шертпелі күй аспабының атына телінген деп айтуға да болады. Осы пишалардың көп бөлегі Қытайдың орта жазығына терістік көпшелілері арқылы Индиядан және батыс терістіктен келген деп қаралады.

Уи-жин және оңтүстік-терістік патшалықтар дәуірінде (魏晋南北朝时期):

Иір пиша (曲项琵琶): Бұл иір мойын пиша деп де аталады. Күй дыбысын шығаратын бөлегі алмұрт сияқты домаланып келген. Заманымыздың 350-жылдары айналасында батыс терістік арқылы Үндістаннан Қытайдың

терістігіне келген. Заманымыздың 551-жылдарынан ілгері оңтүстік Қытайға жеткен.

Бес іпекті пипа (五弦琵琶): Бұның көрінісі иір мойын пипамен ұқсас, одан сәл кішілеу. Бес ішегі бар. Бұл да заманымыздың 350-жылдары айналасында батыс терістік арқылы Үндістаннан Қытайдың терістігіне келген.

Били (箏bilibi): Ағаштан жасалған түтік. Үстінде тоғыз орында тесігі бар. Түтіктің жоғарғы аузына бір ысқырық орнатылған. Бұл үрлемелі күй аспабы заманымыздың 384-жылдары шамасында «Күсен күйлеріне» ілесіп батыс терістіктен Қытайдың орта жазығына енген.

Даңғара (锣luo): 6 ғасырдың алдыңғы мезгіліндегі соңғы Уи хандығы дәуірінде мыс даңғара пайда болған. Ол кезде ол ұрмалы даңғара (打沙锣) атанған. Бұл күй аспабы да батыс терістіктегі көпшелілерден келген.

Мыс даңғара, мыс табақ (钹bo): Бұл ұрмалы күй аспабы, заманымыздың 350 жылдары төңірегінде батыс терістік арқылы Қытайдың орта жазығына Үндістаннан келген.

Дап (达卜dap): бұл Қытайдың орта жазық жерінде терістік Уи заманында бар ұрмалы күй аспабы. Бұлардан тыс сол дәуірде, кейінгі Сүй-таң замандарында көп қолданылған Бел барабаны (腰鼓), Чи барабаны(齐鼓), Көтерме барабан (担鼓), Екі бетті барабан (羯鼓) сияқты барабандар да жарыққа шыққан. Бұлардың барлығы батыс терістіктің ұрмалы күй аспаптары болуы мүмкін [46].

Сүй-таң патшалықтары дәуірінде (隋唐时期):

Сүй-таң дәуірінде Қытайдың орта жазығына пипа (琵琶), бес ішек (五弦), коңқу (箏), сыбызғы (笛), куэжия (胡笳), жияу (胶), ұлутас (贝), қалақша (叶), екі бетті барабан (羯鼓), душан барабаны (都县鼓), дала барабаны (答腊鼓) сияқты күй аспаптары батыстан және терістіктен келді [47].

Юан дәуірінде (宋元代):

Моңғұлдар Орта Азияны бойсұндырғаннан кейін, батыс өңірдің күй аспаптары мен күйлері Қытайдың орта жазығына еніп, Юан патшалығының ән-күй мәдениетіне біршама зор әсер жасады.

Моңғұл хандығы құрылғаннан кейін, орданың қажеті үшін батыс өңірдің әнші-күйшілері әкелінді. Осы дәуірде тек күй аспабынан «Юан патшалығы тарихы құрмет күйі шежіресінде» естелікке алынғаны 22 түрлі. Орда

«Қонағасы күй аспабының» ішінде кем дегенде қобыз (төрт ішекті шерпше күй аспабы) бен көп түтікті сыбызғы екеуінің батыс өңірден келгендігі белгілі. Қобыз байырғы Орта Азиядағы қазақ, қырғыз, түрік, араб, т.б. ұлттардың барлығында бар күй аспабы (олардың түрінде өзгешелік бар).

Қытай тарихшылары қобызды арабтың төрт ішекті шергер күй аспабы, оның арғы төркіні түріктердің бес ішекті күй аспабынан келген деп қарайды. Юан хандығының ордаларында шергілетін күй аспаптарынан «Самтұр: ежелгі заманғы 13 немесе 16 ішекті күй аспабы» (箏), чин пипасы (秦琵琶), қу қобызы (胡琴) сияқтылар болған» [48]. «Юан патшалығы тарихында» (元史) батыс өңірдің осы күй аспабының пішіні мен ерекшелігі естелікке алынған. Миң патшалығы дәуіріне (б.з. 1368ж - б.з.1644ж) дейін бұл күй аспабы Қытайдың орта жазығында дәурен сүрді. Миң заманындағы Шын дыфу (沈德符): «Бүгінгі күй аспаптарында төрт ішекті, ұзын төбесі бар, дөңгелек дабыл тәрізді (圆鞞者) күй аспабы бар, оны терістіктіктер жақсы шертеді, аты Қупочүй (琥珀槌), Бейжиндіктер мен шекарадағылар қобыз дейді» деп жазады [49]. Қытай күй тарихын зерттеуші ғалымдар, батыс өңірдің төрт ішекті шергер күй аспабы қобыз Қытайдың орта жазығына енгеннен кейін, біртіндеп өзгертіліп, қытайдың қучиң (胡琴: бұл қулардың қобызы немесе қу күй аспабы деген мағынада) деп аталатын екі ішекті, ыспалы күй аспабы пайда болған деп қарайды. «Бұндай өзгеріс тек Қытайда ғана туылуы мүмкін. Түрік, Арабтардың күй аспаптарында, өкілдік сипаттағы ыспалы күй аспабы – рауаб (拉巴布). Сондықтан қучиң (胡琴) – ыспалы шалудың (弓秦法) қобызға қолданылуы болып, оған осындай ат қойылған шығар» дейді [50]. «Юан патшалығы тарихында» «Қучиннің (胡琴) жасалуы қобызға ұқсайды, басы иірілген, жылан басты (卷头, 龙首), екі ішекті, шалғысы садақша иіліп жасалады, оған жылқының құйрық қылынан ысқып тағылады» делінеді. Бұл Қытайдағы жазбаға түсірілген ең алғашқы ыспалы (қылмен ысып шалатын) күй аспабы. Қытай музыка тарихында осыдан бастап ыспалы күй аспабы біртіндеп қалыптаса бастады. Таң патшалығынан бері Қытайдың орта жазығындағы ішекті күй аспабы пипаны негіз етсе, ал, Юан патшалығынан кейін қобыз бен Қучин (胡琴) басты орынға шықты [51].

Демек, ғалымдар қучиңді түріктердің және арабтардың төрт ішекті шергер күй аспабы – «рауабы» негізінде өзгертіліп, қытайда тыңнан пайда болған күй аспабы деп қараған. Іс жүзінде Қытайдың орта жазығында Юан дәуірінде пайда болған қучин (胡琴) араб пен түріктердің қобыз, рауап сияқты төрт ішекті шергер аспабынан өзгертіп жасампаздаудан келген емес,

қайта байырғы Орта Азиядағы түркі тілдес халықтардан тікелей көшіріліп келген еді. Бұның дәлелдері мыналар: біріншіден, «қобыз» деп аталатын екі ішекті ыспалы күй аспабы түркі тілді халықтарда бұрыннан бар, ол қазірге дейін жалғасып келеді. Екіншіден, оның «Юан патшалығы тарихындағы» баяндалған жасалу формасы (жоғарда айтылған) қазақтың қобызына ұқсайды. Үшіншіден, қазақтың қобызы туралы сонау Қорқыт заманынан бері жалғасып келе жатқан деректі аңыз-ертегілері сақталған. Төртіншіден, қытай тіліндегі Кучиң (胡琴) деген термин ку (胡) және чин (琴) сынды екі иероглифтен құралған. Бұның алдыңғы «ку» (胡) иероглифі арғы замандағы терістік көшпелілерінің жалпы аталуы. Ал, соңындағы «чин» (琴) иероглифі қытай тілінде күй аспабы деген мағынада. Яғни, Кучиң (胡琴) қулардың күй аспабы деген мағынаны береді. Егер бұл күй аспабы Қытайдың орта жазығының немесе Батыс Азияның (арабтардың) жасампаздығы болған болса, онда оған қулардың күй аспабы (胡琴) деген ат берілмеген болар еді.

Қытайдың орта жазығына Юан дәуірінде батыс терістіктен енген ендігі бір күй аспабы – үрлемелі күй аспабы болған көп түтікті сыбызғы (兴隆笙). «Юан патшалығы тарихы · құрмет күйі шежіресінде» оның пішіні толық жазылған [52]. Көп түтікті сыбызғы (兴隆笙) Орта Азиядағы мұсылман елдері Жоңтоң (中统) жылдары (1260 ~ 1263) Юан патшалығына тарту еткен сауға арқылы Қытайдың орта жазығына енген.

Батыс өңірден Юан дәуірінде Қытайдың орта жазығына енген әйгілі күй аспабынан тағы бірі 72 ішекті пипа. Тарихи деректерге негізделгенде 72 ішекті пипа арабтарда пайда болып, төңірекке таралған. «Юан патшалығы тарихында» моңғұлдардың қосыны Бағдатты алғанда «72 ішекті пипаны қолға түсіргендігі» жазылған [53].

Лиу иүнің «Батысқа сапар естелігінде»: Бағдатта «36 ішекті пипа болған, алғашында, халипа бас ауруға шалдығып, емделсе де сақаймайды. Бір шебер 72 ішекті пипа жасайды, бұның күйін естіген халипа аурудан лезде айығады» деп жазады [54]. Осы 72 ішекті пипаның «Юан патшалығы тарихында» аса ірі олжа ретінде естелікке алынуы, біріншіден, оның қолға оңай түспейтін ерекше құнды зат екендігін; екіншіден, Юан патшалығының күй мен күй аспаптарына берілуінің күшті екендігін ұғындырады. Олжаға алынған осы күй аспабының Қытайдың орта жазығына әкелінгеннен кейін қалай пайдаланылғандығы туралы жазба дерек қалмаған. Алайда Чиң патшалығы дәуіріндегі «Патшалықтың құрмет аспаптарының сызбасында» ұйғұрлардың ішекті күй аспабы «кернай» естелікке алынған [55]. Бұл осы күй аспабының Юан дәуірінде ұйғұрлардың арасында таралғандығынан дерек береді. 72 ішекті пипаның карон (卡龙) деген тағы бір аты болып, тарихи деректерде

осы күй аспабының Абу Насыр Әл-Фараби (870-950) жағынан ташқырланғандығы жазылады. Тарихи деректерге қарағанда, Абу Насыр Әл-Фараби кезінде грек ән-күйін зерттеген, оның «Күй топтамы» атты еңбегі, байырғы гректер мен арабтардың ән-күйін баяндаған маңызды шығарма көрінеді. Абу Насыр Әл-Фараби осы күй аспабын грек күй аспабына негізделіп жасаған делінеді. Сами · Хафиз осы еңбегінде және каронның (卡龍) пішінін, шергілу қағидасын таныстырады [56]. Егер бұны Абу Насыр Әл-Фараби ташқырлаған болса, онда оны гректердің күй аспабына еліктеп жасаған ба? Әлде, өз ата мекені – байырғы ірі мәдениет орталықтарының бірі Отырардың күй аспаптарына еліктеп жасаған ба деген сұрау тууы да табиғи.

Юан патшалығының ордаларындағы қонағасы ән-күйлері бастапқы кездерде моңғолдардың дәстүрлі жол-жосыңдық ән-күйін негіз етті. Кейін біртіндеп төңіректің төрт бұрышынан әнші-күйшілерді жинап, астанада арнаулы музыканттар мекемесі мен салт-сыяпат мекемесін құрып, алуан ұлт пен ұлыстың ән мен күйі тоғысқан Юан дәуірінің орда ән-күйін қалыптастырды. Юан дәуіріндегі батыс өңір ән-күйінің орындалуына негізінен мұсылман күйшілері жауапты болды. «Юан патшалығы тарихы · Жүз мансап шежіресінде» жазылуынша, сол кезде үкіметтің салт-сыяпат мекемесіне ондағы мұсылман күйшілерін басқарудағы тіл мәселесін шешу үшін екі мұсылман мәнсапты орналастырылған. Салт-сыяпат мекемесінде «қытайлар, мұсылмандар және батыс өңірліктер болып, үш ән-күй үйірмесіне бөлінген. Үш үйірмеде жиыны 300 ден артық адам болған». Яғни, қытайлар, мұсылмандар және батыс өңірліктердің ән-күй үйірмесінің әр біреуінде орта есеппен 108 адамнан болған. Ән-күй үйірмелерін басқаруды күшейту үшін салт-сыяпат мекемесіне қарасты арнаулы үш бөлімше құрып, жеке-жеке үш үйірмені басқартқан. Орда қонағасы ән-күйі сол дәуірдегі ең жоғарғы билеушілердің көңіл ашу, ләззаттану және сый-сыяпаттық қимылдарына орындалатын. Бұл үшін құрылған үш үйірменің біреуінің мұсылмандар үйірмесі, енді біреуінің батыс өңір үйірмесі болуы сол дәуірдегі батыс терістік пен Орта Азияның ән-күй мәдениетінің Қытайдың орта жазығында қаншалық маңызды орында тұрғандығын, қаншалық маңызды рөл ойнағандығын ұғындырады. Юан дәуірінде Қытайдың орта жазығына енген батыс өңір әнші-күйшілері тек ордада ғана ән, би, күй орындаумен шектелгені жоқ, сонымен бірге зор топтағы бір бөлегі халық арасында өнер көрсетумен шұғылданды. Тіпті, бір бөлімдері батыс өңірдің ән-күйін ғана емес, сонымен бірге Қытайдың орта жазығындағы қытай және басқа ұлттардың ән-күйін де игеріп, оны да қоса орындап жүргендігі тарихи деректерден байқалады.

Жалпы алғанда Юан дәуіріндегі қытайдың орта жазығында Батыс өңір, Орта және Батыс Азияның ән-күйінің шығандауы - батыс ән-күйінің Қытайдың орта жазығындағы Таң патшалығынан кейінгі қайта бір рет шарықтау шегіне жеткендігі еді. Батыс өңір ән-күйінің осы бір неше реткі

Қытайдың орта жазығын кең көлемде шаршуы қытайдың ән, күй, би мәдениетіне өз таңбасын өпшестей етіп салып кетті.

Көптеген ғалымдар қытайдың орта жазық әдебиет-көркемөнер тарихын зерттеуде, терістік көшпелілерінің әсер-ықпалына айрықша мән беруі керектігі мен оның қытайдың орта жазық мәдениет тарихын зерттеудегі маңызы туралы дәріштейді. Ал, біздің дәріштейтіміз – терістік көшпелілерінің қытайдың орта жазық әдебиет-көркемөнеріне жасаған әсер-ықпалын зерттеу арқылы ата-бабаларымыздың әнінің, күйінің, биінің арғы сораптарын қуалау, өз әдебиет-көркемөнеріміздің өткенгі деректерін оның басқаға жасаған әсерінен қарастыру.

Бұлардан басқа терістік көшпелілерінің ән, күй, би үлгісі ғана емес, сонымен бірге олардың ән, күй, би туралы салт-дәстүрлері мен ырым-жырымдары да қытайдың орта жазық тұрғындарына әсер жасап отырды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Құтыби жаргас суреті.
2. 赵超著:《云想衣裳:中国服饰的考古文物研究》,四川人民出版社,2004年,成都25页.
3. Есбол Шаймардан ұлы, «Шинжияң қоғамдық ғылымы», 2009-жылы, 1-сан, 89-бет.
4. 张征雁:《混沌初开:中国史前时代文化》,四川人民出版社,2004年,156页.
5. Narain A.K. On the «first» Indo-Europeans: The Tokharian-Yuezhi and their Chinese homeland, Papers on Inner Asia, 2, Bloomington, Indiana, 1987.
6. 林河:《中国巫滩史》,花城出版社,2001年,543页.
7. Ясиын Құмарұлы. «Алыстағы ата мұра», Ұлттар баспасы, 2003 ж., Бейжиң, 418-419 б.
8. «Шинжияң қоғамдық ғылымы», 1996-жылы, 1-сан, 10-бет.
9. 张光直:《美术、神话与祭祀》,辽宁教育出版社,2002年.
10. 张光直:《美术、神话与祭祀》,辽宁教育出版社,2002年.
11. 林河:《中国巫滩史》,花城出版社,2001年,543页.
12. «楚辞».
13. 林河.《中国巫滩史》,花城出版社,2001年.
14. 林河,《中国巫滩史》,花城出版社,2001年.
15. 《郭沫若全集》, 考古版第一卷, 84页, 科学出版社, 1982年版, 户晓辉:《岩画与生殖巫术》,新疆美术摄影出版社,1993年,206-207页.
16. 林河:《中国巫滩史》,花城出版社,2001年.
17. «尹训», «书经», «墨子非乐»; «Он екі мұхам жөнінде» (үйғұрша басылым), 34-бет, Ұлттар баспасы, 1981-жылы, Бейжиң.
18. Ясиын Құмар ұлы. Алыстағы ата мұра, Ұлттар баспасы, 2003-жыл, Бейжиң.
19. 林河:《中国巫滩史》,花城出版社,2001年. Айтуларға қарағанда Чүй юан өзінің арғы атасы санаған Жуан шүй (颛顼) бақсылыққа тиым салған.
20. «非乐篇».
21. 张光直:《美术、神话与祭祀》,辽宁教育出版社,2002年.

22. 乔健等主编:《文化、族群与社会的反思》,北京大学出版社,2005年版,第162页.
23. 乔健等主编:《文化、族群与社会的反思》,北京大学出版社,2005年版,162页.
24. 《晋书·乐志》.
25. 《乐府诗集》.
26. 王青:《西域文化影响下的中古小说》,中国社会科学出版社,2006年.
27. 《后汉书》.
28. 《搜神记》.
29. 雷海宗:《中国的兵》,中华书局,2005年.
30. 郭茂倩:《乐府诗集·横吹曲辞》卷25.
31. 《中国各民族文学关系研究》,第189~190.
32. 《乐府诗集·梁鼓角横吹曲》.
33. 《唐书·乐志》.
34. 《唐书·乐志》.
35. 《隋书·音乐之中》.
36. 页茜:《中华民族的文化与性格》,民族出版社,2006年,北京. 272-273页(胡汉大融合对音乐的影响).
37. «Шинжияң қоғамдық ғылымы», 2006-жыл, 4-сан, 27-бет.
38. 《隋史·乐志》.
39. «Таң дәуірінің естеліктері» 33-тарауы.
40. 《唐诗》.
41. Шинжияң қоғамдық ғылымы 2006-жыл 4-сан, 26-бет.
42. 谷包:《古代新疆的音乐舞蹈与古代社会》,新疆人民出版社,1987年.
43. 《西域图志》.
44. 《西域研究》,2004年第4期.
45. 页茜:《中华民族的文化与性格》,民族出版社,2006年,北京. 245-264页(胡汉大融合对文学风格的影响).
46. 页茜:《中华民族的文化与性格》,民族出版社,2006年,北京. 265-276页(胡汉大融合对音乐的影响).
47. 杨荫浏:《中国古代音乐史》,人民音乐出版社,1981年.
48. (元)陶宗仪:《南村辍耕录》卷28,《乐曲》.
49. 《顾曲杂言》,丛书集成初编本.
50. (日)岸边成雄:《伊斯兰音乐》,93页,上海文艺出版社,1983.
51. 马建春:《元代东迁西域人及其文化研究》,民族出版社,2003年,第310页.
52. 《元史·礼乐志》.
53. 《元史·郭宝玉传》卷149.

54. 刘郁:《西使记》,见杨建新主编:《古西行记选注》239页,银川,宁夏人民出版社,1987.
55. 《皇朝礼器图式》卷9,《回部乐》.
56. (埃及)萨米·哈菲慈:《阿拉伯音乐史》,51-52页,北京,人民音乐出版社,1980.

REZUME

I. KUMARULY (Urimzhi)
NOMADS AND CULTURE SONGS, DANCE, KYUYA IN HIGH
PLAINS OF CHINA

The article says the impact of the northern nomads on literature and culture of the middle plains of China, and clarifies the historical facts.

Қабден ҚҰНАНБАЙ

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ШАШ ҚОЮ ДӘСТҮРІНІҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗІ

Волосы являются природной защитой организма человека от внешних воздействий. В данной статье описываются анатомическо-биологические основы традиции казахского народа как тұлым, челка, айдар и отращивание длинных волос у женщин.

Saç insan vücudunu dış faktörlerden koruyot. Yazar kazak halkının "tulım", "kekil", "aidar" kadınların uzun saçlı olmasının anatomik biyolojik gerekçesini değerlendirir.

Байырғы этнографиялық немесе этномәдени ұғымдар жүйесі – этностың дәстүрлі дүниетанымының логикасы, тіпті ойлау мәдениетінің төлтума ерекшелігінің ең мәнді көрсеткіші. Ол - ғасырлар бойы табиғи құбылыстарды, қоғамдағы сан алуан үрдістерді, түрленістерді, түзілістерді және адами болмыс атаулыны жіті бақылаудан, зерделеуден туындап, әлеуметтік-тарихи іс-әрекеттің (практикалық) үрдіс иірімдерінде шындалып, этникалық санада орныққан логикалық түзіліс болып табылады. Демек, үлкен методологиялық мәдениетті қажет ететін этностың (қазақтың) дәстүрлі этнографиялық категориялар, атаулар мен ұғымдар жүйесін жасау күні бүгінге дейін өзінің құпиясын аша қоймаған халықтың байырғы менталитетін, төлтума психологиясын, ежелгі наным-сенімдер жүйесін, яғни дәстүрлі дүниетанымын зерделеуге жан-жақты мүмкіндік ашады деген сөз.

Қазақы ортадағы ырым-тыйымдар жүйесі мен жора, ғұрыптар көшпелілердің жалпы адамзаттық әмбебаптық таныммен, мифологиялық дүниетанымынан одағай тұрған құбылыс емес десек те өзіндік бет-бейнесі, дараланатын сипаты бар. Тіршілік цикліне, рухани мәдениет, шаруашылық қарекетіне қатысты мұндай жора, ғұрып, ырым-тыйымдардың ішкі құрылымдық принциптері мен атқарылу тәсілдері әр түрлі болғанымен түпкі мақсаттары бір. Ол тарихи кеңістік пе уақыттың қатаң сұрыпталуынан өткен дәстүрлі қоғамдық қатынастардың, экологиялық мәдениеттің, моральдық этикалық қадір-қасиеттердің ілкімді принциптерін қожыраудан, азып-тозудан сақтау ісіне этностың әлеуметтік энергиясын, ерік-жігерін, күш-қайратын жұмылдыру болып табылады (Нұрсан Әлімбаев).

Кейбір деректерге сүйенсек, қазақтың үш жүзінің өзіне тән шаш қою үлгісі болғанын XV ғасырда өмір сүрген ғұлама ғалым, жиһангез *Өтейбойдақ Тілеуқабұлұлы* өзінің «Шипагерлік баян» атты еңбегінде «Ұлы жүздің шашты алдырып тастайтынын, орта жүздің айдар, кіші жүздің тұлым қоятынын» атап өтеді [1]. Ерлерге тән бұл салттың анық парқын білмесек те, үш мың жылдық тарихы бар қазақ халқы дәстүрінің әрбір элементін қарап отырсақ, оның шығу тарихы, заманына лайық мағынасы барын байыптаймыз. Қилы-қилы өмір жолында ескі мен жаңаның алмасуынан бүгінге жеткен ата дәстүріміздің маңызын ұғыну - қазіргі ұрпаққа шарапатты, киелі, қасиетті

ұғым. Адам баласы дүниеге келгеннен бастап ата-баба қалыптастырған жөн-жоралғы, салт-дәстүрді шешеден үйренуі парыз.

Қаракөз қазақ қыздарының ұлттық болмысында шаш өсіру жақсылықтың нышаны болған. Тал шыбықтай тарақталып өрілген шаш тән мен жан сұлулығының, сезімтал, сергектіктің белгісі болып табылады. Біздің халқымыздың ұғымында, эстетикалық түйсінуінде қолаң, сүмбіл шаш деген сөздер шаштың сипаты ғана емес ару, сұлу қыз деген мәнде қолданылуының өзінен-ақ көп нәрсе аңғарылса керек.

Айта кететін тағы бір нәрсе халқымызда жаңа түскен келіншек басына жаулық салып немесе ақ орамал тартып жүру, үлкендерге шашын көрсетуді ұят санау салты бар. Оның да шығу төркіні тереңде жатыр. Бұл шашты әспеттеу ғана емес, сұлулықпен, әдемілікті тасада ұстау үлкендерден именіп, жасыруға байланысты екенін бүгінде қалың жұрттың көбі біле бермейді. Қай заманда да шаш күту-бас күту әсемдікке талпыныс ретінде тәрбиелік, әдептілік белгісі болып қала беретіні даусыз. Тегінде атам қазақ әдемілікке, сұлулыққа жаны құмар халық болған. Оларға адам мен табиғат арасындағы тепе-теңдік құбылысы қатты әсер еткен. Солардың арасында әсіресе қыздардың сұлулығы мен әдемілігі ерекше дәріптелген.

Сонау 70-жылдары қыздар шаштарын қия бастаған кезде, кемпірлер: «не пәле мынау, шашын қиғаны» дейтін. Шаш қиған әйел елдің көзіне түсіп, жаман атқа ілініп, әңгімеге ұшыраған. Бүгінде қысқа шашты әйелге елдің көзі үйреніп кетті. Өз заманында шаш әйелдің әлеуметтік топтағы орнын көрсеткен. Бір бұрым ғып қыз баланың, екі бұрым ғып күйеуге тиген қыздың шашын өрген. Апаларымыздың қартайса да сиреп кеткен шашын жіп-жіңішке, екі бұрым етіп өріп қоятыны бар емес пе?! Егер логикаға салсаң, кемпірлерді екі өріміне қарап, «не үшін олай жасайды, бір өрім етсе болмай ма?» дейсің. Сол кемпірлер дәстүрді бұзбайды. Ол оның тұрмысқа шыққандығын, балалы-шағалы ана, немерелі әже болғандығын көрсетеді. Сонымен қатар шашқа салынатын шашбаудағы ою-өрнектің де өз рөлі болған. Алтын шашбау тағу – хандар мен төре тұқымына, алтынға күміс салу – ол төреден төменге, ал алтыннан аздап, негізінен, күмістен салу – ол байлар мен бектерге тән. Ал күндер шашын орап түйіп, орамалмен байлап, шашын сыртқа шапшау шығармаған. Сол шашқа қарап, кез келген адам қыз балаға «Мұның күйеуі бар қыз, онымен қалжыңдасқан ұят болады, ал мынау – басы бос қыз екен, қалжындап, сөз айтуға болады, ал мынау – төренің қызы екен, оған тіке қарап, бірдеңе деудің өзі ұят» деп, оларға сөйлеудің жөнін білген. Бұл жағынан бізде қазір бәрі теңесті.

Сонымен, шашқа қатысты «шашты жерге көмуге немесе оны ағаш қуысына тығуға болмайды», себебі оны құстар іліп кетіп, ұя салуы мүмкін. Мұндай жағдайда адамның басы ауырады. Сол сияқты «шашты өртеуге болмайды» – олай етсең аруақтардың мұрнына күйік иісі барады. Сондай-ақ отбасында бала тұрмаса, жаңа туған бөпені қырқынан шығарғанда қарын шашын қалдыру сықылды тағы басқа қазақтың ырымы мен тыйымы да аз

емес. Жалпы, мұсылмандық шариятқа сүйенсек, онда мұсылман ер мен әйелдің шашының ұзын-қысқалығы жөнінде көп айтпайды. Ең бастысы, оның тазалығына аса мән берілген.

Таза шаштың қуаты да көп болады екен. Жалпы «шаш қуаты» ғылыми тұрғыдан дәлелденген, қуат - қытайша «*ци*», үнді түсінігінде «*прана*», тибетше «*хий*» деп аталады екен. Біз осы табиғат берген қорғаныс және «*қуат көзін*» қалай пайдаланып жүрміз. Ерлер қуатты аспан әлемінен, ал әйелдер жерден алады екен. Демек әйелдердің шашының ұзын болуы қуаты мол, басқаша айтсақ өсіп-өнуі (*ұрпағы көп*) болады екен [10].

Алайда әйелдің шашы төмен қарай ұзын болып өсетіндіктен, ол энергияны жерден алады. Яғни жер бетіндегі барлық лас нәрсе оның шашына жабысады. Сондықтан әйелдер өсек-аяңға, өкпе-ренішке жақын. Ал ер адамдардың шашы қысқа, *тік* өсетіндіктен, олар қуатты (энергияны) көкпен алады, олардың байсалды, шыдамды болу қасиеті осыдан болуы мүмкін [9]. Бұл – шаштың ақпарат қабылдау мүмкіндігі бар деген ғылыми дәлелден туған пікір. Жалпы, мұсылман әйелдері жыл сайын бірнеше мәрте ұзын шашының ұшынан төрт елі қиып отырған. Балағат жасына толмаған 9-13 жасқа дейінгі қыздар шашын көрсетіп, басына үкілі тақия, кәмшат бөрік киіп жүре берген. Келіншектер кимешек, әжелер пылауыш киген. Енді ежелден келе жатқан тұлым, кекіл, айдар жайында шоқтығы биік, ауызы дуалы ақындарымыз айтқан уәждерге зер салсақ:

Тұлым - «Сәрсекке көңілге солай екен дұрыс та ғой, лякинде шариятта балаға *тұлым* қою дұрыс емес» (М.Дулатов). Баланың (ұл, қызды) кішкентай кезінде шашын өсірмей шекесіне екі шоқ шаш қояды. Мұны *тұлым* деп атайды. *Тұлым* көбінесе қыз балаға қойылады және ол сәбиге лайықты ғұрып.

Кекіл - «Қарағым, айналайын, кекілдім-ай, Көгілдірі аққудың секілдім-ай» (Халық өлеңі). Жас балалардың шашын тегіс ұстарармен алып тастайды да маңдайына бір шөкім шаш қалдырып, оның жиегін тегістеп қиып қояды. Оны *кекіл* дейді. Кекіл балаларға жарасымды ажар береді. Кекіл жылқыда да болады. «Кекілін кескен кер атым-ай, Титтейден өскен бекзатым-ай» (Халық өлеңі) [12].

Айдар - ұл балалардың дәл төбесіне шаш қалдырып жан-жағын ұстарармен қырып қояды. Айдарды ұзын өсіретіні соншалық бір бұрым болдырып өріп ұшына қайыс тағып қояды. Бұл дәстүр түркі тектес тува, хақастарға кең тараған. Біз осы қазақтың шаш қою салтының анатомиялық, физиологиялық тұрғыдан түсінік беруде осы салт-дәстүрдің ғылыми негізі бар ма деген сауалға қысқаша тоқталуды жөн көрдік. Шаш жайын қазіргі медицина бойынша қысқаша түсіндіре кетсек:

Шаш-түктер. Бұлар да эпидермис қабатының туындысы болып есептелінеді. Шаш ұрық дамығанда тырнақпен бір мезгілде дами бастайды. Алғашқыда алақан, табан, ерін жиектерінен басқа дененің барлық бөлігіне шаш-түктер пайда болады. Бірінші пайда болған түктер (шаш) өте жіңішке,

жүн текті жұмсақ болады. Кейіннен олар тұрақтанып, екінші реттік жуан шаштарға алмасады. Бұған: денедегі, бастағы, қастағы және кірпіктегі түктерді жатқызуға болады. Кәмелетке жеткен уақытта жыныс мүше бездерінің жетілуіне байланысты үшінші реттік қылшықты түктер сақал-мұрттар, қолтық асты қылшығы, жыныс мүше аймағындағы шат қылшығы, мұрын қылшығы және құлақтың кіреберіс тесіктерінде түктер пайда болады. Шаштың тері қабатындағы бөлігін, оның түбі, ал теріден шығып тұрған бөлігін қылтаны деп атайды Шаштың түп бөлігі қиғаш орналасады. Оның ең тереңдегі, түп ұшы буылтық болып, ол шаш емізігіне киіліп жатады. Шаш осы буылтық бөлігінен өсіп шығады. Егер шаш буылтығының жасушаларында зат алмасуы бұзылса, жаңа жасуша пайда болмай, шаш буылтығы мүйізденіп, құмған тәрізденіп қатады. Шаштың түбі емізігінен ажырайды. Шаш өліп, түбінен үзіліп, түсіп қалады. Жаңа шаш басқа емізігінен өсіп жетіліп отырады. Шаштың түбін тері эпителий және дәнекер ұлпасынан түзілген шаш қалташасы қаптап жатады. Осы шаш қалташасының сыртқы қабатына шашты тік тұрғызатын бұлшықеттері жиырылғанда шаш тік көтеріледі. Шаш қылтанының құрылысы мынандай оның ортаңғы өзегі – жұмсақ заттан-кутикуладан түзіледі. Шаштың көп бөлігі қатты заттан түзіліп, онда бояу орналасады. Осы бояудың түсіне қарай шаш ақшылсарыдан, шымқай қара (қап-қара) түске дейінгі аралықта өзгереді. Дені сау адамның шаш-түктері үздіксіз өсіп отырады. Бірақ олардың тіршілігі әр түрлі ұзақтықта болады. Мысалы, бастағы шаш 2-4 жыл өсе алады, ал кейін ескі шаш өліп, жаңа шаш алмасып отырады. Кірпіктер 4-5 айда алмасады. Шаштың 4 аптадағы өсу ұзындығы бір сантиметрге дейін өседі [2].

Біз бассүйектің тек ғана шаш орналасатын бөлшегін қысқаша таныстырсақ:

Бассүйек. Бұл - бастағы көптеген мүшелер мен миды қорғайтын, 23 сүйектен құралған өте күрделі сүйек. Ол атқаратын қызметіне қарай екі бөліктен тұрады: мисауыты және бет сүйектері. Мисауыты қуыс болады және сол қуыста ми орналасады, ал бет бөлігінде тыныс, ас қорыту жүйелері мен сезім мүшелері орналасады [2].

Мисауытының сүйектері. Бұл шүйде сүйек (жұп), маңдай сүйек, сына тәрізді сүйек, самай сүйек (жұп) және тор тәрізді сүйектерден құралады.

Шүйде сүйегі. Бұл ми сауытының төменгі және артқы бөлігін құрайтын тақ сүйек. Шүйде сүйектің сыртқы беті дөңес, ал ішкі жағы ойыс болады.

Ол екі бүйір, негіз және қабыршақтан - төрт бөліктен құралады, осы төрт бөлік үлкен шүйде ұңғылы тесігін қоршап жатады, мұны қарақұс деп атайды. Бұл бөлік шүйденің үлкен тесігінің алдыңғы жағында орналасады, 18-20 жас шамасында сына тәрізді сүйектің денесіне қосылып,

бітісіп кетеді. Негізгі бөліктің ішкі беті науа тәрізді ойыс болғандықтан, сына тәрізді сүйекпен бірігіп, беткей немесе ылди түзеді.

Төбе сүйек. Бұл - ми сауытының төбесі мен екі бүйірін құрауға қатысатын жұп сүйек. Оның сырты дөңес, іші ойыс, пішіні төрт бұрышты болып келеді. Осыған орай оның төрт бұрышы, сыртқы және ішкі беттері бар. Төбе сүйектің алдыңғы жағы маңдай жиегі деп аталады. Бұл жиек маңдай сүйегіне қосылады. Төбе сүйектің артқы жағында болатын шүйде жиегі шүйде сүйегімен шектесіп, жоғарғы жағындағы сагитальды жиегі екінші төбе сүйектің аттас жиегіне жалғасады. Төменгі қабыршақты жиекке сүйектің қабыршақты белігі қаттасады. Төбе сүйектің төрт бұрышы шектескен көрпі сүйектердің атауларымен аталады. Оның алдыңғы жоғары орналасқан бұрышы – маңдай бұрышы, алдыңғы төменірек орналасқаны – сына бұрышы, артқы жоғарырақ орналасқаны - шүйде бұрышы, ал артқы төменірек орналасқаны - емізік бұрышы. Самай сүйектің емізік өсіндісімен байланысады.

Маңдай сүйек. Ми сауытының алдыңғы бөлігіндегі төбе және сына тәрізді сүйектермен шектесетін тақ сүйек маңдай сүйек болып табылады. Ол қабыршақ, мұрын және екі көз шарасының бөлімдерінен құралады.

Бассүйек және бастағы сүйектердің орналасу тәртібі. Бассүйек қаңқасын тұтас алып қарағанда оның төменгі, астыңғы жағы-негіз немесе түбі, ал үстіңгі жағы ми қақпағы немесе ми күмбезі деп аталады. Ми күмбезі маңдай сүйегімен, екі төбе сүйекпен, шүйде сүйекпен қоршалып жатады. Бастағы қаңқа сүйектері мыналар: артқы жағында шүйде сүйек, алдыңғы жағында маңдай сүйек пен тор сүйек, ортада сына тәрізді сүйек, ал сына тәрізді сүйек пен шүйде сүйектердің арасында екі жағынан екі самай сүйегі орналасады. Осы сегіз сүйектен ми сауытының қуысы түзіледі. Ми күмбезінің маңдай алды - шүйде, екі бүйірі - төбе тәмпегі, ең биігі төбе деп аталады. Бастағы сүйектер жіктесе бірігіп, көптеген сайлар, жүлгелер, қуыстар мен тесіктер түзеді. Бас қаңқасын тұтас қарағанда сүйектердің орналасуы әр қилы болады. Бас сүйекті үстінен, яғни төбесінен қарасаң - күмбезін астынан қарасаң - түбі, алдыңғы жағынан қарасаң - бет бөлігін, арт жағынан қарасаң - шүйдесін, екі қапталынан қарасаң шұңқырлар мен тесіктерді көруге болады. Мисауытының күмбезінен екі төбе сүйегі біріккен жерден жебе жікті, маңдай жазығында жебе жікке тік жатқан төбе мен маңдай сүйектерін біріктіретін тәж жігін шүйде мен төбе сүйектерін біріктіретін ламбада жігін күмбездің екі қапталынан самай, төбе және маңдай сүйектеріне тістестіріп біріктіретін жікті көре аламыз. Біздіңше, мұнда қазақтың шаш қою ғылыми негізі осы жікке байланысты, яғни осыған қарап шаш қойған деуге болады. Осы заңдылықты бассүйектің сүйектер байланысының топтасу заңдылығына сүйене отырып түсіндіруді жөн көрдік [2].

Мисауыты сүйектерінің қозғалыссыз байланысуы
(Жандар Керімбектің Ермаханы бойынша)

Ми сауытының бөлімдері	Түрлері	Атаулары
Ми сауытының төбе жағындағы сүйектер	Сүйекті (синдесмолды)	1. Тісті жік А. Таж жігі Б. Сагитальды жік В. Ламбдо тәрізді 2. Қабыршақты жік
Бет бөлімінің сүйектері	Бұл да сондай	Жазық жік
Тістердің жақсүйек ұялары	Бұл да сондай	Қазық жік
Мисауыты түбінің (негізіндегі) сүйектер	Шеміршекті (синхондрозды) уақытша сүйекке алмасқан болады	1. Сына-шүйде 2. Сына құлақ құрышы 3. Сына құлақ құрышы-шүйде 4. Сына-тор сүйек

Бас сүйектерінің дамуы

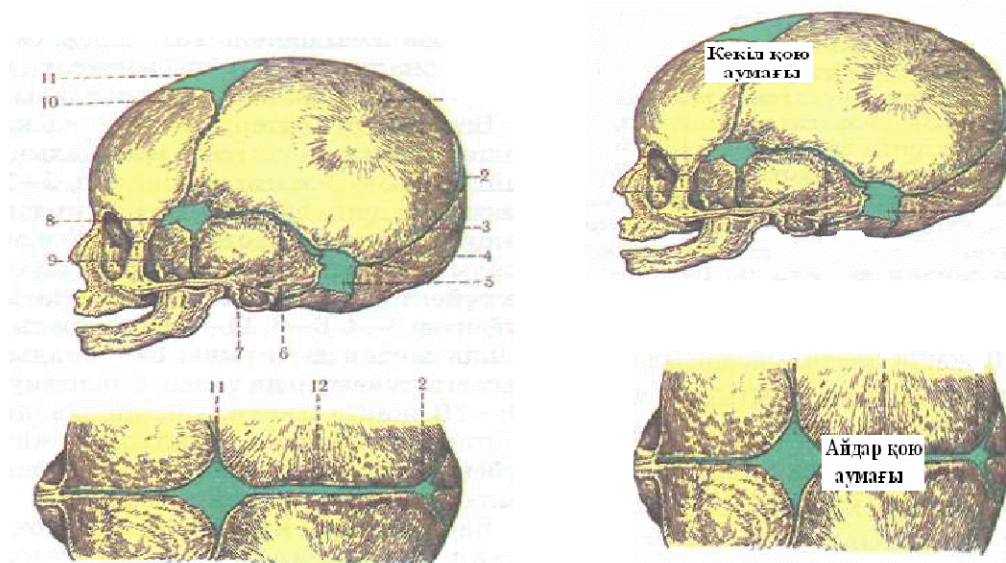
Ұрық дамыған кезеңде жүйке, хорда және ішек түтіктері пайда болады. Осыдан кейін жүйке түтігінің алдыңғы бөлігінің жуандауына байланысты бас сүйектері пайда болады. Бас сүйектері жарғақты, шеміршекті және сүйектену кезеңдерінен қалыңқы қалыптасады.

Ми сауытын құрайтын шеміршектер ұрықтың екі айлық даму кезеңінен сүйектене бастайды да шеміршек ұлпалары сүйек ұлпаларына алмасады. Ал ми сауытының күмбезі жарғақтану және сүйектену кезеңінен өтеді. Есту мүшесі түзіле бастайды да біртіндеп бет сүйектері қалыптаса түседі. Ми сауыты мен беттегі сүйектердің барлығы жарғақты және сүйекті кезеңдерден өтеді. Жаңа туған баланың бет бөлігіне қарағанда ми сауыты 6 есе үлкен болады. Жаңа туған баланың ми сауытының сүйектері толық сүйекке айналмай, дәнекер ұлпалары жарғақ күйінде болатындықтан, былқылдап тұрады, оны **еңбек** деп атайды. Бас сүйектерінің бірімен-бірі жалғасатын жерінде алты еңбек жарғағының бары байқалады. Олар әр түрлі мерзімде сүйекке айналады. Еңбек жарғағының пішіні мен көлемі әр түрлі. Осылардың ішінде төбе мен маңдай арасында орналасқан алдыңғы еңбек жарғағы үлкені. Оны **маңдай еңбегі** деп те атайды. Маңдай еңбегі тек екі жастан кейін ғана сүйектенеді. Шүйде мен төбе сүйегі арасында артқы еңбек түзіледі, оның пішіні үшбұрышты. Оны **шүйде еңбегі** деп те атайды. Төбе сүйегінің сына өсіндісі мен маңдай және самайдың қабыршақты бөлігінің арасында жұптасқан алдыңғы бүйір еңбегі жатады. Оны **сыналық еңбек** деп атайды. Ол бала туғаннан кейін 2–3 айда сүйектенеді. Төбе, самай және шүйде сүйектерінің қабыршағы арасында жұптасқан, белгілі пішіні болмайтын артқы және бүйір еңбек болады. Оны **емізек еңбек** деп атайды.

Қ.Құнанбай. Қазақ халқының шаш қою дәстүрінің...

Бұл да бала туғаннан кейін 2–3 айда сүйектенеді. Бас қаңқасы сүйектерінің, әсіресе күмбез сүйектерінің бала туғанға дейін толық сүйектеніп бітпеуінің биологиялық тұрғыдан екі түрлі себебі бар: біріншіден, босану кезінде жамбас қуысы мен босану жолынан бала шығарда күмбез сүйектерінің біріне-біріне аяқасып кірігуі арқылы баланың бас көлемін кішірейтіп, босануды жеңілдетеді. Екіншіден, бас пішіні жалпы дұрыс қалыптасатын болғандықтан, ми жақсы дами алады. Бастағы сүйектер бала бір жасқа келгенге дейін-ақ үш есеге дейін қалыңдайды, дыбыс жолдары ашылып, 2–3 жасқа келгенде самай сүйегінің құлақ бөлігі сүйектене бастайды. 3-7 жас аралығында бастағы сына тәрізді, шүйде сүйектер дамиды. Жалпы бастағы сүйектер 3-4, 6-8, 11-15 жас аралығында жедел дамидыны байқалады. Бастағы сүйектердің толық сүйектенуі 16–20 жаста аяқталып, 30 жасқа толғаннан кейін ми сауытының жігі сүйекке айналады, яғни бастың бұдан былай үлкейіп өсуі тоқталады.

Бастағы сүйектердің дамуы тоқтаған кезде адамда жыныстық өзгерістер болатыны байқалады. Әйелдердің ми сауытының сыйымдылығы-1300–1400 см³, ал еркектерде 1500–1450 см³

1-сурет Нәрестенің бас қаңқасындағы еңбектері:

1 - төбе сүйегі; 2 - желке (артқы) еңбек ; 3 - лямбда жігі; 4- шүйде сүйегі; 5 - емізік еңбегі; 6 - қабыршақ жігі; 7 - дабыл сақинасы; 8 - сына еңбегі; 9 - сынаның үлкен қанаты; 10 - маңдай сүйегі; 11 - алдыңғы (маңдай) еңбегі; 12 - сагиталды жік.

Бас қаңқасындағы сүйектердің байланысы

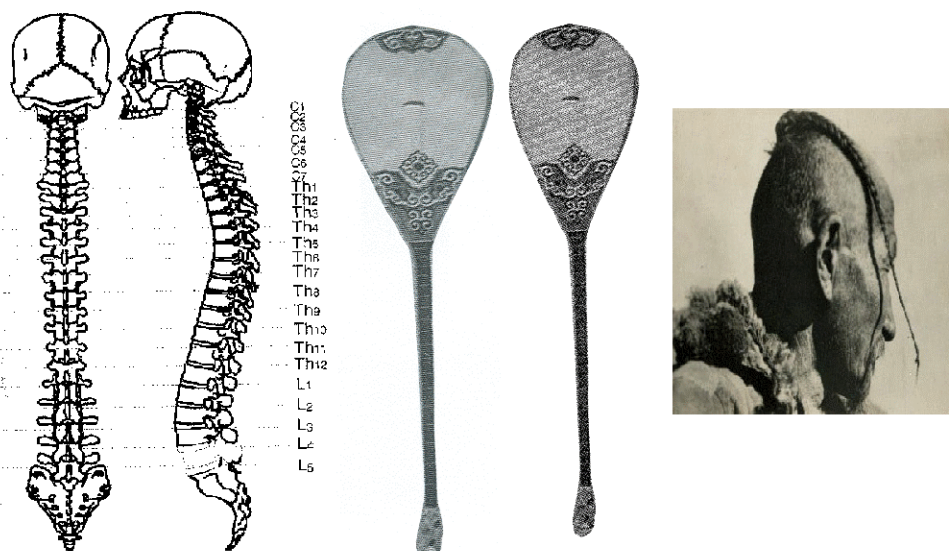
Бас қаңқасындағы сүйектер қозғалыссыз жіктесіп, сүйекаралық қабыршақ (еңбек) арқылы байланысады. Ми сауытының

самайдағы қабыршақтан басқа сүйектерінің барлығы дерлігі тісті жіктеседі ал самайдағы қабыршақты жіктесу қатты байланысады. Бет сүйектердің көпшілігі бір-бірімен түйісіп-үйлесіп жалғасады. Сондықтан ондай жіктер түйісетін екі сүйектің атымен аталады. Мысалы: сына маңдай жігі, сына-самай жігі т.б.

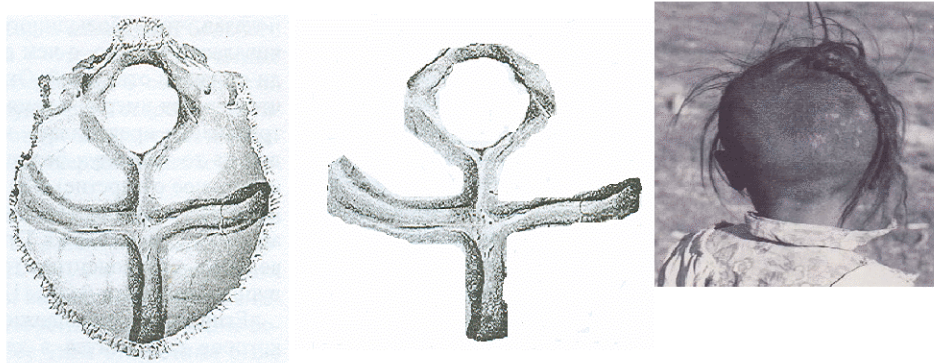
Ми сауытынын түбін құрайтын сүйектердің байланысы шеміршек арқылы (синхондрозды) жүзеге асады. Самай сүйегінің тастай бөлік пен тор сүйек аралығындағы сына тастай бөлікті *талшықты шеміршек* деп атауға болады. Жас кезінде адамда сына тәрізді сүйектің денесі мен шүйде сүйектің және шүйде сүйектің төрт бөлігі арасында шеміршекті байланысу кездеседі.

Ми сауыты қозғалыс, тірек және қорғаныс қызметін атқаратындықтан, оның түбіндегі сүйектер аралығында шеміршек қалдықтары сақталады. Осыған байланысты кейбір адамдарда тұрақты жіктер, сондай-ақ шеміршекті байланысудан басқа соған қосымша уақытша жіктер және синхондроздар кездеседі. Атап айтқанда, адамдардың 9,3%-ке жуық маңдай (метоптика) жігі мұрын үстінде болады. Бас қаңқасының ми сауытымен қозғалмалы байланысы тек астыңғы жақсүйекте ғана түзіледі.

Қазақ халқында жазба дерек болмаса да әлімсақтан бері жиналған бай тәжірибесіне сүйене отырып шаш қою дәстүрін ойлап тапқанына таң қалмасқа шара жоқ. Осы дәстүрдің озық үлгісін шығыс халықтарының жазба деректеріне сүйене отырып түсіндіруді жөн көрдік. «Қазақ қазақ емес нағыз қазақ домбыра дегендей» – музыка аспабы адам тәнтану ілімінің бір жетістігі деуге болады. Домбыра шанағы адам басына, ал пернелері омыртқа жотасына, тиегі айдар қоятын аумағына сәйкес келеді [9; 10].

2-сурет

3-сурет
Қарақұс сүйегінің ішкі жағының көрінісі.

Бұл көрініс Египеттің «Мәңгілік өмір» символына сәйкес келеді [11]. Және бұл орталық Азия халықтарының «Күн құдайына» ұқсас. Шүйде аумағын айдар басып адамдарды апаттан сақтап тұрады. Бұл анатомиялық тұрғыдан бассүйек жігі, наным сенім жағынан *тотемдік* сипатқа ие [12].

Қазақ халқы сүйек жігі, бассүйектің сүйектер байланысының топтасу заңдылығына және үнемі ат үстінде жүретіндіктен бас миға зақым, ми шайқалудан үнемі сақтану үшін шаш қойған. Оның бір дәлелі Жапонияның «Адам денесіндегі өмір және өлім нүктелері» атты кітабында: Дәстүрлі Шаолин әдістерінде (*Шаолинь цюань тянь сю*) [4, 7, 8] жалпы 108 нүктені төмендегідей жіктеген:

1. *Хоу сю* - қатты ауыртатын нүктелер
2. *Хиа сю* - жүйкені шайқалтып естен тандыратын нүктелер
3. *Ма сю* - лоқсытып құстыратын нүктелер
4. *Сизу сю* - аяқ-қолды жансыздандыратын нүктелер
5. *Шоу сю* - өлім нүктелері

Бастың шашты бөлігінде орналасқан нүктелер:

天頭 - *Тэн то* шеке, маңдай, самай үш сүйектің біріккен қиылысында орналасқан

天道 - *Тэн до* - Тэн то бірдей - айдар қоятын аумағы

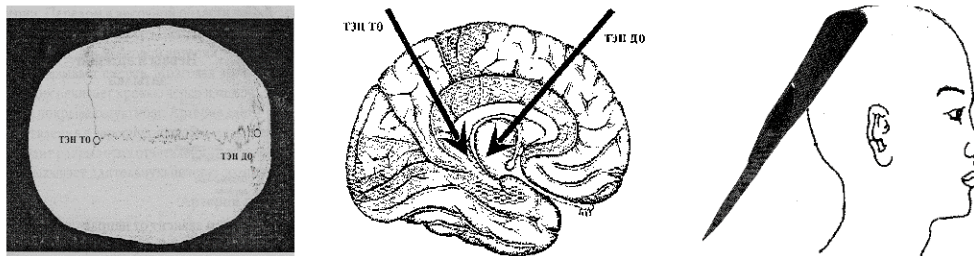
夜面 - *Ямэн* - желкеде (шүйде) орналасқан

人中 - *Дзинтю* – маңдай шеке жігінде - кекіл қоятын аумағы

八葉 - *Хатта* - самайда –тұлым қоятын аумағы

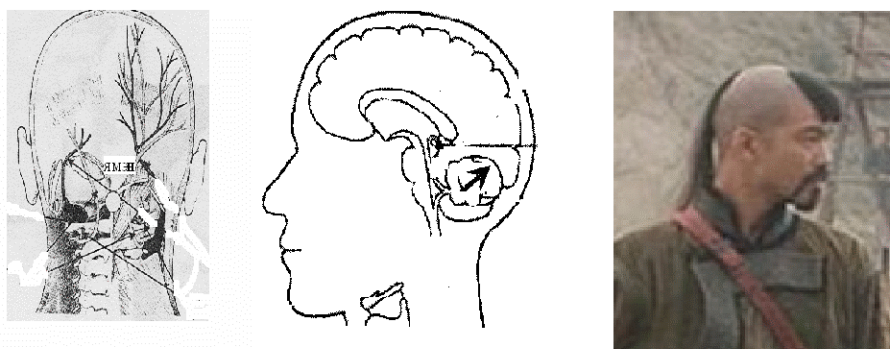
霞 - *Касуми* - самай маңдай сүйек жігінде

Осы нүктелерден тек баста орналасқан қазақтың *шаш қою дәстүріне* сай келетін кейбір нүктелерді таңдадық.

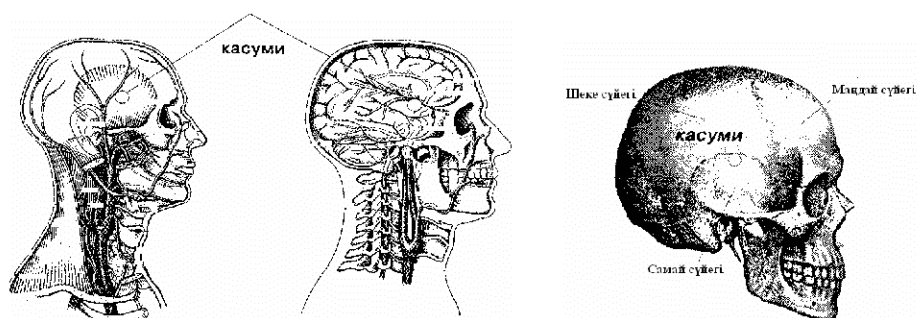
4-сурет

Tән до, *Tән то* нүктесі өмірлік маңызы бар осы аумаққа тиген жеңіл соққының өзі миды шайқап, естен танып, тепе теңдігін жоғалтады [7].

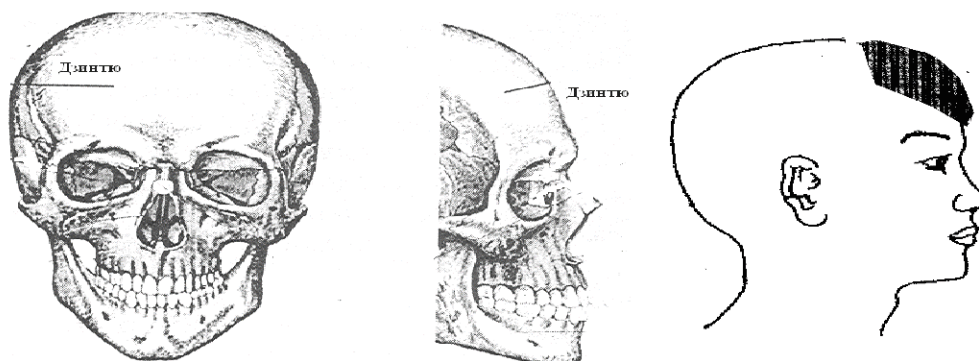
5-сурет

Ямән нүктесі зақымданса кіші ми, жұлынға кері әсер беріп барлық қозғалыс, дем алу жүйесі тоқтап өлімге душар етеді [6].

6-сурет

Касуми - нүктесіне тиген ең жеңіл соққы адамды естен тандырып, миға қан жетіспеушілігінен мүгедек болуы мүмкін [7].

7-сурет

Дзинтю - өте сезімтал, бірден өлімге апаратын орталық жүйке жүйесіне әсер етіп бірден жүрек тоқтап, өлім қаупі туындайды [6].

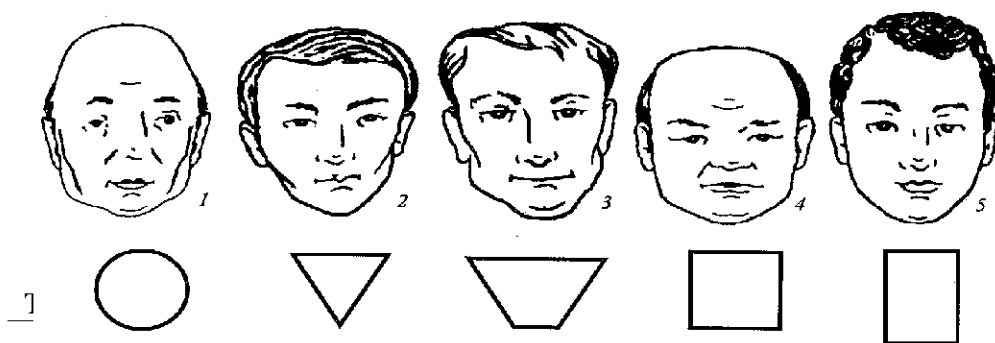

8-сурет

Ханпа – тепе-теңдікті жойып, бірден естен тандыратын нүкте болып саналады

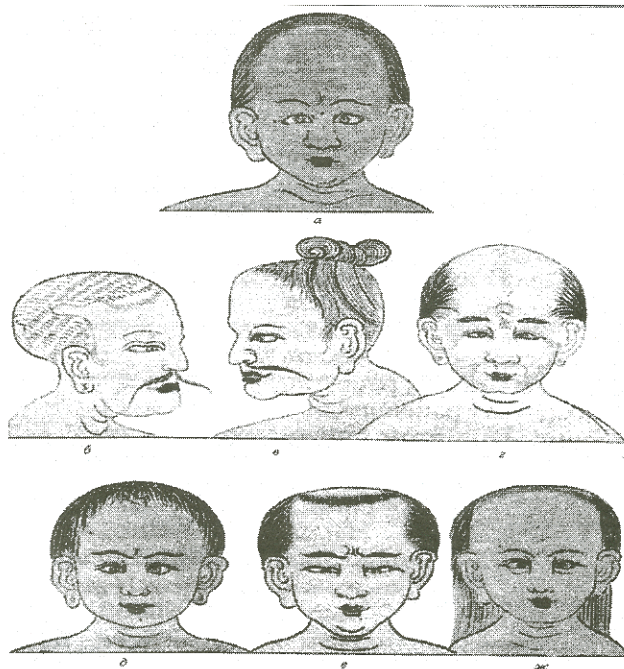
Бұл аталған бастағы нүктелер адам өмірін сақтайтын «Өмірлік нүктелер». Осы себепті шығыс халықтары, оның ішінде үнемі ат үстінде өмір сүрген *қазақ халқы* - өзінің өмірлік дала тәжірибесіне сүйене отырып, адам ағзасының қорғаныс құралы ретінде *шаш қою дәстүріне* баса назар аударған деуге толық негіз бар. Біз сөз соңында бізге өмір сүру салты ұқсас тибет шаш қою ғұрпын ұсына кетуді жөн көрдік [3].

Тибет медицинасы бойынша бас пішінінің жіктелуі

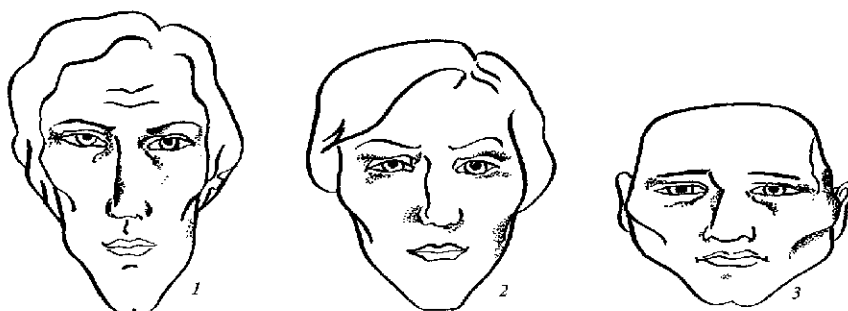

Бет әлшеттің бес негізгі пішіні: 1. Дөңгелек жүзді; 2. Үш бұрышты; 3. Трапеция тәрізді; 4. Квадрат тәрізді; 5. Тік бұрышты.

Тибет медицинасы бойынша шаш қою дәстүрі бастың пішініне қарай таңдалады. Төменде тибеттің шаш қоюы геометриялық фигураларға теңеп жіктеумен қатар шаштың қуат (Ци) алу үрдісіне сай шаш қою сұлбасы (Войдурья онбо бойынша)

9-сурет

Қазіргі медицинадағы бастың негізгі үш пішіні.

1. Долихоцефальды, 2. Мезоцефальды, 3. Брахицефальды

Қазіргі медицинада бастың пішініне қарап шаш қою үрдісі тек эстетикалық тұрғыдан ғана сипатталып, денсаулыққа байланысы толық зерттелмеген [11].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы*. Шипагерлік баян. – Алматы, Жалын, 1996.
2. *Жандар Керімбектің Ермаханы*. Тәнтану адам анатомиясы - Алматы, Білім, 2004.
3. «Войдурья онбо» (тибет тілінде). Лхаса. 17 ғасыр.
4. *Мацуда Р.* Хидэн нихон дзюдзюцу (Тайная передача японского дзюдзюцу). – Токио, 1978.
5. *Тэрао М.* Корю дзюдзюцу (Техника дзюдзюцу старинных школ). -Токио: «Айрюдо», 1998.
6. *Фудзита С.* Кэмпо гокуи саппо сацу каппомэйка (Объяснение методов убийства и реанимации, главнейших секретов кэмпо). - Токио, 1958.
7. *Хацули М.* Хидэн Тогакурэрю нинпо (Тайная передача Тогакурэрю нинпо). - Токио: Цутия сётэн, 1991.
8. *Хираками Н.* Корю дзюдзюцу сэнтэ рирон (Теория боевого применения техники дзюдзюцу старинных школ). - Токио, «Айрюдо», 1999
9. *Ахметсафин А. И.* О связи звукоряда со строением человека (на примере китайского звукоряда *Люй люй*) / Искусство, наука, техника — пути сопряжения: Тез. докл. к 4-му научно.-практич. семинар. Уфа, 1989.
10. *Ахметсафин А. И.* Краниосакральная техника и китайская медицина // Мануальная терапия. 2003. № 9 (1).
11. *Гиттократ*. Избранные книги. М., 1936.
12. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Алматы, «Қазақ энциклопедия» 1-9 том. 2001-2009.

REZUME

K.KUNANBAI (Turkistan) SCIENTIFIC BASIS OF THE KAZAKHS' HAIR GROWING

Hair is natural protection of human organism from external influence. In this article anatomic-biological basis of the Kazakhs' tradition as tulim, forelock, aydar and women's long hair growing is described.

Ф.М. ЕРЖАНОВА

АНАЛИЗ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО КОНЦЕПТА «ВЕРА»

Автор мақалада «Сенім» ұғымының ежелгі түрік мәдениетіндегі парасаттылық, ақиқаттылық, сеніммен руханилық мәселелерін философия-танымдық талдау жасайды.

Yazar "inanç" kavramının eski türk kültüründeki ahlak, hakikat, manevi meselelerini felsefi açıdan analize etmiştir.

Вера – одна из базисных понятий, составляющих основу любой «картины мира» начатая от архаической формы до современных представлений человека. Смысл и масштаб концепта веры как духовного познания тесно связан со смыслом самой человеческой жизни, вследствие этого возникает проблема трансляции концепта *вера*, где *вера* определяет принцип существования не только духовного познания человека, но и всей человеческой цивилизации в целом.

Исследования древнетюркских памятников показывают, что номинация духовного концепта «вера» в древнетюркский период осуществляется с помощью целого ряда синонимов: *inan/ынан* (вера, доверие); *isan/ышан* (верить, доверять); *kerti/керту* (верный, истинный); *köni/көни* (правдивый, верный); *antliY* (клятвенный, верный); *bajiq* (правдивый, истинный); *agiYlik* (правочерность); *jalvar* (молить, просить); *jukun* (поклонение); *jazuq* (грех, заблуждение); *tapin* (поклонение); *saqınuq* (праведный, благочестивый); *alka* (благословлять); *arva* (колдовать, заклинать) и др.

Факт такой множественной репрезентации духовно – этического концепта «вера» в древнетюркском языке свидетельствует о весьма пристальном, заинтересованном, оценочном отношении человека того времени к данной духовной области.

Во главе синонимического ряда стоит ключевая лексема, синоним-доминанта, которая должна иметь наиболее общее в данном ряду значение, должна быть наиболее употребительной, продуктивной в плане словообразования, что находит свое отражение в неограниченности употребления и широкой сочетаемости с другими лексемами. Доминанта – это всегда исконная лексема, наиболее обработанная и укоренившаяся в языке.

В соответствии с этими признаками, место доминанты в приведенном синонимическом ряду занимает лексема *kerti*. Анализ языкового материала показывает, что данное слово характеризуется высокой частотностью. Из 135 случаев употребления всех слов номинантов (концепта веры) в исследуемых текстах древнетюркского периода лексема *kerti* встречается 46 раз. Кроме этого эта лексема отличается очень большой

продуктивностью. В этимологическом словаре тюркских языков зафиксировано 10 слов, производных от лексемы *kerti*: *kertgun* (верить, доверять), *kertgunc* (вера, истинный); *kertgunclug* (верующий, благочестивый); *kertguncsuz* (без веры, неверующий); *kertgunmak* (набожность, вера); *kertin* (верить, иметь веру); *kertu* (правдивость, верность); *kertula* (подтверждать, удостоверить); *kertulug* – (благочестивый, исполненный веры), *kertginsa* – (уверовать) [1, 28].

Таким образом, слово *kerti* можно определить как базовую лексему данного концепта, а, следовательно, и как лексему, которая может выступать в качестве названия исследуемого концепта.

В этимологическом словаре (ЭСТЯ под ред. Э. Севортыяна) дается следующая этимологическая характеристика концепта *kerti*: «Производящими основами являются, вероятно, глагольно-именные омоформы *керг и герг-, об исторической реальности которых можно заключить по следующим данным: 1) для имени – тур. диал. *girt* – «попадать точно в цель», *girtten* (*girt* – *ten*) «действительно, на самом деле» 2) для глагола – як. глагольное имя *киржик*, *қыржық* «истинный, верный», восходящее к *кирг-чик, *қырт-чық* с показателем – *чақ*». Имя *karti* «истина, верный» М. Рясенен анализирует в виде *kar* – *ti*, сопоставляя его с монг. *gege* «свидетель, свидетельство», и тунг. *ger* – *ci* «свидетель». В этимологическом словаре М. Рясенена выделена также другая основа, а именно *kirt* в составе *kirt* – *gune* «вера, верующий», однако и здесь лексико-грамматическая квалификация производящей основы оставлена открытой. Авторы (ЭСТЯ) находят названную основу морфологически затемненной.

Часть номинантов-членов синонимического ряда *kerti* оказываются абсолютными синонимами, например, лексемы *inan*, *isan*. Другие номинанты дифференцируют какие-либо оттенки, стороны соответствующего концепта, например, указывают на правдивость: *köni* – *kertgun*; верность: *andliY* – *kertu*; истинность веры: *bajiq* – *kertgunc*; благочестивость: *saqinuq* – *kertulug*; набожность: *jalvar* – *kertgunmak*. Обилие лексем, обозначающих веру, доверие, верность, истинность – очевидное свидетельство особой роли и важности представления об этом явлении в жизни древнего человека, что, прежде всего объясняется социальными условиями того времени, а именно огромным влиянием тенгрианского культа на мировоззрение древних тюрков.

Первой и наиболее важной особенностью веры в древнетюркском языке является ее толкование как «доверия», где четко разграничиваются значения по семантическому признаку, связанному с объектом веры: а) «оказать доверие кому-либо»: *adaş qoldaş erdas tutun umdusur / inanıñıl añar sen* – приобретай себе бескорыстных друзей и приятелей, / доверяй им (QBN. ДТС, 611); *inanıp išanur men emdi seša* – верю теперь тебе я (QBN. ДТС, 218).

Второе значение – «верность, справедливость» иллюстрируется нерелигиозными контекстами: *İyar alligda İyar qayanlıyda jay qıltım, tort bulıñdağı* – там, где верные племенные союзы, и верные каганы, я делал (творил) добро (то есть действовал справедливо и милостиво) ДТС, 131); *elka tursa kertu köni / Özin ked küdazsa bulyaq kiini* – будь верен государству, / в дни смуты особенно следи за собой (QBN. ДТС, 121); *biri til köni kertü bolsa qavli büütün / ekinçi törü qılsa elka qutum* – во-первых, язык правителя должен быть справедливым, а речь правдивой, / во-вторых, ему следует издавать законы для блага государства (QVK. ДТС, 437);

Третье значение – правда, ложь, истина: *jajılma köni kertun tur köñül tut köni* – не проявляй колебаний, будь правдивым и поступай правильно (QBN. ДТС, 316); *Ja jalyan söz jig teg köni söz sifa* – ведь лживое слово – подобно болезни, правдивое слово – лекарство (Юг. ДТС, 523); *kim ersa bu sözka adınlar sözin / teñassa teñadi dürüstqa badal* – а если кто-либо к этому слову слова других приравняет, / он приравняет ложь к истине (Юг. С. ДТС, 161).

Следующее значение «истинность, праведность», основанные на взаимном доверии, являются также ключевыми понятиями *веры* : *Kertgünç küç bar bolmiş üçün tort türlü simnularqa çal siqmaz bastıqmaz* – благодаря существованию силы истинной веры он не будит разбит и подавлен четырьмя разными демонами (ТТ. ДТС, 523); *artaqsız janluqsuz köni kertü joriqıñız ol* – это ваше поведение – неиспорченное, безошибочное, верное и истинное (Суv. ДТС, 315); *kimda bir-ök kertgünç bar ersar ol kişi timin çin kisi tetir* – как раз тот человек, у которого есть вера, называется истинным (праведным) человеком (ТТ. ДТС, 556);

Для нашего исследования особый интерес представляет «вера в Тенгри», посылающего судьбу, *Taңrı jarlıq aduqın üçün ozim qutım üçün qayan ölürtim* – по милости неба и потому, что у меня самого было счастье, я сел каганом (КБ ДТС, 471); *Öd taңrı jasar* – Небо определяет время (то есть судьбы, сроки) (КБ ДТС, 76); дарующего благо, добро, мудрость, счастье: *Taңrı, Umaı iduq jir sub basa bartı arınç* – Небо, (богиня) Умай и священная земля-вода [родина] – вот они, надо думать, дали [нам] победу [счастье] (ДТС,35); *Qorqma temiş qut bergaj men temiş* – он сказал: «Не бойся! Я ниспошлю (букв. дам) тебе благодать»; (ТhS ДТС, 39) *Üskünđa taңrıdam qut bujan utmaq jegadmak kentün ornanty* – божественная благодать и победа разместились сами собой перед тобой(ТТ ДТС, 68).

«Вера в злых духов»: *Bularда basa keldi afsunçylar/bu jel jeklig ikka bu ol emçilar* – за ними пришли волшебники, /они врачеватели этих болезней, вызванных злыми духами (QVK. ДТС, 213); *[k]içig oylan jel tartsar bu vu oñ ajasynta berk [tutsun]* – если маленького человека заденет нечистая сила, пусть он держит этот амулет в правой ладони (ТТ. ДТС, 49);

«Вера в магическую силу слова»: *Jatčy jatlady* – волшебник произносил заклинания [чтобы вызвать дождь] (МК, с.118); *anta ötrü arvyšcy qara küzi alyp jeti qata dami arvyš sözlamiš kergak* – после этого нужно, чтобы заклинатель взял черные курительные палочки и семь раз произнес формулу-заклинание (ТТ ДТС, 202);

Последнее значение «поклонение, почитание» выделяется особо: *Küli Cur Tejri tutdi* – Кули Чур поклонился Тенгри (КБ ДТС, 89); *viziņa tapıyü jükündü trdini berüp-a ermiş biz tapın yuqa tegimsiz ermiş biz bilmatin quduyqa kemiş mis biz* - он дал нам драгоценность, достойную поклонения, мы [же] были недостойными поклоняться [ей] и, не зная, выбросили [ее] в колодец (Uig. ДТС, 534);

Опираясь на все вышеперечисленные факты, можно сделать некоторые мировоззренческие ментальные заключения. Очевидно, что именно эти, вышеперечисленные качества, осознавались древними тюрками как основные нравственные и морально-этические нормы, регулирующие отношения между людьми. И в этой связи нам кажется немаловажный факт, что каждое из них, имея свое собственное языковое выражение, подводится под единый языковой знак – слово *вера*.

Толкования различных значений «верь» можно объединить в два семантических блока, отражающих религиозную и мирскую стороны человеческого бытия. Основное значение, толкование «верь» в мирской ветви представлено синонимическим рядом: правда, доверие, справедливость, честность, добро, счастье. Толкование «верь», отражающей религиозную ветвь представлено синонимами: истинность, праведность, поклонение, почитание.

Соединение этих двух течений в словесных знаках: «*kerti*», «*ınap*», «*kəni*» и др. свидетельствует об уникальности концепта *вера*, объединяющего в себе две основные стороны мироздания: физической и духовной, в основе которых лежит внутренний мир человека, сфера его повседневной жизни. *Вера* как ценностная ориентация человека, тем самым утверждала такие положительные принципы как: верность, честность, справедливость, которые давали новое положительное содержание жизни и знанию древнего человека.

Таким образом, для понимания древнетюркской картины мира необходим учет основных положений, которые в совокупности формировали языковую картину мира древних тюрков. Во-первых, высший Разум, Творец, Тенгри явился важной потребностью для древнего человека, его видения мира и нравственного сознания, без которого он был не в состоянии ориентироваться в мире. Тенгри был символом веры, высшей истиной, вокруг которого группировались все представления и идеи, истиной, с которой соотносились общественные ценности, он был центральным объектом древнетюркской картины мира, «конечным регулятивным принципом всей картины мира эпохи» [2. 19]. Во-вторых, *вера* в Тенгри

устремляла его на достойные дела, к свершению подвигов и обязывала к нравственной чистоте. Ложь и предательство, отступление от клятвы воспринималось как оскорбление естества, а следовательно, и самого Божества. В-третьих, обладая широким кругозором и масштабным мышлением, он имел неограниченное доверие и открытость к жизни. И наконец, понимание мира и смысла жизни в мировоззрении древнего тюрка – это непрерывность жизни, ее постоянное возобновление. На продление существования были направлены все ритуалы, обряды, праздники, которые были согласованы с природными ритмами. Древние тюрки верили в устойчивый и последовательный круговорот жизни, рождаясь и умирая по воле Тенгри.

Итак, во внутренней форме концепта «вера» в древнетюркской культуре отобразились тенгрианские идеи. Духовные идеалы тюркского этноса воплотились в виде нравственных категорий и системы ценностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «К»/ Авт.сл. статей Л.С.Левитская и др. – М.,1997.
2. Древнетюркский словарь – Ленинград., 1969.
3. *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры. -М., 1984. – с.19.

REZUME

F.M.ERZHANOVA (Almaty)
ANALYSIS OF THE ANCIENT CONCEPT OF "FAITH"

Author of the article makes the philosophical and cognitive analysis of the concept of "faith" spiritual issues such as faith, truth, sanity in the ancient Turkic culture.

Напил БАЗЫЛХАН

ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ В
МОНГОЛИИ: ПРОБЛЕМЫ НАУЧНОЙ КАТАЛОГИЗАЦИИ И
МУЗЕЕФИКАЦИИ

Мақалада қазіргі Моңғолиядағы көне түрік бітіқтастары мен ескерткіштерінің 77 данасының толық каталогы 2009 жылғы тіркеу бойынша жасалынып, тарихи-мәдени жәдігерлерді сақтау, тұмшалату, қорғау және ашық аспан музей жасау өзекті мәселелері сөз болады.

Makalede Mongolistandaki eski 77 yazı abidelerin genel kataloğu 2009 y. koyduyla yapılarak, tarihi-kültürel kıymetlerimizi korumak ve müze haline getirmek meselesi bahsediler.

Проблемы научной каталогизации. Древнетюркские письменные памятники в Монголии были найдены в горах Алтая, Хангая, Соен, Кентай, в пустыне Гоби и вдоль рек Орхон, Селенга, Туыл, Онгин, Керулен, Онон, Хануй, Хунуй, Тэс, Кобдо и озер Хупсугул, Кыргыз, Карасу, Убсу и др. местах

В 1889 году возглавляемая Н.М. Ядринцевым [1] экспедиция Восточно-сибирского отделения Географического общества Российской империи исследовала местности вдоль реки Орхон, где были найдены комплексы памятников Кюльтегину, Бильге кагану, развалины городов Каракорым, Карабалгасун (Орду-балык). Таким образом, наряду с ранее обнаруженными Енисейскими памятниками письменности, была найдена богатая коллекция древнетюркских письменных памятников в Монголии. Экспедиции под руководством в 1890 году - А. Хейкеля, в 1891 году - выдающегося тюрколога Русской императорской академии наук В.В. Радлова исследовали древнетюркские письменные памятники вдоль рек Орхон, Туыл, Селенга. Они произвели пробные раскопки некоторых памятников, сделали эстампажи, фотоснимки.

Первые списки древнетюркских письменных памятников в Монголии были опубликованы в знаменитых Атласах В.В. Радлова [2] и А.О. Хейкеля [3].

В 1891 году Н.М. Ядринцев открыл Онгинский памятник, в 1897 году Е.Н. Клеменц - поминальный комплекс Тоньюкука. В исследования Орхонских письменных памятников внесли огромный вклад экспедиции Финно-угорского научного общества, организованные в 1909 году под руководством Г.И. Рамstedта, С. Пелси. Они первыми составили план-схему памятника Тарималын хошуу, также они открыли памятник «Сужи». В 1912 году В.Л. Котвич нашел поминальный комплекс Кули-Чура.

В 1956 году монгольский археолог Ц.Доржсурэн нашел поминальный комплекс «Бугат»-Татпар кагану, стелу «Тариат». В 1962 году участник

совместной Монголо-Польской экспедиции Э. Трыарский нашел три обломка Онгинского памятника.

С 1960-х годов монгольские ученые начали заниматься самостоятельными исследованиями [4] и приступили к учету древнетюркских письменных памятников на территории современной Монголии.

Первую статью посвященную проблеме учета памятников опубликовал в 1968 г. монгольский археолог Х. Пэрлээ [5], в ней были перечислены: 15 надписей на надгробных стелах, 7 надписей на скалах, 5 надписей на отдельных вещах (в том числе, фальшивая надпись на камне – по счету Х.Пэрлээ №24), всего 27 памятников. В 1968 г. академик Б.Ринчэн [6] своим труде опубликовал некачественные (для использования в научных целях) прорисовки и фотографии 23 памятников (включая фальшивую надпись на камне, под названием «Turkish inscription on the stone tag on the cord the wrapping of a book in the Public Library of the M.P.R.» на стр. 43-м и неправильное название «Байбалаг» - надпись на балбале в комплексе Бильге кагана на стр. 69).

В 1963 году, монгольский тюрколог Б.Базылхан совместно с советскими учеными Е.И. Убрятовой [7], В.В. Волковым, изучили памятники Кюльтегина, Бильге кагана, Тоньюкука, Моюн-чура. А также в 1969 году он принимал участие в Советско-монгольской историко-культурной экспедиции (в составе эпиграфической группы: С.Г. Кляшторный, Х.Лувсанбалдан, М.Шинэхүү) и провел свой учет письменных памятников древнетюркского периода и дал свой вариант прочтения надписей 22 памятников, эти исследования до сих пор не опубликованы полностью [8].

В 1976-1980 годах М.Шинэхүү [9] провел учет памятников общим числом - 36. Д.Д. Васильев [10] в 1976 и 1983 году перечислил 33 памятника Монголии. О.Ф. Серткая [11] в 1982, 1984 г. опубликовала обзорный учет археологических и филологических изучений древнетюркских памятников в Монголии. В 1986 и 1990 г. Л.Болд опубликовал список 40 памятников (включая фальшивую надпись на камне, №18 на стр. 73-74) [12].

В 1998 году нами был составлен общий реестр 37 древнетюркских памятников и карта с их расположением [13]. В 1999 году был издан Атлас-альбом «Историко-культурные памятники на территории Монголии», в который вошли 39 памятников древнетюркской письменности и их карта расположения [14].

В 2003 г. Ж.Алйылмаз составил подробный список более 79 памятников. В этом же году М.Жолдасбеков, К.Сарткожа перечислили 52 письменных памятника, в включением постаментов без стел в поминальных комплексах [15].

Ц.Баттулга в 2005 г. опубликовал отдельную монографию посвященную 11 малым надписям в Монголии, а также им был составлен реестр новонайденных надписей и 47 памятников (включая, неизученные - 9,

исчезнувшие - 6 памятников) [16].

В 2006 г. О.Ф. Серткая сделала список и инвентаризацию 79 памятников [17]. В 2007 г. Ж.Алйылмаз составил и опубликовал данные глобального позиционирования (GPS) места расположения 40 письменных памятников в Монголии [18].

В 1999-2009 гг. нами были изучены на месте (in situ) и прочитаны 25 письменных памятников в Монголии [19], был подготовлен реестр 50 единиц памятников.

Также, мы с помощью компьютерных программистов и специалистов К.Искакова, Г.Сержан [20] и др. подготовили в 2007 г. по государственному заказу Комитета по языкам Министерство культуры и информации Республики Казахстан, Веб-сайт «Түрик битик» [21] (www.iq.kaznu.kz), в который включили 50 единиц Орхонских памятников (в него также вошли: Енисейские (106 единиц), Таласские (15 единиц), Алтайские (78 единиц), Турфанские (38 единиц), Ферганские (13 единиц) и Казахстанские (5 единиц) памятники) [22].

В последнее время активно продолжается работа по выявлению новых надписей и в результате были обнаружены письменные памятники и проведено повторное обследование известных ранее памятников в Монголии [23].

Таково краткое общее перечисление попыток составления полного реестра древнетюркских письменных памятников в Монголии за последние 108 лет (1892-2010 гг.). При этом, необходимо отметить, что несмотря на недавно обнаруженные письменные памятники, можно сказать, что до настоящего времени не было осуществлено полной регистрации всех древнетюркских письменных памятников на территории Монголии.

В приложение данной статье мы попытались представить полный каталог всех известных и недавно обнаруженных письменных памятников по данным 2009 года с кратким описанием их состояния, сохранности, а также карту расположения памятников в Монголии. Мы не приводим данные по GPS, которые у нас зафиксированы и накоплены за время экспедиций в последние годы по каждому из памятников в связи с распространившимся культурным вандализмом и т.п.

Проблемы сохранности, консервации и музеефикации историко-культурных памятников. Эти проблемы всегда были острыми и актуальными во все периоды всемирной истории и на всех континентах. В рамках этих проблем одним из самых острых вопросов остается вопрос сохранения историко-культурных памятников в Монголии в настоящее время.

К сожалению, приходится констатировать факт - в Монголии ни один памятник на месте расположения не подвергся консервации. Только с

2001 г. по правительственному соглашению между Турцией и Монголией, подписанными Министерством образования, культуры и науки Монголии и Агентством по международному сотрудничеству Турции (ТИКА), была начата совместная работа по проекту «Сохранение, реставрация и исследование некоторых древнетюркских памятников в Монголии». Целью этого Проекта является изучение и реставрация на центральной территории Монголии культово-поминальных комплексов VIII века древнетюркских каганов и аристократии Бильге кагана, Кюльтегина, Тоньюкукуа; создание музейных экспозиций в туристических целях. В 2001 г. в поминальном комплексе Бильге-кагана были произведены архелогические раскопки с участием монгольских и турецких ученых (руководители Д.Баяр, Хасан Бахар), в результате которых были найдены драгоценные сокровища, в том числе золотая корона. В настоящее время уже действуют музей «Орхон» в Кошо-Цайдаме в 45 км. от Каракорума. К большому сожалению, консервация стел Бильге кагана и Кюльтегина была произведена некорректно, и в результате этого была повреждена колоритность мраморных памятников, сохранявших до этого в течение 1300 лет свой цвет и своеобразные оттенки.

В настоящее время известны свыше 2-х тысяч поминальных комплексов, расположенных на территории Монголии, около 600 единиц каменных изваяний и др. историко-культурных ценностей только древнетюркского периода, свыше 200 древних городов, поселений, крепостей, укреплений, ставок и т.д.

В целях сохранения этого культурного наследия необходимо продолжить создание музейных экспозиций в тюркских государствах. Однако, первостепенной задачей, на наш взгляд, является организация музеев под открытым небом в местах наибольшей концентрации памятников.

До недавнего времени в Монголии эти памятники почти не подвергались разрушению и порче со стороны населения. Но в последние годы, в условиях формирования рыночных отношений, часть памятников уже начинает исчезать, идет процесс растаскивания элементов комплексов по разным музеям Монголии и даже за пределы этой страны.

Сама Монголия имеет ограниченные возможности для реализации сложных и долговременных мероприятий по спасению и сохранению памятников древнетюркской культуры. Так, в 2006 г. по поводу краж историко-культурных ценностей и проведения незаконных раскопок поминальных памятников, было возбуждено свыше 66 уголовных дел в Монголии. За последнее время было утеряно свыше 5 тысяч предметов музейного значения и т.д.

Нынешние состояные Музея археологии Института археологии Академии наук Монголии в плачевном состоянии, вода протекает в фондохранилища, которые вопреки всем музейным инструкциям размещены в подвалах жилого строения. Во время одного из пребываний мы были

свидетелями аварии, в результате которой произошел прорыв канализационных труб и вследствие этого – затопление и порча предметов, также мы были свидетелями незаконных археологических раскопок и последующей реализации исторических артефактов.

В плачевном состоянии все краеведческие музеи Монголии, существует угроза исчезновения историко-культурного наследия кочевников под воздействием техногенных и антропогенных факторов неизбежна, в результате чего возникают острые проблемы «сохранения исторических связей» в обществе.

В таких условиях необходимо принять срочные меры как по сохранению, так и музеефикации ценных памятников в Монголии.

Поэтому необходимо реализовать общими усилиями всех создание музеев под открытым небом, проведение мероприятий по консервации и реставрации всех известных поминальных комплексов, организацию международных выставок, симпозиумов и конференций, фиксирование в виде точного эстампажного копирования текстов памятников, издание полноцветных альбомов, каталогов и др. В общем, необходимо проведение обширных комплексных мер по сохранению культурного наследия усилиями не только Монголии, но и многих других тюркоязычных народов и стран, в особенности – Казахстана, являющимся лидером государств Центральной Азии.

**Полный каталог древнетюркских письменных памятников на территории Монголии
(реестр по данным 2009 года)**

№	Название памятника	Строки надписи	Место обнаружения	Места расположения основного памятника и его частей	Дата обнаружения	Состояние памятника, рекомендации по его сохранению
Стелы в поминальных комплексах						
1.	Татпар каган («Бугат»)	Согд-29 (брахми-?)	Бугат, Их тамир сомон, Архангайский аймак	Краеведческий музей г.Цэцэрлэг	1956, Ц.Дорж урэн	1 обломок склеин, Необходима консервация!
2.	Кюльтегин	40+15+14 (69)	Кошо-Цайдам, Архангайский аймак	8 обломков стелы в музее «Орхон», Кошо-Цайдам; 2 обломка стелы в фондах Института археологии МАН, г.Улан-батыр	1889, Н.М. Ядринцев	

3.	Бильге каган	41+15+15+2+7 (80)	Кошо-Цайдам, Архангайский аймак	4 обломка стелы в музее «Орхон», в Кошо-Цайдаме	1889, Н.М. Ядринцев	
4.	1-я стела Ел етмиш ябгу («Онгинский»)	8+4+(4?) (13)	Мааньтын Бурд, р. Онгийн, Уянга сомон, Оворхангайский аймак	1 большая и 2 маленькие части хранятся в краеведческом музее г. Арвайхэр Оворхангайского аймака.	1889, Н.М. Ядринцев	Необходи ма консерва ция!
5.	2-я стела Ел етмиш ябгу («Онгинский»)	?	-	Неизвестно .	1889, Н.М. Ядринцев	
6.	1-я стела Тоньюкука	1-35 (35)	гора Баян-Цогт, Эрдэнэ сомон, Центральный аймак (близ г.Налайх)	На месте	1897, Н.М. Клеменц	
7.	2-я стела Тоньюкука	36-62 (27)	гора Баян-Цогт, Эрдэнэ сомон, Центральный аймак (близ г.Налайх)	На месте	1897, Н.М. Клеменц	
8.	1-я стела Ел етмиш Бильге кагана («Моюн-чур»)	12+12+12+ 13? (49+?)	Могойн шинэ ус, Хайрхан сомон, Архангайский аймак, Сайхан сомон, Булганский аймак	2 обломка стелы на месте	1912, Г.И. Рамstedт	Необходи ма консерва ция!
9.	2-я стела Ел етмиш Бильге кагана («Тариат/Тэрх»)	9+6+9+6 (30)	Тэрхийн гол, Тариат сомон, Архангайский аймак	3 обломка стелы в Музее археологии Института археологии МАН	1956, Ц.Доржсүрэн	Необходи ма консерва ция!
10.	«Сэврэй» (билингво)	тюрк-7, согд.-7 (14)	Сэврэй сомон, Омно-говийский аймак	На месте	1948, Палеонтологическая экспедиция (И.А. Ефремов) ?	Необходи ма консерва ция!
11.	Карабалгасун-1 (трилингво)	Тюрк-5+? Согд-12+? китай-6+? (23+?)	Городица Карабалгасун, Хотон сомон, Архангайский аймак	14 обломков, из них: 9 обломков на месте, 5 большх обломков неизвестно	1889, Н.М. Ядринцев	Необходи мы реставрац ия и консерва ция!
12.	Карабалгасун-2	12	река Жирмэнгэй, Хотон сомон, Архангайский аймак	Музей археологии ИА МАН г.Улан-батор	1975, СМИКЭ	Необходи ма консерва ция!
13.	Кули-чура	13+4+12+1 (30)	«Их-хошот» Дэлгэрхан сомон, Центральный аймак	На месте	1912, Л.Котвич, А.Н.Самойлов ч	Необходим ы реставрац ия и консервац ия!
14.	«Сүүжэйн»	9+2 (11)	Сүүжэйн даваа, Намнан уул, Хутаг-Өндөр сомон, Булганский аймак	неизвестно	1912, Г.И.Рамstedт	

Н.Базылхан. Древнетюркские письменные памятники...

15	«Ачит нуур-1»	2	Шанаган хэв, Бох морон сомон, Увс аймак	Краеведческий музей г.Ульгий	1979, Н.Сэр-Оджав, Д.Дорж	Необходимы реставрация и консервация!
16	«Ачит нуур-2»	1	Шанаган хэв, Бох морон сомон, Увс аймак	На месте	1979, Н.Сэр-Оджав, Д.Дорж	Необходимы реставрация и консервация!
17	«Ачит нуур-3»	1	Шанаган хэв, Бох морон сомон, Увс аймак	На месте	1979, Н.Сэр-Оджав, Д.Дорж	Необходимы реставрация и консервация!
18	«Тэс»	4+6+5+6 (21)	Хөх толгой, Цагаан уул сомон, Хөвсгөл аймак	Музей археологии ИА МАН г.Улан-батор	1976, СМИКЭ	Необходимы реставрация и консервация!
19	«Долоодой-1»	4	Долоогодой, Хар ус, Түргэн сомон, Увс аймак	Краеведческий музей г. Улаан-Гом	1955, Ц.Доржсүрэн	Необходимы реставрация и консервация!
20	«Бөмбөгөр»	4+1 (5)	Шивээт, Тайн нуруу, Бөмбөгөр сомон, Баян-хонгорский аймак	На месте	2004, Монгольская экспедиция Института Археологии ИА МАН, рук. Д.Цэвээндорж	Необходима консервация!
21	Стела с тамгами «Шивээт улаан»	70 тамга-знак	«Шивээт улаан», Баян-Агт сомон, Булганский аймак	Монастырь Хайрхан сомона	1912, Г.И. Рамstedt	Необходимы реставрация и консервация!
22	«Хүйс толгой-1»	11+(?) Неизвестное письмо	«Хүйс толгой» Могод сомон, Булганский аймак	Музей археологии ИА МАН г.Улан-батор	1975, Д.Наваан	Необходимы реставрация и консервация!
23	«Хүйс толгой-2»	5+(?) Неизвестное письмо	«Хүйс толгой» Могод сомон, Булганский аймак	Музей археологии ИА МАН г.Улан-батор	1975, Д.Наваан	Необходимы реставрация и консервация!
24	Стела «Бороо»	16 Китайский надпись непрочитано	«Бороо», Мандал (Зүүн хараа) сомона, Дарханский (Селенгинский) аймак	фонды Национального исторического музея Монголии, г.Улан-батор	1976, Г.Мэнэс	Необходимы реставрация и консервация!
Надписи на частях поминального комплекса						
25	постамент стелы Кюльтегина	7	Кошо-Цайдам, Архангайский аймак	Музей «Орхон», Кошо-Цайдаме	1969, Б.Ринчен	
26	балбал поминального комплекса Ел етмиш ябгу («Онгинский»)	1	неизвестно	Неизвестно	1889, Н.М. Ядринцев	
27	обломок кирпичца поминального комплекса Тоньюкука	1+1+1+1 (4)	неизвестно	4 обломка в фондах ИА МАН, г.Улан-батор	1957, Н.Сэр-Оджав	

ТУРКОЛОГИЯ, № 3-4, 2010

28	постамент-черепаша, 2-я стела Ел етмиш Бильге кагана	1	Тэрхийн гол, Тариат сомон, Архангайский аймак	Музей археологии Института археологии МАН	1956, Ц.Доржсүрэн	Необходимы реставрация и консервация!
29	каменный барык-1, Алтын тамган тархан	2+6 (8)	«Их Асгат» на северо-востоке горы Тулээ ула, Могод сомон, Булганский аймак	На месте	1893, П.П. Левин, В.В. Радлов	Необходимы реставрация и консервация!
30	каменный барык-2, Алтын тамган тархан	4	-	На месте	-	Необходимы реставрация и консервация!
31	каменный барык-1, «Их хануй нуур»	2	Их хануй нуур, Эрдэнмандал сомон, Архангайский аймак	На месте	1891, Д.А. Клеменц	Необходимы реставрация и консервация!
32	каменный барык, «Олон нуурын хөндий»	3+1	«Олон нуурын хөндий» Галуут сомон, Баян-хонгорский аймак	На месте	2008, Д.Баяр	Необходимы реставрация и консервация!
33	каменное изваяние (бедиз), «Чойр»	6	в кургане на горе Сансар в 15км от железнодорожной станции «Чойр», Дорно-говьский аймак	фонды Национального исторического музея Монголии, г.Улан-батор	1929, Д.Цэвээн С.Малов	Необходимы реставрация и консервация!
34	кирпич из поминального комплекса «Аноним-2»	2	Кошо-Цайдам, Архангайский аймак	-//-	2007, Монгольская экспедиция Института археологии МАН, рук. Б.Гүнчинсүрэн	Необходимы реставрация и консервация!
35	Кирпич из поминального комплекса «Идэр» («Цээцүүх»)	1	«Цээцүүх», Идэр сомон, Завханский аймак	-//-	1999, Монгольско-японская экспедиция	
Надписи на скалах						
36	«Тайхар чулуу»	№1-21 № 22-33 (33?+?) свыше 50 строк	Тайхар чулуу, Их Тамыр сомон, Архангайский аймак	На месте	1891, Д.А. Клеменц	Необходимы реставрация и консервация!
37	«Бигэр»	7	Хар аараг, Бигэр сомон, Говь-алтайский аймак	На месте	1969, СММКЭ	Необходимы реставрация и консервация!
38	«Шаахар толгой»	1	Шаахар толгой, Чандмань сум, Говь-Алтайский аймак	На месте	2000, МТССЛ	Необходимо реставрация и консервация!
39	Күл тархан («Арханан»)	3	Ар Ханан уул, Хишиг-өндөр сомон, Булганский аймак	На месте	1964, Э.Трьярский	Необходимы реставрация и консервация!
40	«Гурвалжин уул»	1	Гурвалжин, Гурван булаг сомон, Булганский аймак	На месте	1929, М.Гомбожав	Необходимы реставрация и консервация!

Н.Базылхан. Древнетюркские письменные памятники...

41	«Хангидай хад»	1	Хангидай хад, Дашинчилэн сомон, Булганский аймак	На месте	1966, О.Намнандорж	Необходимы реставрация и консервация!
42	«Төмөр цорго»	1	Төмөр цорго, Сагил сомон, Увс аймак	На месте	1984, Д.Цэвээндорж	Необходимы реставрация и консервация!
43	«Дарви»	5	Жүргэрийн цагаан толгой, Дарви сомон, Ховд аймак	На месте	1959, Х.Пэрлээ	Необходимы реставрация и консервация!
44	«Өвөр дөрөлж»	5	Өвөр дөрөлж, Ховд сомон, Ховд аймак	На месте	1928, Э.Хейниш, Б.Рингчен	Необходимы реставрация и консервация!
45	«Бага Ойгор-1»	1	Бага ойгор, Улаан-хус сомон, Баян-Ульгийский аймак	На месте	1994, Монголо-американо-русская экспедиция	Необходимы реставрация и консервация!
46	«Бага Ойгор-2»	5	Бага ойгор, Улаан-хус сомон, Баян-Ульгийский аймак	На месте	1995, Монголо-американо-русская экспедиция	?
47	«Зүүн оройн өвөлжөө»	1	Бага ойгор, Улаан-хус сомон, Баян-Ульгийский аймак	На месте	1995, Монголо-американо-русская экспедиция	Необходимы реставрация и консервация!
48	«Зүрх уул»	1	Ногоон нуур сомон, Баян-Ульгийский аймак	На месте	1989, Д.Баяр, Д.Эрдэнэбаатар	Необходимы реставрация и консервация!
49	На камне «Олон нуур»	1	Хөх хөтөл, Баян нуур сомон, Баян-Ульгийский аймак	На месте	1991, Д.Эрдэнэбаатар	Необходимы реставрация и консервация!
50	«Өртөн булак»	1	Өртөн булак, Улаан хус сомон, Баян-Ульгийский аймак	Не месте	1999, Н.Базылхан	Необходимы реставрация и консервация!
51	«Тэхтийн гол»	1	Тэхтийн гол, Алтан цөгц сомоно, Баян-Ульгийский аймак	На месте	2005, Ц.Торбат, Н.Баярхүү, Т.Идэрхангай, Х.Едилхан	Необходимы реставрация и консервация!
52	«Хар магнай»	1	Хар магнай, Цагаан нуур сомон, Баян-Ульгийский аймак	На месте	1994, Монголо-американо-русская экспедиция	Необходимы реставрация и консервация!
53	«Шивээт хайрхан-1»	2	Шивээт хайрхан, Цэнгэл сомон, Баян-Ульгийский аймак	На месте	1996, Монголо-американо-русская экспедиция	Необходимы реставрация и консервация!
54	«Шивээт хайрхан-2»	3	Шивээт хайрхан, Цэнгэл сомон, Баян-Ульгийский аймак	На месте	1996, Монголо-американо-русская экспедиция	Необходимы реставрация и консервация!
55	«Шивээт хайрхан-3»	1	Шивээт хайрхан, Цэнгэл сомон, Баян-Ульгийский аймак	На месте	1996, Монголо-американо-русская экспедиция	Необходимы реставрация и консервация!
56	«Зүрийн овоо» («Тэс»)	1	Зүрийн овоо, Баян тэс сомон, Завханский аймак	На месте	1915, В.Я. Владимирцов	Необходимы реставрация и консервация!
57	«Хутаг уул»	1	Хутаг уул, Баруун Баян улаан сомон, Овор-хангайский аймак	На месте	1972, Геологи ГДР (Германия)	Необходимы реставрация и консервация!
58	«Цэнхэр мандал»	2	Бургастайн бичигт цохно, Цэнхэрмандал сомон, Хэнтийский аймак	На месте	1895, Д.А. Клеменц	Необходимы реставрация и консервация!
59	«Рашаан хад»	2	Рашаан хад, Биндэр сомон, Хэнтийский аймак	На месте	1974, Х.Пэрлээ	Необходимы реставрация и консервация!
60	«Гурван мандал»	6	Гурван мандал, Бууцагаан сомон, Баян-хонгорский аймак	На месте	1987, С.Дашцэвэл, Р.Бямбаа	Необходимы реставрация и консервация!

61	«Их бичигт-1»	2	Их бичигт, Аарагийн хад, Говь-Угтаал сомон, Дунд-говийский аймак	На месте	1997, Ц.Багтулга	Необходимы реставрация и консервация!
62	«Их бичигт-2»	1	Их бичигт, Аарагийн хад, Говь-Угтаал сомон, Дунд-говийский аймак	На месте	1997, Ц.Багтулга	Необходимы реставрация и консервация!
63	«Дэл уул-1»	2	Дэл уул, Өлзийт сомон, Дунд-говийский аймак	На месте	1987, Д.Хүүхэнбаатар, Т.Санжмятав	Необходимы реставрация и консервация!
64	На скале «Дэл уул-2»	4	Дэл уул, Өлзийт сомон, Дунд-говийский аймак	На месте	1987, Д.Хүүхэнбаатар, Т.Санжмятав	Необходимы реставрация и консервация!
65	«Дэл уул-3»	1	Дэл уул, Өлзийт сомон, Дунд-говийский аймак	На месте	1998, Ц.Багтулга	Необходимы реставрация и консервация!
66	«Дэл уул-4»	4	Дэл уул, Өлзийт сомон, Дунд-говийский аймак	На месте	1998, Ц.Багтулга	Необходимы реставрация и консервация!
67	«Ханан бууц»	1	Ханан бууц, Бага газар, Адаацаг, Дэлгэрцогт сомон, Дунд-говийский аймак		2003, Монголо-американская экспедиция	Необходимы реставрация и консервация!
68	«Ханан хад»	6	Ханан хад, Ямаан усны хавцал, Алтай сомон, Хобдинский аймак	На месте	1973, СМИКЭ	Необходимы реставрация и консервация!
69	«Орюк хад»	3	Орюк хад, Ринчинлхүмбэ сомон, Хөвстөл аймак	Неизвестно?	1986, Л.Болд	?
Надписи на предметах						
70	на монете	1	Сухэ-багаторский аймак	неизвестно	1968, Н.Сэр-Оджав	
71	на бронзовой печати	1	Дорнод аймак	неизвестно	1961, Н.Сэр-оджав	
72	На камне «Тэвш»	2	Тэвш, Богд сомон, Оворхангайс-кий аймак	Институт археологии ИА МАН г.Улан-батор	1949, Экспедиция под рук. А.Н. Окладникова	Необходимы реставрация и консервация!
73	На камне «Өвөрхангай»	1	? Мааньтын Бүрд, Овор-хангайс-кий аймак	Краеведческий музей г.Арвай хээр	1978	
74	На оленном камне «Дэлүүн сум»	1	Дэлүүн сомон, Баян-Ульгийский аймак	На месте	1989, Д.Баяр, Д.Эрдэнэбаатар	
75	На оленном камне «Эрэн харганат» («Кара-кагу»)»	1	Эрэн харганат, Бугат сомон, Баян-Ульгийский аймак	На месте	1990, Д.Эрдэнэбаатар	Необходимы реставрация и консервация!
76	Стела «Долоодой-2»	4	Долооодой, Хар ус, Түргэн сомон, Увс аймак	Краеведческий музей г. Улан-Гом	1956, Ц.Доржсүрэн	Необходимы реставрация и консервация!!
77	На музыкальном инструменте		Жаргалант хайрхан, Манхан сомон, Хобда аймак	Институт археологии МАН, г. Улан-батор.	2008, Н.Дандар 2008, Монгольская экспедиция, рук. Ц. Төрбат	

Карта расположения древнетюркских памятников в Монголии

ЛИТЕРАТУРА

1. *Ядринцев Н.М.* Предварительный отчет об исследованиях по р. Толе, Орхону и в Южном Хангае // Сборник трудов Орхонской экспедиции. I. Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения Императорской академии наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхон В.В. Радлова. С приложениями. – Санкт-Петербург, 1892. - С. 27-40.
2. Труды Орхонской экспедиции. Атлас древностей Монголии. Издан по поручению Императорской Академии наук В.В. Радловым. – Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук, 1892. (С.1-10, Таблица I-LXX); Труды Орхонской экспедиции. Атлас древностей Монголии. Издан по поручению Императорской Академии наук В.В. Радловым. Выпуск второй. Табл. VI, XXVII, XXXVI, LIII, LXI, LXXI-LXXXII. С двумя маршрутами Орхонской экспедиции. – Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук, 1893. (С.1-16); Труды Орхонской экспедиции. Атлас древностей Монголии. Издан по поручению Императорской Академии наук В.В. Радловым. Выпуск третий. Табл. LXXXIII-CIV. – Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук, 1893. (С.1-5); Труды Орхонской экспедиции. Атлас древностей Монголии. Издан по поручению Императорской Академии наук В.В. Радловым. Выпуск четвертый. Табл. CV-CXVIII. – Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук, 1893 (С.1-9).
3. Inscription de l' Orkhon Recueillies par L'Expedition Finnoise 1890. Et publiees par la Societe Finno-Ougrienne. Helsingfors, Imprimerie de la Societe de Litterature Finnoise, 1892. – I-XLIX; pp. 1-47, Tab.1-66
4. *Лувсанбалдан Х.* Өчүүхэн түрэг бичээс // ШУА-н мэдээ. –Улаанбаатар, 1962. -№ 2. - 68 т.; *Базылхан Б.* Эртний түрэг бичээстэй мутрын тэмдэг // ШУА-н мэдээ. –Улаанбаатар, 1964. - №1. - 74-75 т.; *Сэр-Оджав Н.* БНМАУ-д түрэг бичгийн дурсгалыг судлаж байгаа нь. Изучение древнетюркской письменности в МНР // Les dessins pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les steles en Mongolie. Corpus Scriptorum Mongolorum Instituti Linguae et Litterarum Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici. Tomus 16. Fasciculus 1. Монгол нутаг дахь хадны бичээс, гэрэлт хөшөөний зүйл. Ринчен эмхэтгэв. -Улаанбаатар. 1968. – IX-XIII.
5. *Пэрлээ Х.* Карга рунических письмен на территориях МНР // Studia Museologica. Tomus I. Fasciculus 2. -Улаанбаатар хот. 1968. - 10-12 хх.
6. *Rintchen B.* Les dessins pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les steles en Mongolie. Corpus Scriptorum Mongolorum Instituti Linguae et Litterarum Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici. Tomus 16. Fasciculus 1. Монгол нутаг дахь хадны бичээс, гэрэлт хөшөөний зүйл. Ринчен эмхэтгэв. - Улаанбаатар, 1968. -78 х.
7. *Убрятова Е.И., Базылхан Б.* Эртний тюрк бичээийг судалсан дүнгээс // Шинжлэх ухааны академийн мэдээ. - Улаанбаатар, 1963. - № 4. - 71-74 х.
8. *Базылхан Б.* Монгол нутаг дахь эртний түрэг бичээсүүдийн бүртгэл. Гар бичмэл. – Улаанбаатар, 1969-1975 он. – 195 х.
9. *Шинэхүү М.* Гар бичмэл. ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн гар бичмэлийн сан // Баттулга Ц. Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд. Тэргүүн дэвтэр. -Улаанбаатар, 2005. - 94-95 хх. – по ссылке Ц. Баттулга, неизвестно сколько страниц в данном труде М.Шинэхүү.
10. *Васильев Д.Д.* Памятники тюркской рунической письменности Азиатского ареала // Советская тюркология. – Москва, 1976. - №1. – С.71-81 (III. Памятники Монголии. - С. 75-77); *Васильев Д.Д.* Графический фонд памятников тюркской рунической письменности Азиатского ареала (опыт систематизация). - Москва, 1983. – 160 с. (III. Памятники Монголии. - С. 32-34.)
11. *Sertkaya O.F.* Költigin'in kitabesinin 1250.yil dönümü dolayisi ile Mogolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki Köktürk harfli metinler üzerinde yapılan arheolojik ve filolojik çalışmalara toplu bir bakış // Türk Kültürü. Cilt XXI/234. –Ankara, 1982.-s.747(17)-756(32); *Sertkaya O.F.* Költigin'in ölümünün 1250.yil dönümü dolayisi ile Mogolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki Köktürk harfli metinler

Н.Базылхан. Древнетюркские письменные памятники...

- üzerinde yapılan arheolojik ve filolojik çalışmalara toplu bir bakış // Belleten. Türk Tarih Kurumu. Cilt XLVII, Sayı: 185 (Ocak 1983)-den ayribasım. - Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1984.- s.67-85; Sertkaya O.F. Göktürk tarihinin meseleleri. Probleme der köktürkischen Geschichte. Some problems of köktürk history. Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları:131. seri: IV, sayı:A.40. - Ankara: Ankara üniversitesi basimevi, 1995. - 364s. (s.313-334.)
12. *Болд Л.* БНМАУ-д эртний түрэг бичгийн дурсгалыг судалсан байдал // Шинжлэх ухааны академийн мэдээ.- Улаанбаатар, 1986. - №3. - 65-87 хх.; Болд Л. БНМАУ-ын нутаг дахь хадны бичээс (Түрэг бичгийн дурсгал). - Улаанбаатар, 1990. – 156 х.
13. *Базылхан Н.* Орхон-түрик бітік жазулары //«Парасат» журналы. - Алматы, 1998. - №4. - 12-13 бб.
14. Монгол нутаг дахь түүх соелын дурсгал. Сэдэвчилсэн лавлах. – Улаанбаатар, 1999. - 286 х. (201-244 х.)
15. *Жолдасбеков М., Сарткожа К.* Орхон ескерткіштерінің толық атласы. Астана: «Күлтегін», 2003. – 360 б.
16. *Баттулга Ц.* Алтай нутаг дахи руни бичгийн судалгааны товч тойм // Acta Mongolica. Centre for Mongol studies. National University of Mongolia. Tom. 2 (208). -Улаанбаатар, 2003. - 85-90 х.; Баттулга Ц. Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд. Тэргүүн дэвтэр. Corpus Scriptorum. Tomus I. Монгол улсын их сургууль. Монгол хэл соелын сургууль. Түрэг судлалын төв. - Улаанбаатар, 2005. - 213 х., +Хавсралт – 23 х.; Баттулга Ц. Монголын түрэг судлалын тойм (Баян-Өлгий аймгийн жипшээн дээр) // Eastern Mongolia and Northern Culture.Institute of Northern Cultures. -Seoul-Ulaanbaatar, 2009. - pp.110-141.
17. *Sertkaya O.F.* Gök Türk (runik) harfli yazitlarin envanter, alfabe ve bibliografya problemeleri üzerine // Ancient Turkic monuments. Paleography, Textology / Textual Criticism, History of Writing. 9-10 October 2006, Astana, Kazakhstan. – Istanbul, 2006.- ss.1-20.
18. Alyılmaz C. Mogolistaında eski Türk Kültür ve medeniyetine ait bazı eserler ve buldukları yerler // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. 21. –Erzurum, 2003. - s.181-199; Alyılmaz C. (Kök) Türk harfli yazitlarin izinde.-Ankara, 2007. -192 s.(s.160-164).
19. *Базылхан Н.* Көне түрик бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). Серия «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері» - 2 том. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. - 252 с. + 144 илл.
20. *Садықов Т.С., Искаков К.Т., Сержан Г., Базылхан Н.* Историко-культурный фонд казахского языка по письменным и этнокультурным источникам // Современные информационные технологии и письменное наследие: от древних текстов к электронным библиотекам [Текст]: материалы междунар. науч. конф. (Казань, 26-30 августа 2008 г.) / отв.ред В.Д. Соловьев, В.А. Баранова. - Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 2008. - 276 с. (С.245-246).
21. Түрик бітік. Жазба және этноархеологиялық деректемелер тарихи-мәдени ақпараттық көздері. ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі. Тіл комитеті. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. - 2008. // www.iq.kaznpu.kz, www.til.gov.kz
22. *Базылхан Н.* Древнетюркские письменные памятники Казахстана // «Түркология». - № 5-6(37-38). - Түркістан, 2008. - С.117-122.
23. *Баттулга Ц., Төрбаг Ц., Баярхүү Н., Идэрхангай Т.* Тэхтийн голын руни бичээс // Acta Historica Mongolica. Монгол улсын Боловсролын их сургууль. Tomus VII. Fasciculus 1. Улаанбаатар. 2006. – тал. 5-9; *Баттулга Ц.* Хангидай хадны бичээсийг дахин нягтлах нь // Acta Historica Mongolica. Монгол улсын Боловсролын их сургууль. Tomus VII. Fasciculus 1. Улаанбаатар. 2006. – тал.10-15; *Азая А.* Тайхар чулууны руни бичээс // Acta Historica Mongolica. Монгол улсын болвсролын их сургууль. Tomus VIII. Fasciculus 1-23. - Улаанбаатар. 2007. –тал. 68-75; *Гэрэлмаа Н., Баттулга Ц.* Рашаан хадны түрэг бичээсийн тухай дахин өгүүлэх нь // Acta Historica Mongolica. Монгол улсын болвсролын их сургууль. Tomus VIII. Fasciculus 1-23. - Улаанбаатар. 2007. – тал. 65-67; *Баттулга Ц.* Бигэрийн эртний бичээсүүд // Хэл зохиол судлал. Linguistics and literature Institute of Language and Literature Mongolian

Academy of Science. Tom.1(33). Fasc. 8. - Улаанбаатар. 2008.- тал.71-82; *Баярхүү Н.* Ямаан усны хавцлын Ханан хаднаас шинээр илрүүлсэн бичээсүүд // Оюуны хэлхээ. Эрдэм шинжилгээний бичиг. Боть II (04). Ангоон Мостаэрт Монгол судлын төв. -Улаанбаатар. 2009.- тал. 40-49.

REZUME

N.BAZYLHAN (Almaty)

**ANCIENT TURKIC WRITTEN MONUMENTS IN MONGOLIA:
PROBLEMS SCIENTIFIC CATALOGUING AND MUSEOLOGY**

In given clause we have tried to present the full catalogue of all known and recently found out 77 written monuments according to 2009 with the brief description of their condition, safety, and also a card of an arrangement of monuments in Mongolia.

It is necessary to realize the general effort creation of a museum open-air, realization of actions on preservation and restorations of all known funeral complexes, the organization of the international exhibitions, symposiums and conferences, the edition of full-color albums, catalogues, etc.

In such conditions it is necessary to take urgent measures as on preservation, and museum-fixing valuable monuments in Mongolia.

РЕЦЕНЗИЯ

Л.Н. ЗАКИРОВА

ТАТАРСКИЕ ПРОСВЕТИТЕЛИ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В.В.РАДЛОВА

Мақалада Ресейде түркология ғылымының негізін салған ғалым В.В.Радловтың (1837-1918) Қазан кезеңіндегі қызметі зерттелген. Негізгі дереккөзі ретінде араб жазуымен жазылған қолжазбаларды пайдалана отырып, 1909 жылы В.В.Радловтың ғылыми қызметінің елу жылдығына орай «Ал-ислах» газетінде жарияланған татардың белгілі жазушысы Гаяз Исхакидің мақаласына жан-жақты талдау жасалады.

Yazar ünlü bilim adamı, türkolog V.V.Radlovun Ekin devrini zamanındaki faaliyetini araştırmıştır. Arab yazısıyla yazılan elyazıları faydalanarak "Al-İslah" gazetesinde yayınlanan ünlü tatar yazarı Gayaz İshakinin makalesini detaylı olarak değerlendirmiştir.

Становление и развитие тюркологической науки в России во II половине XIX – начала XX вв. связаны с именем всемирно известного ученого Василия Васильевича Радлова (1837-1918). Ученый оставил глубокий след в истории тюркских народов. Плодотворная деятельность В.В.Радлова во многих областях тюркологии: в диалектографии и диалектологии, в лексикографии и лексикологии, его систематизированные научные исследования по сопоставительной фонетике и грамматике тюркских языков, по тюркской текстологии, тюркскому фольклору, тюркской этнографии и археологии, изучению тюркских письменных памятников на рунической, уйгурской и арабской графике – свидетельство того, что он является основоположником тюркского языкознания. Выработанные ученым принципы и методика изучения тюркских языков легли в основу последующих исследований: в трудах С.Е.Малова, А.Н.Самойловича, Н.К.Дмитриева, Э.Р.Тенишева, Э.А.Груниной, Д.М.Насилова, А.В.Дыбо и многих других тюркологов научные идеи В.В.Радлова продолжают развиваться в новых условиях. Выдающиеся труды В.В.Радлова, такие как «Образцы народной литературы тюркских племен» (СПб., 1866-1907), «Опыт словаря тюркских наречий» (СПб., 1893-1911) и другие сохраняют свое научное значение и в настоящее время.

Как известно, научная деятельность В.В.Радлова делится на три периода: 1) алтайский (1859-1871), 2) казанский (1871-1884), 3) петербургский (1884-1918) [Кононов 1972: 9; Хаков 2007: 13]. Мы гордимся тем, что 13 лет своей жизни ученый провел в городе Казани, и сыграл важную роль в жизни татарского народа, оказал огромное влияние на развитие казанской лингвистической школы.

Следует отметить, что в современной тюркологической науке больше внимания уделяется изучению алтайского и петербургского периодов деятельности ученого. Доказательством тому служит наличие

многочисленных научных статей Курныкиной Г.И., Артюх Е.А., Решетова А.М., Борисенко А.Ю., Худякова Ю.С., книги турецкого ученого Ахмета Темира «Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri: Hayati - ilmi kisiligi - eserleri» – «Эпоха Вильгельма Радлова в истории тюркологии: его жизнь, его творческая индивидуальность, его труды» (1991), диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук Артюх Е.А. на тему «Алпайский период в научной деятельности В.В.Радлова» (2006) и других.

Казанский период является самым малоизученным, до сегодняшнего дня отсутствуют монографические труды, посвященные исследованию именно этих годов жизни В.В.Радлова. Среди тюркологов бытует мнение, что казанский период оказался сравнительно малопродуктивным [Кононов 1972: 9]. Однако, как показали архивные данные, в годы проживания в Казани В.В.Радлов активно занимался педагогической, административной и научной деятельностью. В настоящее время в научной библиотеке имени Н.И.Лобачевского КГУ, в Национальном Архиве РТ хранятся документы, которые относятся к казанскому периоду. По данным этих материалов, в результате изучения научных трудов ученого, научно-теоретической литературы, нами выявлены три направления деятельности В.В.Радлова в 1871 – 1884 годах, т.е. в казанский период.

Во-первых, в этот период В.В.Радлов являлся инспектором татарских, башкирских и киргизских школ Казанского учебного округа [Хаков 2007: 13; Хазиев 2000: 77]. Ученый внес большой вклад в открытие татарских школ, специальных школ для татарских девочек. Будучи инспектором, В.В.Радлов уделял серьезное внимание и подготовке учителей русского языка для этих учебных заведений. Он принял активное участие в создании Казанской татарской учительской школы, которая открылась в 1876 году, и стала одной из самых знаменитых и самых престижных учебных заведений в Казани [Хазиев 2000: 77-79]. Сам В.В.Радлов руководил учебным отделом Казанской татарской учительской школы, преподавал там педагогику, дидактику, общую историю, вел практические занятия [Казанская татарская учительская школа 1876-1917 гг. 2005: 37].

Ко второму направлению можно отнести деятельность В.В.Радлова по написанию учебников и хрестоматий для татарских школ. Учебники В.В.Радлова, вышедшие в свет в 1872-1874 годах, «Белек» (1872), «Грамматика русского языка, составленная для татар Восточной России» (1873), «Первая книга для чтения» (1874), занимали важное место в процессе обучения детей русскому и татарскому языкам, в привитии им навыков грамотного письма, правильного чтения, а также в их нравственном воспитании и духовном развитии.

Третье направление – в период своей жизни в Казани В.В.Радлов продолжал тюркологические исследования. В эти годы ученый занимался научной обработкой материалов, собранных во время экспедиций в Сибирь,

на Алтай, и изданием их в печати [Кононов 1972: 9; Хазиев 2000: 79]. В это время он тесно общался с такими известными учеными, как И.А.Бодуэн де Куртенэ¹, Н.В.Крушевский²; принимал активное участие в заседаниях лингвистического кружка, организованного И.А.Бодуэном де Куртенэ, делился там своим научным опытом [Тенишев 1972: 33]. Несомненно то, что и казанская лингвистическая школа оказала решающее влияние на формирование научных интересов В.В.Радлова. Тюрколог участвовал на V Международном съезде востоковедов, проводившийся в Берлине в сентябре 1881 года, и выступил с докладом на тему «Die Lautalternation und ihre Bedeutung für die Sprachentwicklung, belegt durch Beispiele aus den Türkssprachen» – «Чередование звуков и его значение для развития языка, подтвержденное примерами из тюркских языков». Как результат выступления, в 1882 году опубликовалась научная статья ученого на эту же тему, в которой «дух и идейные устремления «казанской школы» нашли наиболее полное воплощение» [Тенишев 1972: 37]. В казанский период В.В.Радловым издана книга «Сравнительная грамматика северных тюркских языков, ч. I. Фонетика» (Лейпциг, 1882-1883), где автор дает изложение вокалической и консонантной систем более двадцати тюркских языков по доступным ему материалам, большая часть которых добыта им самим. Труд В.В.Радлова считается «первой сравнительной фонетикой тюркских языков» [Кононов 1972: 9]. Действительно, В.В.Радлов является основоположником сравнительно-исторического метода исследования в тюркском языкознании.

Таким образом, круг интересов ученого в казанский период (1871-1884) был весьма широким, поэтому в тюркологической науке эти годы жизни В.В.Радлова должны быть подвергнуты углубленному и системному изучению.

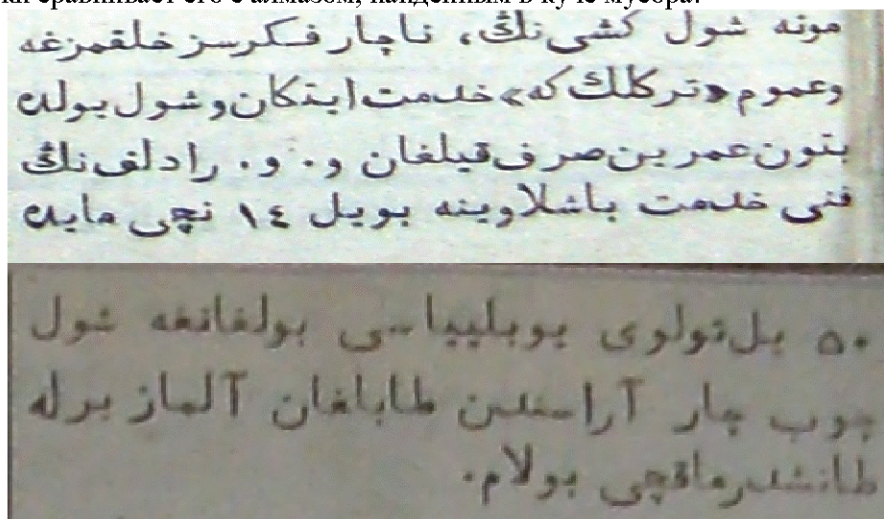
¹ **БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ Иван Александрович** (1845-1929) – русско-польский языковед. Один из виднейших представителей общего, историко-сравнительного языкознания, родоначальник казанской, позже петербургской лингвистических школ. Главная его заслуга – построение теории фонем и фонетических чередований. В XX в. основные положения теории Б. де К. оказали решающее влияние на развитие фонетики, а через неё и на общее языкознание. Сочинения: «Избранные труды по общему языкознанию» (1963) и др.

² **КРУШЕВСКИЙ Николай Вячеславович** (1851-1887) – русско-польский лингвист, специалист по общему и индоевропейскому языкознанию. Окончил Варшавский университет (1875). Профессор Казанского университета (с 1883). Ученик И. А. Бодуэна де Куртенэ и один из основных представителей казанской лингвистической школы. Исследуя законы развития языка, обосновывал его системный и знаковый характер и был одним из предшественников современной фонологии. Сочинения: «Наблюдения над некоторыми фонетическими явлениями, связанными с акцентуацией» (1879); «Лингвистические заметки» (1880); «К вопросу о Гуне. Исследование в области старославянского вокализма» (1881); «Очерк науки о языке» (1883) и др.

Ценным источником в исследовании казанского периода деятельности В.В.Радлова являются материалы из татарской периодической печати начала XX века. Многогранная деятельность ученого вызывала большой интерес современников. В связи с этим в татарских арабграфичных газетах и журналах, издававшихся в то время в России – «Аль-ислах» («Реформа»), «Кояш» («Солнце»), «Шура» («Совет»), «Аң» («Сознание») и т.д. публиковались многочисленные статьи Г.Исхаки, Р.Фахретдина, Г.Шарафа, С.Карима и других об общественной, организаторской, научной деятельности ученого во благо тюркских народов. Это свидетельствует о глубоком уважении татар по отношению к В.В.Радлову. Архивные материалы важны для уточнения и дополнения биографии тюрколога. Из этих статей также становится видно, как современники оценивали деятельность В.В.Радлова. В результате научная общественность получает возможность ознакомиться с состоянием, развитием татарской общественной мысли начала XX века.

В данной статье мы рассматриваем выступление знаменитого татарского писателя начала XX века – Гаяза Исхаки, которое было опубликовано на арабском шрифте в 1909 году в 68-ом номере газеты «Аль-ислах» под псевдонимом «Чингиз» по случаю исполнения пятидесяти лет научной деятельности В.В.Радлова. [Исхаки 1909: 3].

Автор отмечает, что статья написана в честь пятидесятилетнего юбилея научной деятельности В.В.Радлова – человека, который всю свою жизнь посвятил служению татарскому и всем тюркским народам вообще. Г.Исхаки сравнивает его с алмазом, найденным в куче мусора:

(‘В связи с тем, что в этом году 14 мая исполняется 50 лет научной деятельности В.В.Радлова – человека, всю жизнь посвятивший служению нашему беспечному, бездумному народу и “тюркским” народам вообще, я хочу познакомить вас с этим алмазом, найденным в куче мусора.’)

В статье высоко оценивается педагогическая деятельность ученого в казанский период: отмечается, что В.В.Радлов составил программу для создания Татарской учительской школы на примере учебных заведений Германии; при подборе кадров, предпочтение отдавал профессионально образованным мусульманским учителям; сумел ввести в Устав привелегии, которые давали отсрочку от армии; обеспечил сохранение мусульманского духа в школе – в результате, все это привело к возрастанию числа желающих учиться в Татарской учительской школе. К тому же инспектор открыл русское начальное училище, куда учителем назначил известного татарского просветителя Каюма Насыри³; женскую школу, где татарских девочек русскому языку обучала учительница-мусульманка. Для организации учебного процесса в этих школах В.В.Радловым были составлены татарская хрестоматия «Белек» (1872) и «Грамматика русского языка» (1873).

В своей статье Г.Исхаки специально оговаривает о циркуляре (об анкете), который составил В.В.Радлов для мусульманских мулл с целью проверки их научно-педагогического уровня знаний и ознакомления с методикой обучения татарских учащихся. Этот циркуляр вызвал большой резонанс в татарском обществе: многие муллы обвинили инспектора в миссионерстве. Поэтому Г.Исхаки посчитал необходимым объяснить этот поступок В.В.Радлова:

(‘Чтобы иметь представление о порядке обучения татар и понять, каков уровень знаний у обучающихся их мулл, достопочтенный Радлов раздал муллам циркуляр с вопросами о том, где и чему они учились. Хотя многие муллы ответили на эти вопросы, но были и такие, которые ругали Радлова, стыдили его, ссылаясь на аяты Корана и хадисы, обвиняя Радлова в попытках русификации процесса обучения, угрожая ему мучениями в адском огне в день страшного суда. Это были казанский мулла Салах, чистопольский хазрат Закир, еще один хазрат с Вятки, кажется, мулла Ишмухамет

³ **НАСЫРИ Каюм** (1825-1902) – татарский учёный-просветитель и писатель. С 1855 преподавал татарский язык в русском духовном училище и в семинарии, был вольнослушателем Казанского университета. В 1871-76 учительствовал в открытой им первой русско-татарской школе в Казани. Составил и издал научную грамматику татарского языка, правила правописания, учебники по математике, географии, истории и др. Опубликовал труды "Поверья и обряды казанских татар..." (1880, на рус. яз.), "Образцы народной литературы казанских татар" (1896, на рус. яз.), "Сказки казанских татар в сопоставлении их со сказками других народов" (1900, совм. с П. Л. Поляковым), составил "Татарско-русский словарь" (1875). Литературные произведения Н. способствовали развитию татарской художественной прозы и формированию просветительского реализма.

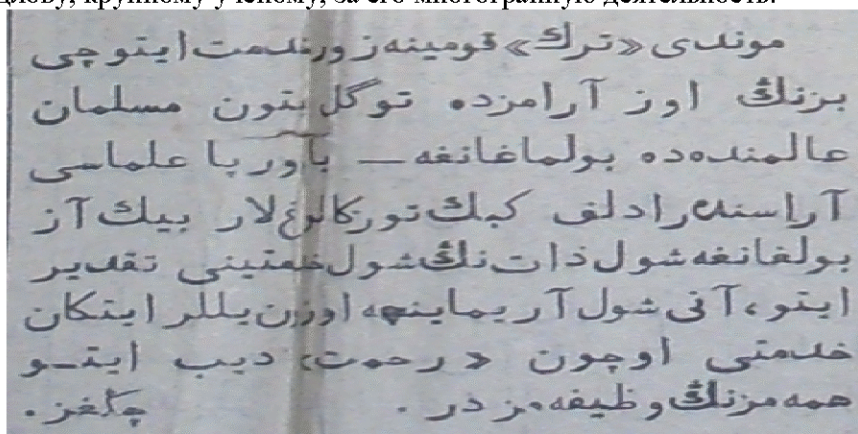
روس تلىنىڭ غرامماتىكاسىنى يازغان. تا-
تارلىرىنىڭ اوقولارىنىڭ رەتىنى بلور اوچون
الارنىڭ ملالرى نرسەلر بلىگاننى آكلار
اوچون رادلنى چنابلىرى ملالرغە اوز-
لرىنىڭ قايدا اوقولارى، نى اوقولرى
حقنە صوراب سؤاللى سىركولار طاراتقان؟
يو سؤاللىرغە بىك كوب ملا جواب بىر-
سەلردە قزاننىڭ صلاح ملا، چىستاي دا كر
حضرت طاعى ۇياتكەننىڭ بر حضرت (ايشە محمد
ملا بولورغە كىرەك، رادلنى آننىڭ اسمىنى
اوتطقان) رادلنى بىك سوگوب آنى
قرآن آيتلىرى حدىتلر برلە اوبالطوب
همە قىامت كونى روسچە اوقوتورغە تلەوى
اوچون تموغنىڭ قاي بىرنە ياتە چقلرىن،
نىچك يانا چقلرىن بىلر وب ياز وبىرگانلر.
اول آرادە بولماغان قزاننىڭ ۇراچىبىنى
اىنسىپىكتورى مسلمانلر آراسىندە بالالرنىڭ
تربىهسى حفظالصحة كە موافقى توگلمى

لكنى بلور اوچون اوتتىن بر سؤاللى
سىركولار طاراتوب بالالردن بالالرى
قوبىندىلرمى؟ نىچە قوبىندىلرمى؟
صوراغان. ملالار آلاش حلق ۇرا-
چىبىنى اىنسىپىكتورنىڭ بىر سىركولارىنىڭ
ۇراچىبىنى دىكلين لىناب اىنسىپىكتور
دىب، اىنسىپىكتور بىگان سوزدن رادلنى قە
كوچوب - رادلنى مسلمانلرنى چوقندىرغە
تلى اىكان، بالالرنى قوبىندىلرمى دىب
صوراغان، آنندىن مقود ايتتە چىركا و صوتنىڭ
قوبىندىرو ايتتى دىب - تلى باشلاغانلر.
شوننىڭ آرقاستىن رادلنىڭ مسلمانلر
آراسىندە بىر القىوم الباصى، شىب حضرت
مرجانى هم بر نىچە اوزغانلرغە باشقە
بر دوستىدە قالماغان.

(Радлов его имя забыл). К тому же, врачебный инспектор Казани с целью установить, соответствует ли воспитание детей в мусульманской среде требованиям здравоохранения, раздал муллам свой циркуляр с вопросами, в котором среди прочих был вопрос: «Купают ли они детей? Как часто купают?» Муллы, упустив из внимания слово «врачебный», а слово «инспектор» отнеся к Радлову, истолковали эти вопросы, как желание Радлова устроить мусульманским детям крещенское купание. Потом вообще стали говорить, что речь идет о купании в церковной купели. Из-за этой путаницы у Радлова среди мусульман, кроме Габделькаюма Насыри, Шихаба Марджани⁴ и еще нескольких учащихся, друзей вообще не осталось»).

Из статьи видно, что Г.Исхаки – видный татарский просветитель – полностью поддерживает это действие В.В.Радлова, и считает, что просветительно-педагогическая деятельность ученого направлена на развитие татарского народа. Ведь преподавание светских предметов, в том числе русского языка, дает возможность вывести народ из узких рамок национальной замкнутости, открывает путь к мировой культуре, что будет способствовать в дальнейшем прогрессивному развитию просвещения татар.

В конце статьи Г.Исхаки выражает огромную благодарность В.В.Радлову, крупному ученому, за его многогранную деятельность:

⁴ **МАРДЖАНИ Шихабетдин** (1818-1889) – богослов, историк, просветитель. Написал несколько трактатов, комментариев к предисловию трактата по логике и принципам правопедения, критическую работу о методах обучения естественным наукам в Бухаре. Занимался сбором и переписью исторических рукописей, документов, часть которых позднее вошла в его труды. В 1876-1884 гг. первым из представителей мусульманского духовенства стал преподавателем мусульманского вероучения в Казанской татарской учительской школе. В 1876 г. был избран членом Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. В 1877 г. на Четвертом археологическом съезде первым из татарских ученых выступил с докладом по истории Болгара и Казани. Основные труды: «Горсточка знаний о познании хаканов» (1864), «Завеса времени, покрывающая историю Болгара и Казани» (1878) и др.

(‘Мы должны сказать ему большое «спасибо» за его многолетний труд во благо тюркского племени, за то, что не только среди нас самих, но и во всем мусульманском мире и даже во всей Европе таких тюркологов, как Радлов, очень мало’).

Таким образом, татарская общественность не была равнодушна к деятельности В.В.Радлова при его жизни в Казани. Свидетельством тому являются материалы, собранные из татарской арабографичной периодической печати начала XX века. Статья великого татарского просветителя Гаяза Исхаки, опубликованная в 1909 году по случаю юбилейной даты ученого, показывает, как современники В.В.Радлова сумели оценить многогранность деятельности тюрколога, показать его вклад в развитие татарского общественного сознания, татарской лингвистической науки и тюркского языкознания на мировом уровне. Действительно, история подтвердила слова наших известных ученых.

В заключение следует отметить, что изучение казанского периода деятельности ученого с использованием архивных материалов и статей из татарской периодической печати начала XX века является важным вкладом для формирования объективной оценки научной деятельности В.В.Радлова в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Исхаки Г.* Василий Васильевич Радлов / Г.Исхаки // Аль-ислах, 1909. № 68. (на татарском языке).
2. Казанская татарская учительская школа 1876-1917 гг. 2005 – Казанская татарская учительская школа 1876-1917 гг.: Сборник документов и материалов / Отв. сост. Л.В.Горохова под общ. ред. Д.И.Ибрагимова. –Казань, 2005.
3. *Кононов А.Н.* В.В.Радлов и отечественная тюркология / А.Н.Кононов // Тюркологический сборник-1971. – М., 1972.
4. *Тенишев Э.Р.* В.В.Радлов – фонетист и грамматист / Э.Р.Тенишев // Тюркологический сборник-1971. – М., 1972.
5. *Хазиев В.* Талантливый тюрколог / В.Хазиев // Мирас, 2000. № 4 (на татарском языке).
6. *Хаков В.* Ученый, открывший тайны тюркских языков / В.Хаков // Мэдэни жомга, 2007. 26 января (на татарском языке).

REZUME

L.N.ZAKIROVA (Kazan)

TATAR ENLIGHTENMENT ON THE ACTIVITIES OF V.V.RADLOV

In this article the Kazan disguised work of the great scientist, the founder Turkological science in Russia – V.V.Radlov (1837-1918). Focus on archival materials from the Tatar arabic written periodically print the beginning of the twentieth century, which are a valuable source for studying these years of life turkologist. provides a detailed analysis of the article known Tatar writer Gazai Iskhaki, published in 1909 in the newspaper "Al-Islah" on the occasion of execution of fifty years of scientific activity V.V.Radlov.

МАЗМҰНЫ, СОДЕРЖАНИЕ, İÇERİK, CONTENTS

ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ		
Мусаева Р.А. (Махачкала)	Функциональность коллективных прозвищ кумыкского языка Құмық тіліндегі ұжымдық атаулардың (лақап аттардың) функционалдығы	3-6
Musayeva R.A. (Makaçkala)	Kumık dilindeki lakapların yeri Functionality of collective nicknames of kumysk language	
Саурықов Е. (Тараз)	Түркі тілдеріндегі меңгеріле байланысқан үстеулі сөз тіркестері Управление наличных словосочетаний в тюркских языках	7-12
Saurıkov E. (Taraz)	Türk dillerindeki boynenan karmaşık tabilerin yeri Managing cash phrases in the turkic languages	
Mamadaliyeva N. (Tashkent)	Linguistic features of “Zarb al-masal” by Gulkhani Гулханидың «Зарб аль-масал» еңбегінің лингвистикалық ерекшеліктері	13-15
Мамадалиева Н. (Ташкент)	Gulhanideki “Zarb Al-Masal'in” dilbilgisi açısından ayrıntılar Лингвистические особенности «Зарб аль-масал» у Гулхани	
Мамырбекова Г. (Алматы)	Ескі қазақ жазба тілі туралы түсінік Обзор о староказахском письменном языке	16-22
Mamırbekova G. (Almati)	Eski kazak yazı dili hakındaki anlayış Overview of the old Kazakh written language	
Бейсетаев Р. (Қарағанды)	Қазақ тілінің сингармониялық құрылымы Сингармоническая структура казахского языка	23-37
Beysetaev R. (Karagandı)	Kazak dilindeki sesuyumu uarısı The phenomenon of vowel harmony in the Kazakh language (the harmony structure of the Kazakh language)	
Исабекова Ұ.К. (Алматы)	Моносиллабтар - орта ғасырды қазіргі тілімізбен сабақтастырушы тілдік фактілер Моносиллабы – связывающие языковые факторы среднего века с нынешним языком	38-43
İsabekova U.K. (Almati)	Monosyllablar – orta asirdaki dille şimdik dili birbirine bağlayan faktörlerdir Monosyllabus – connecting linguistic factors of the Middle Ages to the current language.	
Ерімбетова А.Х. (Алматы)	Түркі тілдеріндегі л дауыссыз дыбысының табиғаты Природа согласного звука п в тюркском языке	44-48
Erimbetova A.N. (Almati)	Türk dillerindeki p sessizinin tabiatı Nature of the consonant ‘P’ in Turkic language.	

Süyerkul B.M. (Almati)	Kelime anlamının diyakronik deęişmesi (Eski ve Orta Çaę Türk Yazıtları Üzerine)	
Süyerkүл Б.М. (Алматы)	Сез мағынасының диахроникалық өзгерісі (Көне және орта ғасырдағы түрік жазбалары бойынша) Диакронические изменения смысла слов (в древних и средневековых тюркских письменных памятниках) Diachronic change in the meaning of words (in ancient and medieval Turkic written monuments)	49-53

ӘДБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР

Амонов Ш. (Ташкент)	О “Дивани Нихани” «Дивани Нихани» туралы	
Amonov Ş (Taşkent)	“Divani Nihani” hakkında About “Divani Nihani”	54-58
Ақан А. (Алматы)	Түркі халықтарына ортақ «Көрүғлы сұлтан өлеңі» дастанының нұсқалары туралы	
Akan A. (Almati)	О вариантах дастана песня «Коруглы Султан» Türk halklarına ortak olan “Goroęlu” destanının nüshaları hakkında The options common to Turkic peoples Dastan Korugly Sultan oleni "(or" Song Sultan Korugly)	59-64
Музаффарова С. (Түркістан)	Өзбек халықтарындағы жоқтау жанры	
Muzaffarova S. (Türkistan)	Жанр поминальной песни узбекского народа Özbek halkındaki aęıt janr hakkında On the genre of mourning for the Uzbek people	65-70

ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ

Заңәділүлы Н. (Түркістан)	Оспан батыр және Шығыс Түркістан азаттық соғысы Оспан батыр и освободительная война Восточного Туркестана	
Zanadiloęlu N. (Türkistan)	Kahraman Ospan ve Doęu Türkistan baęımsızlık savaşı Hero Ospan and the war of liberation of East Turkistan	71-74

ЭТНОМӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҰЛПТЫҚ ТАНЫМ

Құмарұлы Я. (Үрімжі)	Көшпелілер және Қытайдың орта жазық ән, күй, би мәдениеті	
Kumaroęlu Y. (Ürimçi)	Кочевники и культура песни, танца, кюя в Средней равнине Китая Göçmenler ve Çin'in Orta düzünde yaşayan halkların şiir, kүй ve dans kültürü Nomads and culture songs, dance, kyuya in high plains of China	75-100

Құнанбай Қ. (Түркістан)	Қазақ халқының шаш қою дәстүрінің ғылыми негізі Научная основа отрачивания волос у казахского народа.	101-113
Kunanbay K. (Türkistan)	Kazak halkının saç kestirme geleneğinin ilmi gerekçesi Scientific Basis growing long hair of the Kazakh people	
Ержанова Ф.М. (Алматы)	Анализ древнетюркского концепта «вера» Көнетүркілік «Сенім» ұғымының анализі	114-118
Yerjanova F.M. (Almati)	Eski türk "inanç" kavramının analizi Analysis of the ancient concept of "faith"	
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӨНЕР		
Базылхан Н. (Алматы)	Древнетюркские письменные памятники в Монголии: проблемы научной каталогизации и музеефикации Моңғолиядағы көне түркі жазба ескерткіштері: музейлендіру және ғылыми каталогын жасау мәселелері	119-132
Bazılhan N. (Astana)	Mongolistandaki eski türk yazı abideleri: ilmi katalog ve müze kurma meseleleri Ancient written monuments in Mongolia: Scientific problems of cataloging and museification	
РЕЦЕНЗИЯ		
Закирова Л.Н. (Казань)	Татарские просветители о деятельности В.В.Радлова Татар ағартушылары В.В.Радловтың қызметі жайында	133-140
Zakirova L.N. (Kazan)	Tatar aydınları V.V.Radlov hakkında Tatar enlightenment on the activities of V.V.Radlov	

Редакцияның мекен-жайы:
487010, Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Ғылым Орталығы, Н.Назарбаев көшесі, 8^а
“Түркология” журналының редакциясы, 4-бөлме.
Тел.: (8-32533) 6-38-01,
Факс: (8-32533) 6-38-01
E-mail: turkologi@mail.ru

Журналдың электрондық нұсқасын www.turkistan.kz сайтынан оқуға болады.

Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің “Тұран” баспаханасында көбейтілді.

Қолжазба қайтарылмайды.
Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
кезқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,5.
Таралымы 500 дана. Тапсырыс.